

valóság

A TARTALOMBÓL

Szmodis Jenő: A globális kormányzás irányába mutató néhány gazdasági, politikai és ideológiai történet

Dr. Vargha Bálint Tamás: A revíziótól a good governance-ig

Prugberger Tamás: Fogyatékossgal élő emberek polgári jogi és munkajogi jogalanyiségének reformkérdései egy szerzőtől két monográfia tükrében

Koudela Pál: Bevándorlás és politika Szingapúrban és Malajziában

Bazsa György: Beszéljessünk a felsőoktatásról!

E. Bártfai László: A titok és a számegegyes

V. Molnár László: Thália orosz papjai

Koloh Gábor: Az utolsó bihari betyár Vítális Imre történetének értelmezése

N. Szabó József: Tudománypolitikai javaslatok és viták a posztpluralista Magyarországon (1946 ősze – 1947 ősze)

Bába Szilvia: Az emigráns „nemzetfeltő”

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. október LX. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Magyar Művészeti Akadémia
Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

 Nemzeti
Tehetség Program

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Czucka Éva

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

A globális kormányzás irányába mutató néhány gazdasági, politikai és ideológiai történet

(Mediterrán gyökerű előzmények) A globális kormányzás operatív megvalósításának eszméje viszonylag későn jelent meg a nyilvános politikai és politikafilozófiai diskurzusban. A Népszövetség gondolata is, ami a globális kormányzás valaminő előképét jelenti, csupán az első világháború folyamán kezd körvonalazódni a nemzetközi politikában. Mindez persze távolról sem jelenti azt, hogy ennek az eszmének ne lett volna előzménye, s főleg, hogy ennek a gondolatnak az államok szintjén való artikulálást megelőzően ne lettek volna hívei a gazdaság területén.

Nem sokkal azt követően, hogy Spencer kifejtette sajátos, szociáldarwinista nézeteit, a XIX. század utolsó harmadában egy igen különös sorsú üzletember, Sir Cecil Rhodes mintha a valóságban folytatta volna mindazt, amit a brit filozófus eladdig a teória közegeben vázolt fel. A verseny sajátos szellemén felépülő kapitalizmus gyakorlata kétségtelen rokonságot mutat a természet ama küzdelmével, amiről Darwin oly szemléletesen ír, és aminek társadalomelméleti konzekvenciáit az elsőők között vontta le Herbert Spencer. S talán az sem teljesen véletlen, hogy éppen a versenyt hirdető kultúrkörben, a brit birodalomban született természettudós, Darwin vázolta fel a természet nagy versenyét. A XIX. század viktoriánus felfogásában – bár más elvi alapokon – ahhoz hasonló természetességgel fogadták el Nagy Britannia birodalmi nagyságát, amint egykor a római birodalom hatalmát a polgárjoggal rendelkezők. Cecil Rhodes a vitathatatlan brit hegemóniát nem csupán helyénvalónak tartotta, de szükségesnek vélte annak a jövőre nézve való megerősítését és biztosítását is.

A brit világbirodalom persze már a XIX. századot megelőzően fennállt. Bár a Brit Kelet-Indiai Társaságot 1600-ban alapították, ám a XVII. század még a hollandok nagy évszázada volt. Utóbbiban, tehát Hollandia felemelkedésében szerepet játszott az a körülmény is, hogy a XV–XVI. századtól kezdve az üldözések elől Spanyolország és Portugália¹ zsidóságának jelentős része menekülni kényszerült, nem kis számban pedig Németalföldön telepedtek meg.² Persze nem csupán a gazdasági fejlődésre, hanem a kulturális haladásra is nagy hatással volt ez a vándorlás, hiszen például Baruch Spinoza (1632–1677) apja is Portugáliából menekült Hollandiába.³ Abba az országba, amely utóbb azzal is büszkélkedhet, hogy 1609-ben a területén jött létre a későbbi központi bankok előképének tekinthető Bank of Amsterdam.⁴

A hét északi tartománynak a spanyoloktól való függetlenné válásával, majd az utrechti unió 1579-es megalakulásával az ibériai zsidóság menekülése nem szűnt meg. A bevándorlás és a kapitalista gazdaság fejlődése között – mint még utalunk rá – aligha van mechanikus kapcsolat, azonban több tényező mellett ez sem hagyható figyelmen kívül. Mindenesetre Spanyolország és Portugália jelentősége a modern nyugati birodalmi szemlélet kialakulása szempontjából azért is figyelmet érdemel, mert a világ első felosztása az 1494-es tordesillasi szerződéssel éppen Spanyolország és Portugália között történt. Ez előképe a világról rendelkező azon gesztusnak, amivel Oliver Cromwell másfél századdal később ajánlatot tesz majd Hollandiának az akkor ismert világ fölötti osztozkodásra.

Spanyolország jelentőségének XVI. századi viszonylagos csökkenése és Hollandia felemelkedése szinte azonos időszakra esik, mint ahogyan nagyjából egy évszázaddal később Hollandia hatalmának megrendülését azonnal követte Anglia hatalmának növekedése. Az

angliai ún. dicsőséges forradalom évét, az 1688-at, vagy még inkább a király hatalmát korlátozó, az alkotmányos monarchiát bevezető Bill of Rights kiadásának esztendejét, 1689-et, szimbolikus évszámnak tekinthetjük a két hatalom, a holland és az angol őrsgésváltásában. A Hollandiából érkező új uralkodó, Orániai Vilmos immár csupán „uralkodott, de nem kormányzott”. A közhatalom központjává a parlament és a kormány vált, és a gazdaság is mind nagyobb függetlenséget élvezett a közhatalomtól. Az angliai kapitalizmus fejlődésére ugyancsak jótékonyan hatott, hogy több mint háromszázötven évvel azután, hogy 1290-ben I. Edward az országból kitiltotta zsidókat, Oliver Cromwell 1656-ban megengedte számukra a letelepedést.⁵

(A kapitalizmus és a vallási tényezők kapcsolatának eltérő értelmezéseiről) A fejlődésnek ez a sajátos útja is hozzájárulhatott ahhoz a – Marxtól sem teljesen idegen – európai felfogáshoz, ami a kapitalizmus kialakulása és a zsidóság jelenléte között sajátos kapcsolatot látott. Amint Hal Draper rámutat: „Tekintélyes mennyiségű szakirodalom állítja azt, hogy Marx »A zsidókérdésről« c. tanulmánya antiszemita írás, mivel, úgymond egyenlőségi jelet tesz a zsidóság és a pénzcserélés, a kufárkodás közé, azt állítja a zsidókról, hogy önös-érdekeiket tartják a legfontosabbnak, üzleti tevékenységükben önzőek – egyszóval, hogy tevékeny részesei a burzsoá rend kommercializálódásának.”⁶ Draper azonban rámutat arra a lényeges mozzanatra is, hogy Marx fő problémája az emancipáció, a zsidók jogegyenlőségének kérdése volt, nem pedig a zsidókkal kapcsolatos azon sztereotípiák, „amely egy beteg társadalomban uralkodott el egy évszázaddal később.”⁷ Idézi továbbá az általa „harcos cionista”-ként, egyúttal „valódi angol”-ként jellemzett Lewis Bernstein Namier professzort, aki úgy vélekedett, hogy „két faj” (sic), a brit és a zsidó volt a kapitalizmus úttörője és első és talán legfőbb haszonélvezője.⁸

A gazdaság és a zsidóság kapcsolatát tárgyaló irodalom fontos darabja Werner Sombart *Die Juden und das Wirtschaftsleben* című munkája.⁹ Ebben lényegében szoros ok-okozati kapcsolatot lát a zsidóság valamely területen való megjelenése és az adott terület gazdasági fellendülése, illetve a zsidóság valamely területről való távoása és az adott terület gazdasági hanyatlása között. E felfogásnak – melyet Max Webernek a kapitalizmus és a protestantizmus kapcsolatáról kifejtett gondolatai¹⁰ ihlettek – a későbbi weberi kritikát követően alapos bírálatát adja Abram Léon.¹¹ Helyesen mutat rá arra, hogy nem mindenütt figyelhető meg ugyanolyan mértékű gazdasági fejlődés, ahová a spanyol és portugál zsidók kivándoroltak (lásd pl. Törökországot)¹², másfelől zsidók olyan országokból is érkeztek a Nyugatra – például Lengyelországból és Oroszországból –, amelyek éppenséggel nem büszkélkedhettek a kapitalista gazdálkodás eredményeivel akkor sem, amikor nagy számban éltek területükön zsidók.¹³ Hollandiával kapcsolatban megjegyzi: „Hollandia példája nem cáfolja – igaz, nem is erősíti meg – Sombart tételét. Ha elfogadjuk, hogy a felvirágzást elősegítette a marannusok érkezése, még semmi nem jogosít fel bennünket arra, hogy a prosperitás okát is letelepedésükben lássuk. És e kritérium szerint mivel magyarázható Hollandia XVIII. századbeli hanyatlása? Úgy tetszik másfelől, hogy eltúlozzák a hollandiai zsidóság gazdasági szerepét.”¹⁴ Léon tökéletesen helyesen mutat rá mind Sombart, mind pedig az övéhez hasonló, azon egyszóval teóriák hibáira, amelyek egy meghatározott társadalmi jelenség magyarázatáért kizárólag *egyetlen*, „szükséges és elégséges” okot igyekeznek megjelölni. E pontot követően azonban Léon érvelése is hibás, hiszen abból, hogy bizonyos országokban nem jelentkezik a gazdaság azon fejlődése, amelyet Sombart teóriája alapján várhatnánk, még nem következik, hogy a megnevezett tényező – egyéb feltételek teljesülése esetén – egyáltalán ne hatna közre a folyamatban.

Még Sombart teóriája előtt – mint említettük – kiemelkedően fontos gondolatok merültek fel Max Webernél a kapitalizmus és a vallási háttér kapcsolatának feltárását illetően. Weber úgy vélte, a kapitalizmus szelleme jelentős mértékben a protestáns etikával, annak puritanizmusával, a tőkefelhalmozást elősegítő szellemével függ össze.¹⁵ Más szerzőknél is feltűnik ehhez hasonló gondolat, és ebben Weber hatását még akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha náluk a protestáns vallás és a kapitalizmus összefüggése a weberi gondolatokénál radikálisabb hangnemben fogalmazódik meg. Ernst Bloch előbb a „Sátán egyháza”-nak, munkája későbbi kiadásában a „Mammon-egyháza”-nak nevezi a református felekezetet.¹⁶ Walter Benjamin *Kapitalizmus als Religion* című töredékében nem csupán vallásként határozza meg a kapitalizmust, hanem a bankjegyeket e vallás szentképeiként értelmezi.¹⁷ A marxista Bloch és az ugyancsak marxista Benjamin azonban elmulasztottak rámutatni a protestantizmus általuk felfogott lényegének és a marxizmusnak egy közös pontjára, nevezetesen az evilági, materiális tényező hangsúlyozására. Így az ő kritikájuk hitelessége – túl protestantizmus-interpretációjuk helyességének kérdésén – legalábbis kétséges.

Ami azonban a XVI. század elejének Angliáját illeti, elmondható, hogy ott a gazdálkodás kapitalista átalakulása, a feudális birtokoknak a tőkés termelésre való fokozatos átállása már a protestantizmus megszületése és a zsidóknak Cromwell által az országra történt beengedése előtt megkezdődött. Az ún. bekerítés, ami a parasztok által közösen használt földek elvonását, és az áruterelés szolgálatába való állítását jelentette, már 1516-ban gyakorlat volt, hiszen máskülönben arról Morus Tamás 1516-ban megjelent művében, az *Utópiájában* nem írhatott volna oly megrázó képből.¹⁸ Alighanem Anglia és a zsidóság kapcsolatát illetően egy olyan helyzet állhatott elő, amit találóan vázolt Eleonore Sterling.¹⁹ A XVII. század közepétől Angliába érkező zsidók új, nem nagyszámú csoportja sikeresen illeszkedett az éppen akkor kibontakozó angol tőkés társadalom valóságához, és annak fejlődését maga is hatékonyan előmozdította.

Az 1600-as évek egyúttal a gyarmatosítás nagy időszakát is jelentette. 1609-ben került sor Nieuw-Amsterdam (a későbbi New York) megalapítására. A hollandok vezető szerepét azonban a cromwelli forradalmat követően az angolok vették át, és nagyjából az 1660-tól 1700-ig terjedő időszakban eldőlt, hogy az Újvilág északi területe az angolszász civilizáció részévé válik.²⁰ Az ezt követő XVIII. század már a globális kereskedelmi hálózat kiépítésének nagy időszaka.²¹

A zsidóság angliai beilleszkedését a katolikus II. Jakab menekülése és a protestáns Orániai Vilmos trónra lépése idején nagyban segítette Anglia pillanatnyi megosztottsága, egyúttal az általános vágy egy nyugodtabb időszak iránt. E korszak szimbolikus értékű dokumentuma a kényszerű rotterdami tartózkodásból hazatérő John Locke 1688-as Levele a vallási türelemről, ami név nélkül előbb Hollandiában, majd Londonban jelent meg.

(Egy vallástörténeti folyamat hatásai az angol politikai ideológiára) Ha az angolszász kapitalista rendszernek – ha nem is a létrejötté, de legalábbis – a fejlődése szempontjából jelentősége volt a Spanyolországból Hollandián keresztül érkező zsidóságnak, célszerű néhány szót szólnunk egyfelől a hispániai zsidóság XIII–XVI. századi állapotairól, másfelől arról a szellemi átalakulásról, ami az európai zsidóság körében a hispániai zsidóság kulturális folyamatainak hatására a XIII. századtól a XVIII. század közepéig végbement.²² E vizsgálódást még inkább indokolja, hogy az angol világbirodalom kialakulása szempontjából nem kis jelentősége volt annak a birodalmi ideológiának, ami inspirációt többek között az Őszövetség irataiból merített. Itt is igaz azonban, hogy valamely jelenség következményeiért aligha okolhatjuk magát a jelenséget, amely utóbbi a következményeknek csak szükséges, ám ritkán elégséges oka. Ekként szemlélendők tehát Makai Györgynek

Arnold Toynbee nyomán, az 1970-es években tett megállapításai is az angol gyarmatbirodalmi, politikai ideológia egyik komponenséről. Mint írja: „Arnold Toynbee, a nemrégiben elhunyt világhírű angol történész szellemesen fejti ki, hogy a protestáns angolok, akik a kolonizációs folyamat élére álltak, s akiknek vallását az Ószövetség inspirálta, azonosultak Izraellel, a »választott néppel«. Józsué könyvéből ihletet merítve mérsárolták le az amerikai és ausztrál őslakosságot. Egyesek odáig mentek az »angolszász felsőbbrendűség« hirdetésében, hogy leszögezték: az angol népnek legalább egy része Izrael tíz elveszett törzsének leszármazottja, »a választott nép, melyet a Gondviselés predesztinált az emberiség többi részének civilizálására.«²²³ Annak érdekében azonban, hogy a kérdést ne felületesen, és ne az általánosságok-általánosítások szintjén ragadjuk meg, hanem kellő komolysággal és árnyaltsággal lássuk az angol politikai ideológia kialakulására tett ószövetségi hatásokat, mellőzhetetlen szemügyre vennünk a zsidó vallásnak a XIII. századtól a XVIII. századig terjedő időszakban bekövetkezett folyamatait.

Ennek az időszaknak a tanulmányozásához nélkülözhetetlen forrásmunkának számít Kohut Sándor²⁴ alapvető munkája.²⁵ E hihetetlenül alapos műből nem csupán arra vonatkozóan szerezhetünk értékes adatokat, hogy a hispániai zsidóság – de annak legalábbis egy része – milyen lépések útján teremtette meg az Angliába való visszatérés lehetőségét, de azzal kapcsolatban is, hogy ebben az időszakban milyen gondolkodási keretek jellemezték a zsidóság világméretét. Ez utóbbinak pedig azért van nagy jelentősége, mert az angliai ismételt megtelepedés időszakának zsidó gondolkodása aligha hasonlít a legősibb, legeredetibb, a kereszténységgel több ponton is rokonítható zsidó hagyományokra, másfelől alig emlékeztet arra a megújult, a gyökerekhez visszatérő zsidó szemléletmódra, ami nem utolsósorban a XVIII. századi Mendelssohn Mózes gyökerekhez visszavezető reformja után vált meghatározóvá.²⁶ Különösen pedig azért érdekesek témánk szempontjából e szemléletbeli változások, mert tetten érhető bennük az a folyamat, amelyben *az isteni akaratot elfogadó* attitűdöt fokozatosan felváltja *a világot formálni* törekvő igyekezet. És nagyjából abban az időszakban kerül erre sor, amikor a protestantizmus szemléletében egy ezzel ellentétes irányú hit, a predestináció körvonalazódik. Látni fogjuk azt is, hogy az angol puritánok milyen mély rokonszenvvel fordultak a zsidóság ügyéhez, bizva egyúttal abban is, hogy a zsidóság idővel csatlakozik keresztény felekezetiükhöz. Kitérünk majd arra is, hogy a XVI. századi vallási képzetek, amelyek telve voltak millenáris várakozásokkal is, mi módon alapozták meg egy szakrális színezetű politikai aktivitást.

Kohut kiváló monográfiájában felidézi annak a lisszaboni születésű Menaszének az életútját, aki személyében jól példázza az üldözött zsidóságnak az Ibériai-félszigetről Angliáig való menekülését. Menasze, aki születésének helyszínén vélhetően maga is elszenvedte az inkvizíció kínvallatását²⁷, vagyonától megfosztva Hollandiába vándorolt, ahonnan hatékonyan segítette a zsidóság angliai befogadását. Eredményesen tárgyalt Cromwellel is, aminek következtében a zsidóság előtt ismét megnyíltak Anglia kapui.²⁸

Kohut azonban azt is világossá teszi, hogy „Menasze nagy pártolója volt a kabbalának.”²⁹ Annak a szemléletmódnak tehát, amely a világ nagy, misztikus egységét vallva a Teremtő és a teremtetett kettősségének éles határait voltaképp feloldja, egyúttal azt vallja, hogy a teremtetett tettei magára a Teremtőre is kihatnak. Hogy Menasze a kabbala pártolója volt, a legkevésbé sem tekinthető különösnek, hiszen az európai zsidóság felfogását a maimonidészi kort követő időktől egészen Mendelssohn Mózes XVIII. századi reformjáig nem csekély mértékben határozta meg a kabbalisztikus szemlélet.

A kabbala, noha feltevések szerint egyidős magával a zsidó vallással, befolyását alig tapasztaljuk a XIII. századig. Az a körülmény, hogy a kabbalisztikus gondolkodásban a „fent” és a „lent” oly módon képez szoros egységet, mint az egyiptomi eredetű,

Hermész Triszmegisztosz-i tanításban, továbbá az a körülmény, hogy a zsidóság vallása éppen az egyiptomi fogság és a mózesi szabadítás után jelentősen átalakul, legalábbis elképzelhetővé teszi, hogy a zsidó kultúrában a kabbalisztikus gondolkodás gyökerei valóban az egyiptomi fogságig nyúlnak vissza. Kohut ezzel szemben úgy véli, hogy a kabbala a maimonidészi kor zavaros állapotainak terméke.³⁰ Eliade felhívja a figyelmet a Provence-ban a XII. században összeállított Bahir-ra, amelyben először kerül sor a Kabbala tárgyalására.³¹ E műben – mint írja – megtalálhatjuk „a régi gnosztikus szerzők különféle zsidó forrásokban is tanúsított spekulációit.”³² Utal annak a kérdésnek a tisztázatlanságára is, hogy a Bahir megjelenése vajon összefüggésben áll-e a kathar eretnekséggel.³³ Eliade is úgy véli azonban, hogy Leóni Mózes Zohárja az a mű, ami páratlan sikert jelent a kabbala történetében.³⁴ E mű már valóban a maimonidészi kort követő idők terméke.

A kabbala természetét illetően azonban annyit mindenképpen előrebocsáthatunk, hogy ezt a „hagyományt” és gondolkodási formát a zsidóság legautentikusabb képviselői az eredeti zsidó szemléletmódtól idegennek ítélik. Mind a XIX. századi Kohut, mind az olyan XX. századi gondolkodók, mint Gerschom Scholem, vagy Harold Bloom egyetértenek abban, hogy a kabbala – bár magát hagyománynak tekintti – paradox módon éppenséggel az ortodoxiától való eltérést egyik markáns megnyilatkozása. Ahogy Bloom fogalmaz: „A Kabbala szükségszerűen mind a Biblia, mind pedig a Talmud súlyos el (mis) másolása, és az a hajdani jelentés, amely szerint a Kabbala valóban »hagyomány« volt, szándékolatlanul is ironikus, hisz inkább a neoplatonikus és gnosztikus, mintsem a zsidó hagyományra utal.”³⁵ Majd hozzáfűzi: „A Kabbala kozmológiája, mint Gerschom Scholem határozottan kijelentette, neoplatonikus.”³⁶

Hogy világosan lássuk a kort és annak szemléletét, amelyben a zsidóság gondolkodása különösen fogékonyra vált a kabbalában alakot öltő ezoterikus-hermetikus-gnosztikus tanokra, előbb röviden fel kell idéznünk néhány történeti eseményt. Ezek ugyanis nagyban hatottak annak a Maimonidésznek a gondolkodására, akinek működése után, szándékaitól függetlenül, a zsidóság a kabbala felé fordult. Kohut utal arra, hogy 1148-ban az Almohádok elfoglalták Córdoba-t, s annak zsidó lakossága számára három lehetőséget adtak: az iszlámra való áttérést, a kivándorlást, vagy a halált.³⁷ Az 1135 körül Córdoba-ban született Maimonidész családjának is ekként kellett elmenekülnie. Az üldözöttek azonban új lakóhelyükön is zaklatásoknak voltak kitéve, így a hit nem ritkán elbizonytalanodott. Maimonidész, aki a zsidó iratokat éppúgy tanulmányozta, mint a csillagászatot, vagy a görög filozófiát, elsősorban hitében kívánta megerősíteni a zsidóságot. Amint Kohut írja: „Kiaknázhatalan tárházak voltak Maimuni szemében különösen a bölcsek erkölcsstanai (Aboth), melyeket Aristoteles és ibn Szina (Avicenna) bölcsészeti tételeivel összhangzásba hozni volt legfőbb törekvése – nem gondolván meg, hogy azok két egészen különböző világnézeti alapon állnak.”³⁸

Amiként a Kr. u. I. században Philón igyekezett a bibliai kinyilatkoztatást összebékíteni a görög filozófiával, ahhoz hasonlóan kívánta összeegyeztetni Maimonidész a hitet és a tudást.³⁹ Am befolyása is bizonyos mértékig Philónéhoz hasonló: inkább hatott kedvezően a keresztény teológiára (elsősorban Szent Tamásra), mint a zsidó gondolkodásra. Philón vonatkozásában Eliade úgy fogalmaz, „a zsidó gondolkozók rá se hederítettek”⁴⁰, Maimonidész pedig – Kohut szerint – inkább zavart idézett elő, mint tisztulást. Mint megjegyzi: „Maimuni nem volt szerencsés nagyszerű célzataival, mert halála után ép ellenkezője állt be annak, mit elérni óhajtott volna, az egység helyett: meghasonlás,

a tiszta felfogás helyett: nézet-zavar. Ezen gondolat-zavarnak szülöttje volt a kabala, melynek első szárnypróbálgatása ezen időbe esik és melyet Azriel és Ezra bocsátottak világgá, hivatkozva a vak Izsákra, Ábrahám b. Dávid a Posquier-i talmudtudós fiára. Róluk keveset tudunk és tán a titokszerűség homályából soha sem léptek volna ki, ha a rejtek tudománynak, a kabalának, nem kölcsönzi vala tekintélyét a nagy Nachmanides.⁷⁴¹ Mindehhez aztán hozzáfűzi: „Ezen tan, mely később sok zsidó fejében oly nagy pusztításokat vitt véghez, eleinte nagyon szerényen lépett föl és a maimunisták és antimaimunisták pártja közé ékelte be magát, mint kabalista párt.”⁷⁴²

A kabala tehát a XII. század végétől kezd jelentős szerepet játszani a zsidó gondolkodásban, ám egy szűk évszázad alatt tekintélye hihetetlenül megnövekedett. Mint Kohut írja: „A titoktan (kabala), mely eddigelé szerényen lépett föl, Ben-Adereth idejében zavarba kezdte hozni a gondolkodók-, vagy jobban, a gondolat nélküli tudósok fejét. Már oly tekintélynek örvendett, hogy egy író, Bachja b. Aser egyik exegetikus művében (1291.) már kabalistikus magyarázatokat szőtt észszerű biblia értelmezései közé.”⁷⁴³

Kohut miután felsorolja a kabbalával a XIII. században foglalkozó személyek jelentősebbjeit⁴⁴, a Zohár szerzőjére, és a Zohár megszületésének körülményeire tér rá. Mint írja: „De mindezeket fölülmúlta Mózes b. Sem Tob. de Leon (1250–4305.). Tudomány-és alaposágra ugyan nem versenyezhetett Abulafiával, de egyben fölülmúlta őt és elődeit: a képességben, melylyel folyékonyan írt aram nyelven, az úgynevezett talmudi idiómban. Űgyesen tudta továbbá kezelni a bibliai szöveget. Könnyelmű, pazar s vándoréletű volt. Eleinte saját neve alatt írdogált (1285.) a szentírási, törvények czélzatai-és indokolásairól. Három évvel később ugyancsak saját neve alatt másik könyvet tett közzé, mely már kabalistikus színezetű volt, és a vallásbölcsesek ellen volt intézve. Majd egy harmadik mű is látott napvilágot, melyben csak a régi kabalistikusi gondolatokat frísíté föl. De látván, hogy aránylag csak kevés befolyást tud kivívni és kevés pénzt tud szerezni műveivel, arra az ötletre jött, hogy saját nézeteit egy híres ősrégi tekintély nevében hirdesse, illetőleg ezen tekintély szerzője által szerepeltesse. A könnyű hizeműségben bízza, nemcsak homályos hangzású és kétes létezésű auctorokat emleget, mint R. Chamai, R. Kasisa, R. Nehorai, hanem még misnahaggadai színezetű idézeteket koholt.”⁷⁴⁵ Eliade Gershom Scholem kutatására hivatkozva jelenti ki a mű valódi szerzőjének Leóni Mózes (Mózes b. Sem Tob. de Leon-t).⁴⁶

Kohut Sándor, a kiváló rabbi és a lelkiismeretes tudós, mindkét minőségében, a hit és a tudás nevében egyaránt lesújtó véleményt mond a Zohárról. Mint írja: „Ez a könyv sok századon át uralta a zavarosban halászók gondolkörét és részben most is még itt-ott szent könyvnek, magasabb kinyilatkoztatásnak tartatik és melyből a rejtélyszövek, sőt a keresztyénség, de még a spinozizmus, a hitetlenség is, mint mindmegannyinak kútforrásából, merítették.”⁷⁴⁷ Ítéletének igazságát persze nemcsak annak elbeszélése igazolja, hogyan derült fény már Mose de León idejében a mű valódi keletkezésére⁴⁸, de különösen alátámasztja a minőségnek az a kontrasztja, ami e munkát a maimonidészi életműtől, annak filozófiai igazságától és hitbéli tisztaságától elhatárolja.⁴⁹

Mindazonáltal Kohut rendkívül alapos munkájában igen tárgyilagosan ítéli meg a kabbalát. Rámutat arra is, hogy a kabbalának négy fő irányzata különböztethető meg: 1) az ún. „valláshű irányzat”, melynek fő képviselői: Nachmanides, Ben Adereth, Todrosz Abulafia, Sem Tob b. Ábrahám ibn Gaon, Izsák Akkóból Bechaji b. Aser, Menachem Rekanate, Abrah. ibn Vakar; 2) az arisztotelianus-kabbalisztikus irány, aminek fő képviselője Izsák Ibn Latif; 3) a filozófiai irányzat, aminek fő képviselője: József b. Ábr. ibn Gikatilla; 4) végül a Zohár-féle misztikus irányzat, aminek fő képviselője Moze de Leon, Ábr. Abulafia.⁵⁰ E tárgyilagosság és e pontosítás mellett is érzi és érezteti azon-

ban Kohut a kabbala káros hatásait, amely évszázadokra befolyásolta a zsidó vallási elképzeléseket és gondolkodást. Mint írja, a spanyolországi üldöztetés legkegyetlenebb korszakában, a XV. században már „csak a kabala rejtélyes tana talált nagyobbára ápolókat.”²⁵¹ Megemlékezik olyan – alább említendő jelenségekről, Kohut kifejezésével „elmezavarokról” is, amelyeket a kabbalisztikus gondolkodásmód egy további, „ötödik irányzatának” megnyilvánulásaként is tekinthetünk. Ennek az ötödik irányzatnak az azonosításra később még kitérünk. Előrebocsátjuk azonban, hogy ennek az irányzatnak „ötödik”-ként való megjelölése problematikus, hiszen ebben az irányzatban erőteljes antijudaista tendenciák is kibontakoznak. Az irányzat – mint majd látni fogjuk – történetileg szorosan kapcsolódik a kabbala egyik irányzatához, azonban tartalmilag attól határozottan különbözik.

(A heterodoxiótól a Tóra elvetéséig) Ezek az állapotok – nevezetesen a kabbalisztikus szemléletmód erős befolyása – nagyjából Mendelssohn Mózes XVIII. századi reformjág fennmaradtak²⁵², ám addig is a kabbalizmus nem kevés kárt okozott. Amint a XVIII. század állapotairól Kohut írja: „A kabala még mindig követelte áldozatait, még a nagy költő Mózes Chajim Luzatto (1707–1747) és az első zsidó drámaíró (Lajsorim Tehilla) is hálójába került. Valódi elmezavart idézett elő a sabbathianizmus Lengyelhonban, mely Frank Jákob fellépésével nevét cserélte és ezentúl »Frankisták« neve alatt folytatta a szellemkáprázatást. Jankielo Lejbowitz (azaz Jakob Levi fia) (1720–1791) a 18-ik század legfurfangosabbak és csalfábbak egyike volt, ki a legokosabbakat rászedni és galáságait sokáig takargatni elég ügyes volt. Fiatalságában nem annyira a Talmuddal, mint inkább a kabala áltudományával foglalkozott. A csalás vele született és korán kifejtett tulajdona volt. Maga is dicsekedett később, mint sikerült atyját rászedni, hogy új ruhákat csaljon ki tőle. Már akkor is mutatkozott hajlama a fény és külpompára. Fiatal korában másnak szolgálatában sokat utazott Törökországba, hol a sabbathaitákkal érintkezésbe jött; tőlük tanulta a vallás közönbösséget. Először a török, később a kathol. vallásra tért át. Törökországban való sok évi tartózkodásáról nevezetett Franknak vagy Frenknek. Visszatérte után halotta a szakadást, mely az eibeschützi zavargások következtében, mint másutt is, úgy Lengyelhonban is támadtak, és hírvágyó lelke Sabbathai dicsősége után sóvárgott. Ennek utódául lépett fel és »szent Úrnak« nevezteté magát környezetétől, mely iránt mindig fölötte bőkezű volt. A titokteljesség, a fény és pompa, melylyel magát környezé, barátokat szerze neki. A tisztelgők beláthatatlan sora seregett hozzá, kezökben drága ajándékokkal, úgy, hogy fejedelem módjára élt. A rabbiktól üldöztetve, kikeresztelkedett; mindazonáltal barátai nem pártoltak el tőle és fényűzését bőkezűségük által továbbra is folytathatta. Bécsben és Brünmben nagy szolgál-rajtotól környezetetve, »báró« czimvel élt, és Ausztriából kiűzve, Offenbachban telepedett le, hol a regényes Frank Évával a várkastélyban fényűzésben élt. A frankisták még most sem haltak ki egészen.”²⁵³

A zsidóság vallási állapota, a kabbalizmus népszerűsége nem mutatott gyökeresen más képet száz évvel korábban, a XVII. században sem. Abban az időszakban tehát, amikor a Spanyolországból Hollandiába érkező zsidóság Menasze közbenjárására kieszközölte angliai visszatérését. Amint Kohut e korszakról írja: „A tizenhetedik század első felét két irányzat jellemzi, melyek homlokegyenest ellenkezésben állanak egymással: ugyanis a kabala és a szabad gondolat. Amaz kábító hatásban tartá a legkiválóbb főket, mint pl. még egy Menasze b. Izrael is. A zsidó községek túlnyomó legnagyobb részében akár egy lengyel kis községről, akár a mívelt Amsterdamból legyen szó, a mérvadó érzés- és gondolkozásmód a kabala volt.”²⁵⁴

Az 1600-as évek a számmisztika iránt vonzó kabbalista szemléletben kitüntetett jelentőségűnek tűntek. Kohut, miután leírja az álmessias Sabbathai Z'wi szentként

való tisztelésének történetét⁵⁵, megemlíti, hogy „Az 1666-ik év, az uralkodó nézet szerint, egy messiási kor bekövetkezésének évül tartatott, melyben a zsidók dicsteljesen Jeruzsálembé fognak visszatérni.”⁵⁶

Ha ekkor Jeruzsálem kapui nem is nyíltak meg a zsidók előtt, ám Angliába nem sokkal korábban visszatérhettek. Nem jelentéktelen lépés volt ez sem: több mint másfélezer év után az első olyan nagy lépés, ami végül Jeruzsálembé is visszavezetett.⁵⁷ A Spanyolországból elűzött zsidóság a XVII. században igen határozottan vette kezébe sorsának irányítását. Itt „lenn” tettek valamit azért, amit sokáig „fent”-ről vártak. És a siker valószínűleg ahhoz hasonlóan erősítette meg a kabbalába vetett hitüket, amiként Mardochai Z'wi – az álmessiás Sabbathainak apja – vagyoni gyarapodásának okát fia kabalával való foglalkozásának tulajdonította.

Ez a szemlélet már igen kevésbé emlékeztet utolsó toszafista maimonista gondolkodó, Couçybeli Mózes (Moses ben Jacob) tradicionális álláspontjára. E XIII. századi kiváló férfiú Spanyolországtól Provence-ig a tiszta érények megőrzése, és Isten akaratának alázatos elfogadása mellett emelte fel a szavát. A prófétai hagyományok szerint igyekezett minden olyan felfogást hiteltelenné tenni, ami népének erkölcsi erejét rombolhatja. Amint tanította: „ki nem zsidót károsít hazugság vagy lopás által, az Isten nevét szentségteleníti meg, mert azon tévhitre szolgáltat indokot, mint ha a zsidóknak nem lenne hitük; pedig Izrael maradékának gonoszt tenni, vagy csak arra gondolni is, tilos.”⁵⁸ Szemléletében a történelem ura az Örökkévaló. A megváltás óráját sem igyekezett kifürkészni, hanem annak megadását is az Örökkévalóra bízta, buzdítva egyben hitsorsosait a másokkal való méltányos eljárásra: „Hivatva van Izrael az igazságot – Isten pecsétjét – mindenben becsben tartani. Ha aztán idővel Istennek tetszik Izraelt megváltani, a népek ebbe bele fognak nyugodni, de ha a keresztyéneket megcsalják, akkor ezek joggal gúnyolhatnak, hogy Isten csalókat és tolvajokat tett meg választott népévé.”⁵⁹

A XIII. századi maimonista Couçybeli Mózesnek a rosszat határozottan elutasító, az isteni akaratba belenyugvó felfogása alkalmas talán a leginkább arra, hogy azzal szembesítsük a Kohut által károsnak ítélt kabbalizmus azon ötödik irányát, amelyről korábban szóltunk, és amelyet Kohut – nyilván az irányzat tradíciókkal szakító jellege okán – külön irányként nem határozott meg. Ez az irányzat immár kifejezetten a Rossz kultuszát képviseli. Nem nélkülözi a régi hagyományok egyes elemeit sem, ám azokat lényegüktől fosztja meg és kiforgatja őket.

A régi zsidó hagyományok között az apokaliptikában igen határozottan jelenik meg a Sátán. Mint Eliade írja „Most már a Sátán jeleníti meg a Rossz őselvét: Isten ellenfelévé válik. Ezen kívül egy új eszme is körvonalazódik: a két kor (vagy két királyság) eszméje: az »itteni« és a »másik« királyságé. Ezt írják: »a Magasságos nem egy kort teremtett, hanem kettőt« (IV. Ezdrás 7:50). Ebben a korban a Sátán királyságának kell diadalmaskodnia. (...) Az eszkhatologikus ütközetben azonban Jahve legyőzi a Sátánt (...) és végül felépíti királyságát, ahol örök élet, boldogság és béke lesz. Egyes szövegek a Paradicsomba való visszatérésről, és következképp a halál eltörléséről beszélnek (IV. Ezdrás 8:52–54). Tökéletessége és örökkévalósága ellenére azonban ez az újonnan alkotott világ kézzelfogható világ marad.”⁶⁰

A tradicionális zsidó gondolkodásban mindez az Örökkévaló akaratára szerint valósul meg. Ez az apokaliptikus kép a Spanyolországból való kiűzetést követően nem csupán felerősödött a zsidóságban, de kabbala egyik – ám az egész judaizmussal immár szembeforduló – irányzatában más értelmet is nyert. Amint a kabbalisztikus gondolkodás átalakulásáról Eliade írja: „A zsidók 1492-ben Spanyolországból való kiűzetésének egyik következménye a Kabbala átalakulása volt: ezoterikus tanból végül népszerű

tanítássá lett. Az 1492-es katasztrófaig a kabbalisták érdeklődése inkább a Teremtésre összpontosult, semmint a Megváltásra (...) A kiűzetés következtében azonban az új Kabbalát elárasztja a messianisztikus pátoz; a »kezdet« és a »vég« összekapcsolódott. Az új Kabbala számára a halál, a bűnbánat és az újjászületés az a három nagy esemény, amelyek képesek fölemelni az embert az Istennel való boldogító egyesülésig. Az emberiséget nem csak önnön romlottsága, hanem a világ romlottsága is fenyegeti; ezt a teremtésen esett első törés idézte elő, amikor az »alany« elvált a »tárgytól«.⁷⁶¹

Az ezoterikus-hermetikus zsidó gondolkodás számára tehát már nem az Örökkévaló szemlélete tűnik vonzósnak, hanem egyenesen a vele való egyesülés. A hagyományos – Maimonidész által hittételekbe oly kiválóan foglalt – ősi zsidó vallás szemszögéből ez blaszfémia. Ám az ezoterikus-hermetikus gondolkodásnak nem csupán az „Egy”-gyel való egyesülés vágya képezi fontos vonását, hanem a világot formálni kívánó aktív fellépés is. Mindez – tehát az apokaliptikus idők várása, a minden egységének vallása, továbbá a világ alakítására való törekvés – ahhoz az abszurd felismeréshez is elvezetett, hogy a végítélet emberi cselekvéssel előidézhető. S ha a végidőket a Sátán uralja, úgy előbb a Rossz eljövételét kell elősegíteni.

A Kohut Sándor által is említett XVII. századi álmissiás, Szabbatai Zwi (Sabbatáj Cévi) és a XVIII. századi Jakob Frank szereplése nyomán körvonalazódik tehát a kabbalának az az ötödik irányzata, amely a misztikus vonulat egyik leágazása. Önálló irányzatként való meghatározása azonban azért indokolt, mert – ahogyan Eliade fogalmaz – „A sabbatizmus az első komoly kisiklás a judaizmusban a középkor óta, az első azok közül a misztikus eszmék közül, amelyek egyenesen vezettek az ortodoxia egységének megbomlásához.”⁷⁶²

A kabbalának tehát kialakult egy olyan önálló irányzata, amely immár nem csupán eltávolodott a zsidó vallás ősi hagyományától, hanem immár szembe is fordult vele. Mint majd lesz szó róla, egyenesen érvénytelennek mondta ki a Tóra értékeit. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes megemlítenünk, hogy a dolgok idáig való eljutásának okát nem elsősorban a zsidóság kultúráján belül kell keresnünk. Legelőször is tisztán kell látnunk, hogy a hispániai zsidóság üldözése a muzulmán és keresztény uralkodók részéről elképzelhetetlenül bomlasztó hatású volt a zsidóság originális szemléletére.

A fizikai menekülés mellett bekövetkezett a spirituális menekülés kísérlete is. Előbb ezoterikus-gnosztikus-hermetikus irányba, utóbb bizonyos keresztény elképzelések recepciójával. Utóbbiról két mozzanat tanúskodik. Először is az 1666-os évszám kitüntetett jelentőségűvé minősítése. Az eredeti zsidó gondolkodás számára ugyanis aligha lehetett eszkhatólogiai jelentősége a Krisztus utáni 1666-os évnak. Sokkal indokoltabb lett volna a zsidó időszámítás szerinti valamilyen kitüntetett időpontnak különös fontosságot tulajdonítani. Megjegyzendő azonban, hogy a XVII. század közepén két különböző gyökerű elképzelés keveredett egymással. Egyrészt a keresztény millenarizmus, és az 1666-os év kitüntetett figyelemmel való várása, másrészt a zsidó misztikusok messianisztikus reményei, amelyek – szoros összefüggésben a lengyelországi, Bohdan Hmelnickij-féle kozák felkelés kapcsán kibontakozott zsidóüldözéssel – a 1648-as évtől várták a megváltást. Amint a Pallas Sabbatai Cevi címszavánál írja: „1648-ban, mely esztendőre a zsidó miszticizmus amúgy is kilátásba helyezte a Megváltó jövételét, mint messiás lépett fel.”⁷⁶³ A zsidó várakozásokat mindenestre befolyásolhatták, felerősíthették az apokaliptiszt vizionáló keresztény képzetek is, mint ahogyan a keresztény gondolkodásra is nagy hatást gyakoroltak a zsidó elgondolások. Ez a zsidó hatás ebben az időben különösen Angliában volt tetten érhető, ahol a puritanizmus előszeretettel hivatkozott ószövetségi példákra. Sőt Sir Henry Finch (1558–1625) személyében a Szentföld zsidók általi visz-

szaszerezésének is nagy támogatója támadt,⁶⁴ miközben a puritánok körében elevenen élt a hit, hogy a zsidók Angliába való befogadása, a zsidók részéről a puritanizmus önkéntes elfogadása, majd Izrael helyreállítása a millenáris kor jele volna.⁶⁵ A zsidó és keresztény képzetek keveredése, kölcsönös befogadása tehát már a Sabbatáj Cévi – Jacob Frank-féle eretnokséget megelőzően előrehaladt.

A judaizmustól nem csupán távolodó, de azzal és a kereszténységgel is szembe forduló, a rossz kultuszát hirdető kabbalisztikus irányzat kialakulására a millenáris képzeteken túl hatott az a keresztény – bár kereszténység előtti képeket is magába olvasztó – elképzelés is, hogy Jézus Krisztus – az ősi apostoli hitvallás szerint – mielőtt felment a mennyekbe, „szállt alá poklokra” (valójában az alvilágba). Ennek jelentése pedig nem más, mint annak az üzenetnek világossá tétele, hogy Jézus Krisztus megváltó műve univerzális, a krisztusi időket megelőző korok emberére is kiterjed.⁶⁶ Jézus kereszt-halála és feltámadása eltörölte tehát a bűnt, Ádám vétkeit. Mindennek a kabbalisztikus szemléletbe való integrálása azonban igencsak abszurd, sőt – mondjuk ki – borzalmas következményekkel járt.

Eliade az álmessias Sabbatáj Cévi (1625–1676) működéséről Kohuthoz képest többek között előadja, hogy a kabbalizmussal foglalkozó fiú „időről időre végletes szomorúság válságába zuhant, amit aztán kitörő öröm követett.”⁶⁷ A beteges Sabbatáj „Amikor megtudta, hogy egy megvilágosodott, Gázai Nátán »mindenki lelkeit feltárta«, (...) a gyógyulás reményében elment hozzá.”⁶⁸ Mint Eliade írja, Nátán győzte meg az ifjút messiási mivoltáról, egyúttal ő dolgozta ki a mozgalom teológiáját.⁶⁹ „A Messiás eljöttének híre a zsidó világban mindenütt páratlan lelkesedést keltett.”⁷⁰

(Eretnokség és politikum) Sabbatáj híre így aztán egészen Londonig is eljutott. Amint Michael A. Rosenthal egy kitűnő tanulmányában írja: „Henry Oldenburg, a londoni Royal Society titkára, így írt Spinozához 1665 decemberében: »De áttérek a politikára. Itt mindenki arról beszél, hogy az izraeliták, miután több mint kétezer évig szétszórta éltek, visszatértek hazájukba. Itt helyben csak kevesen hiszik el, de sokan óhajtik [...] Szeretném tudni, mit hallottak erről az amszterdami zsidók, és hogyan hat rájuk ez az annyira jelentős hír, amely, ha igaz volna, általános világkatasztrófát vonna maga után.« (PTL 33. levél)»⁷¹

Rosenthal maga is kapcsolatba hozza a keresztény tanokat az álmessias fellépésével, bár ő úgy veti fel a kérdést, hogy Oldenburgot a keresztény várakozások sarkallták arra, hogy értesüléseket szerezzen Sabbatáj hírének amszterdami fogadtatásáról. Mint írja: „Véleményem szerint igen valószínű, hogy az amszterdami zsidóság reakciójával kapcsolatos érdeklődésre a keresztény millenáris eszkatológia készítette, amelyben Krisztus második eljövételének alkalmával a zsidóság fontos szerepet kap.”⁷² Hogy Spinoza válaszolt-e a levélre, annak nincs nyoma, ám Rosenthal rámutat, hogy Spinoza „*Teológiai-politikai tanulmány*” című, 1665-ben elkezdett műve részben a messianisztikus törekvésekre való reakcióként is olvasható.⁷³

Sabbatáj küldetésének tudatában Konstantinápolyba indult, ahol Musztafa pasa 1666. február 6-án bebörtönözte. Az álmessias ezután áttért a muzulmán hitre. Mint Eliade írja: „mindent egybevetve, ez az eretnokség egyfajta vallási anarchiára bátorított. Kezdetben a hitehagyott Messiás népszerűsítése nyíltan folyt. A propaganda csupán később vált titkossá, amikor »Szabbatai Zwi győzedelmes megtérése a tisztátalanság honából« váratott magára.”⁷⁴ Az álmessias népszerűsítésével Gázai Nátán továbbra sem hagyott fel. Mint mondta: „Szabbatai különös cselekedetei bizonyítják messiási küldetésének hitelességét.”⁷⁵ A XVII. századi szabbatista, Cardozo, úgy vélte, egyedül a Megváltó lelke eléggé erős ahhoz, hogy az örvény fenekéig leszálljon.⁷⁶ Amint Eliade összegzi a szabbatianista

elképzeléseket: „Hogy küldetését betölthesse (megszabadítsa az utolsó isteni szikrácskákat, amelyek a Rossz erőinek rabjai), a Messiásnak saját tettei révén, önmagát kell elitílnie. Ezért a Tóra hagyományos értékei eltöröltetnek.”⁷⁷

A szabbatizmus mérsékeltjei elismerték ugyan Szabbatját Megváltójuknak, ám példáját nem tekintették követendőnek. A szélsőségesek azonban úgy vélték „a hívőnek éppúgy, mint a Messiásnak, le kell szállnia a Pokolra, mert a Rosszat rosszal kell legyőzni.”⁷⁸ Eliade a továbbiakban a következőképpen jellemzi a radikális szabbatista irányzatot. „Valamiféleképpen a Rossz szoteriológiai értékét vagy funkcióját hirdetik. A radikális irányzathoz tartozó egyes sabbatiánusok szerint minden látszólag tisztátalan és rossz cselekedet létrehozza a kapcsolatot a szentség szellemével. Mások szerint miután Ádám bűne eltöröltetett, aki rosszat cselekszik, dicséretes Isten előtt. A Tórának a földbe hullott vetőmaghoz hasonlóan el kell rohadnia, hogy gyümölcsöt teremjen, nevezetesen meghozza a messiási dicsőséget. Minden megengedett, tehát a nemi erkölcstelenség is.”⁷⁹ Amikor Eliade a rossz szoteriológiai funkciójáról, a rossz megszabadító hatásáról ír, ahogyan Kohut, ő is csupán körülírja a szabbatizmus sántánista jellegét, de nem nevezi néven azt. Jól látszik, hogy a szabbatizmus nem csupán megfordított judaizmus, de megfordított kereszténység is. Ennek kialakulására jelentős hatása volt azon gnosztikus elképzelésnek, amely minden, így az ellentétek egységét, magasabb szintű azonosságát is vallotta. A Megváltó alvilágba való alászállása, az ádami bűn eltörléséről vallott képzetek, a Jézus magvetőjét idéző kép a földbe hullott Tóráról, mind a kereszténység hatását mutatják, noha az is világos, hogy itt nem krisztusi, hanem már antikrisztusi tanításról van szó.⁸⁰

A szabbatista tan az álmessiás halálával nem tűnt el, hiszen, amint Eliade írja „A legsötétebb sabbatiánus, Jakob Frank (meghalt 1791) elérte azt, amit Scholem a nihilizmus misztikájának nevez.”⁸¹ Mint említettük, Kohut maga is utal Frank törökországi útjaira és a sabbatiánusokkal való kapcsolatra. Arra, hogy a sabbatiánusoktól tanulta a vallási közömbösséget, s hogy Frank előbb a muzulmán, később a katolikus vallásra tért át. Eliádét idézve pedig megállapítottuk, hogy a szabbatista propaganda egy idő után titkossá vált. Az irányzat utóélete így nehezen nyomon követhető. Annyi azonban valószínű, hogy mindazok a mozgalmak, amelyek a vallási közömbösség, a vallási nihilizmus, vagy a vallási relativizmus talaján állnak, miközben a hagyományos zsidó-keresztény értékeket, így többek között a nemi erkölcsre vonatkozó normákat kétségbe vonják, olyan irányzatoknak tekinthetők, amelyek legalább szellemi örökösei a szabbatizmusnak. Ha pedig e mozgalom valamilyen módon még hivatkozik is a kabbalára, akkor már alighanem több mint valószínű, hogy benne a kabbala antijudaista-antikrisztianus ötödik irányzatának késői hatása nyilvánul meg.

Legkésőbb a XVI–XVII. századra – az üldöztetés és az aktivitást valló hermetikus-kabbalisztikus tanok befolyása nyomán – a zsidóság szemléletében bekövetkezett az a fordulat, amelyben a Megváltó várása helyét egyre inkább a cselekvés szükségességének belátása veszi át. Amint Rosenthal írja: „Mellesleg nem meglepő, hogy Spinoza, akárcsak Maimonides, elképzei a Zionhoz való visszatérés lehetőségét (...) Ha a zsidó nép az Isten által minden ember számára adott tudás révén képes megváltozni, és nem csupán passzívan várja, hogy Isten beavatkozzon az érdekében, akkor újjáéledhet a zsidó nemzet, és adottá válhatnak egy igazi messiási korszak feltételei, amelyben az individuumok erkölcsi tökéletesedését az állam stabil, jól tervezett politikai intézményei teszik lehetővé.”⁸²

A kabbalizmus következtében kialakuló szemléletbeli változás (nevezetesen az önmagáért cselekvő, önmagát megmentő Izrael képe) természetesen nem hagyta érintetlenül a kabbalizmus antijudaista-antikrisztianus irányzatát, a sabbatiánus-frankizmust sem. A

politikai cselekvés tehát ennek az irányzatnak is fontos megnyilvánulási formájává vált, és szélsőséges szemlélete természetes módon határozta meg azt is, hogy ez az irány a politikai cselekvésnek milyen módjához vonzódik. Frank követőiről Eliade a következőket jegyzi meg: „[Frank] egyes tanítványainak nihilizmusa különféle forradalmi jellegű politikai tevékenységeken keresztül nyilvánult meg.”⁷⁸³ Figyelemre méltó, hogy a forradalmi irányultságú marxizmus-leninizmus szemléletében is megjelenik a Krisztustól kölcsönzött, ám annak lényegét megtagadó szabbatista kép egy további parafrázisa. A jézusi elhaló magból a szabbatizmusban elrohadó Tóra lesz, a marxizmusban pedig az elhaló állam romjain nő ki az új világ. Amint Lenint idézve írtuk: „Marx szerint a proletariátusnak csak elhaló államra van szüksége, azaz olyan államra, mely úgy van berendezve, hogy azonnal kezdjen elhalni, s hogy okvetlenül el is kell halnia.”⁷⁸⁴ A marxizmus-leninizmus vallásellenessége ugyancsak fontos párhuzamot kínál a szabbatiánus-frankizmus vallási közömbösségével, sőt antijudaista-antikrisztianus tendenciájával.

A zsidó származású román evangélikus teológus, Richard Wurmbrand, aki a holokauszt túlélése után tizennégy évig raboskodott, és kínzatott a kommunizmus börtöneiben, szabadulása után figyelemre méltó könyvet szentelt Marx ideológiájának. Ebben a marxi életmű sátánizmussal rokonítható vonásaira hívja fel a figyelmet, érzékenyen elemezve Marx fiatalkori irodalmi próbálkozásait is.⁸⁵

A zsidó elgondolások, mint említettük, nagyban hatottak a keresztény, különösen az angol puritán képzetekre. Ez részben a keresztény Szentírás Ószövetségi részének közvetítésével történt, részben pedig a kor zsidó szemléletének hatására. Az utóbbi hatás – a kor zsidó vallási állapotaiból következően – nem nélkülözhetette a hermetikus-kabbalista elképzelések tendenciáit sem. Azokat az irányokat, amelyek – különösen a XV. századtól – a nyugati szemléletben a kabbala közvetítésén kívül is gyökeret vertek. Olyan ezoterikus-hermetikus elemek, amelyek Pico della Mirandola felfogásában is jól tetten érhetők. Ezek lényege pedig nem más, mint a sorsát irányító, egzisztenciáját és esszenciáját meghatározó, Istent helyettesítő ember képzete. Amint Molnár Tamás a korszak ezoterikus gondolkodóiról általában írja: „Egyik legfőbb céljuk azonban az volt (s most csak a 17. századról beszéltek), hogy olyan ontológiai státust valószínűsítsanak meg, melyben képesek »parancsolni« az egyetemes törvényekben ható szellemeknek.”⁸⁶

Oliver Cromwel és a parlament I. Károly felett mondott halálos ítélete 1649-ben, majd a „szentek parlamentje” 1653-ban, a puritán képzetek a zsidók megtérítéséről és Izraelbe való visszatéréséről a végidők siettetése végett, nos mindez aligha értelmezhető másként, mint az emberi és isteni szerepek sajátos keveredéseként egy olyan korban, amelyben egyébként is a legnagyobb összezavarodása megfigyelhető a szentségnek és profanitásnak.⁸⁷ Hasonló módon ahhoz, amiként a kabbalisták az Örökkévaló akaratának elfogadásától, majd kifürkésztől eljutottak a világ alakításának gondolatához. Hogy a puritánok „ág és gyökér” (root and branch) mozgalma,⁸⁸ mely ökumenikus tendenciáján kívül a püspöki hatalmat igyekezett kiiktatni az egyházi életből, csupán véletlenül idézi-e fel a kabbala-fa képét, ami a lenti és a fenti világ szoros kapcsolatát szimbolizálja, csupán találgatni lehet. Egy azonban bizonyos, a XVII. századra mind a zsidóságban, mind pedig egyes angolszász keresztény közösségekben elementáris erővel tört a felszínre nem csupán a végidők víziója, de egy szakrálisan értelmezett politikai aktivitás is.

A zsidó gondolkodás XVII. századot követő történetére egy ideig rányomta még a bélyegét a kabbalizmus, és nagy megpróbáltatást jelentett a számára a sabbatiánus-frankizmus is. Ám a frankista eretnesség kibontakozásával szinte egy időben, a XVIII. század második felében Lessing barátja, Moses Mendelssohn, akinek a nagy német költő a Bölcs Nátánban szép emléket állított, német nyelvre fordította a Pentateuchust.

Ezzel a Tóra, amit az eretnecség a rothadás sorsára kívánt juttatni, széles tömegek számára vált hozzáférhetővé és újra a figyelem középpontjába került. Mindez nagyban segítette nem csupán az ősi hagyományokhoz való visszatérést, de Mendelssohn egy másik nagy célját, a zsidó emancipációt is. És nem csupán a formális jogi egyenlőséget, de a társadalmi elfogadottságot is. Ezt azonban, amint a XX. század történelme sajnos megmutatta, számos tényező fenyegeti. Veszélyezteteti az ostobaság, a türelmetlenség és a meg nem értés éppúgy, mint egy sajátos antijudaista-antikrisztianus szemlélet továbbélése is. Az, amire Kohut XIX. század végén lakonikus tömörséggel így utalt: „A frankisták még most sem haltak ki egészen.”⁷⁸⁹

A globális politikai küldetés ideológiája tehát függetlenül attól, hogy felszínén gyarkorta keresztény hivatkozások tobzódnak, és függetlenül attól, hogy mélyében ótestamentumi képzetek is megjelennek, lényegét tekintve rugaszkodik el mind a kereszténységtől, mind pedig a judaizmustól, többek között pontosan azért, hogy profán céljait önerejéből kívánja megvalósítani.

JEGYZETEK

- 1 A leghevesebb spanyolországi zsidóüldözések idején a menekülés útja azonban Portugáliába is vitt. Vö. Haim Beinart: *The Expulsion of the Jews from Spain*. Littmann Library of Jewish Civilization Series, Oxford Portland, Oregon, 2002. 272–273. Beinart munkája egyéb vonatkozásban is hallatlanul gazdag adatokkal szolgál az európai zsidóság történetéről, alapvetően persze a zsidók hispániai jelenlétéről, a kultúrában és a társadalmi életben elfoglalt előkelő helyéről, későbbi, több évszázados spanyolországi üldöztetéséről és a zsidóságnak az országból való kiűzéséről. Beinart a zsidóság egész további sorsára nézve meghatározó jelentőségűnek itéli a spanyolországi exodust. Munkája – amely felidézzi az ezoterikus-kabbalista tanok kibontakozását is – részletesen kitér a zsidóságnak a spanyol kultúra fejlődésében játszott többirányú szerepére, különösen a hitviták absztrakt gondolkodást fejlesztő jelentőségére, nem utolsósorban utal arra a körülményre, hogy a kikeresztelkedett zsidók, a conversók, gyakran egyházi pályára lépve nagyban maguk is előmozdították a keresztény teológiai, filozófiai gondolkodást.
- 2 Ez az irány persze nem kizárólagos, hiszen számosan telepedtek le például Itáliában, vagy éppen a török birodalomban.
- 3 A hollandiai zsidóság történetéről kiváló összefoglalást ad J. C. H. Blom – Renate G. Fuks-Mansfeld – Ivo Schöffner (ed): *The History of the Jews in the Netherlands*. Littmann Library of Jewish Civilization Series, Oxford, 2002. A műben B. M. J. Speet miután részletesen elemzi a középkori viszonyokat, majd Gelderland tartomány XV. századi állapotait, az antiszemitizmus kereszténységben rejlő gyökereit kutatja. Daniel M. Swetschinski ezt követően az általa aranykor-nak nevezett 1516–1621-es időszakról ad átfogó képet megemlékezve többek között a zsidók Német-római Birodalomban való helyzetéről, a hollandiai zsidóság spanyol–portugál hátteréről, az antwerpeni portugál új keresztényekről és az amsterdami portugál zsidóság növekedéséről, megemlítve a jövő bizonytalanságait is. Jonatan I. Israel a XVI. század végének állapotaiból kiindulva közelít az expanzió és a gyarmatosítás korához, a kereskedelem és a hitelrendszer felvirágzásához az 1648 és 1713 közötti időszakban, majd kitér a gazdasági hanyatlás időszakának (1713–1750) tematikájára és a népesség-növekedés kérdésére. Yosef Kaplan a XVIII. század közepéig tartó időszak vallási, kulturális és társadalmi viszonyait veszi górcső alá, kiemelt figyelemmel a közösségi szerveződésekre, a szegények beáramlására, a szefárd és ashkenázi kulturális kettősségre, a vallási tradíciók és változások tematikájára, a nevelés helyzetére, a kulturális és szekuláris kreativitásra, nem utolsósorban a zsidók és a keresztények kapcsolatára. Renate G. Fuks-Mansfeld a felvilágosodás és az emancipáció kérdéseit vizsgálja az 1750-től 1814-ig terjedő időszak vonatkozásában, majd az alkalmazkodás nehézségeit az 1814-től 1870-ig tartó időszakban, utalva a protestánsok és a katolikusok zsidókkal kapcsolatos attitűdjére. J. C. H. Blom és Joel J. Cahen ezt követően az 1870-től 1940-ig tartó időszakot dolgozza fel különös figyelemmel többek között a cionizmus és a németországi antiszemitizmus hatásaira. Peter Romijn 1940-től 1945-ig tartó történeti áttekintése a hollandiai zsidóságnak már a legtragikusabb korszakát idézi fel.

- 4 Formális értelemben az 1668-ban alapított svéd Sveriges Riksbankot tekintik a legrégebb központi banknak.
- 5 Michael Terry (ed.): *Reader's Guide to Judaism*. Routledge London – New York, 2013. 382. Lásd még Rubinstein, William D.: *A History of the Jews in the English-Speaking World: Great Britain*, Macmillan Press UK (1996).
- 6 Hal Draper: Marx és a zsidó-gazdasági sztereotípiák. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1985. 193–206. 193.
- 7 Draper: i. m. 203.
- 8 Draper: i. m. 198.
- 9 Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Duncker & Humblot, Leipzig, 1911.
- 10 Max Weber később még említendő, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* című munkáján az 1900-as évek elején dolgozott, és ott kifejtett gondolatai jelentős hatást váltottak ki a mű sokat hivatkozott, 1934-es posztumusz kiadását megelőzően is. A mű először két részben jelent meg az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1904-es 2. („I. Das Problem”, s. 1–54.) és 1905-ös 3. számában („II. Die Berufsidee des asketischen Protestantismus”, 1–110.) Weber tehát egyszerre volt termékenyítő forrás kortársai számára, és egyszerre volt vitapartnerük is.
- 11 Abram Léon: A zsidókérdés materialista felfogása. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1985. 103–137.
- 12 A hispániai zsidóság az említett célországok mellett nem csekély számban telepedett le a Velencei Köztársaságban, ahol a szinte egy időben történt népes megjelenésük alapozta meg 1516-ban a gettó létrehozását. A területet az éppen akkor megüresedő új öntöde (ghetto nuova) nevű városrészen alakították ki. Vö. Goffredo Parise – Alberto Moravia – Nico Naldini; Lorenzo Capellini: *Veneto barbaro di muschi e nebbie : quattro racconti : Veneto barbaro di muschi e nebbie, Il ghetto di Venezia, Accadde a Cortina, La mia patria; fotografie di Lorenzo Capellini*. Bologna : Nuova Alfa, 1987.
- 13 Léon: i. m. 119.
- 14 Léon: i. m. 119.
- 15 Max Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Mohr. 1934. Tübingen.
- 16 Ernst Bloch: *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*. Frankfurt, Suhrkamp, 1921/1962.
- 17 Walter Benjamin: *Kapitalismus als Religion*, in: *Gesammelte Schriften*, Hrsg.: Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, 7 Bde, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1. Auflage, 1991, Bd. VI, 100–103.
- 18 E kép a parasztokat felfaló bárányok víziója. Azoké a bárányoké, akik az egykor közös legelőkön híznak, nyomorba taszítva így sok parasztot.
- 19 Eleonore Sterling: *Judenhass. Die Anfänge des politischen Antisemitismus in Deutschland (1815–1850)*. Frankfurt, Europ. Verlagsanstalt, 1969. 29–30.
- 20 Nuala Zahedieh: *The Capital and the Colonies: London and the Atlantic Economy 1660–1700*. Cambridge University Press, New York, 2010.
- 21 Tjil Vanneste: *Global Trade and Commercial Networks: Eighteenth-Century Diamond Merchants*. London: *Pickering and Chatto*, 2011.
- 22 Az e fejezetben vázoltak alapvetően Kohut értékes munkáján és olyan szerzők művein alapulnak, amelyek a kabbala befolyását a XIII. és XVIII. század közötti zsidó vallási gondolkodásra meghatározónak ítélik. Kétségtelen, hogy ez a befolyás aligha vezethetett a kabbala tekintélyének kizárólagosságra, hiszen a XVIII. századi fordulat elképzelhetetlen lett volna a legtisztább ősi hagyományok folyamatos továbbélése nélkül. Ezért is jogosult Peremiczky Szilvia észrevétele, amelyet e fejezetben foglaltakkal kapcsolatban megtenni volt szíves. Mint írta: „A kabbala a zsidó vallásos gondolkodásnak csak egy szelete, méghozzá – noha nagyhatású, de – messze nem főszórárszelete. A hagyományos ortodoxia a mai napig vagy teljesen elutasítja, vagy csak mellesleg foglalkozik vele, tehát a zsidó vallásos gondolkodás változásait nem hogy nem fedi le a kabbala leírása, hanem csak egy szegmensét érinti. Erre a hagyományos ortodox gondolkodásra ugyanakkor Maimonidesz nagyon is nagy hatást gyakorolt.”
- 23 Makai György: *Fajelmélet-fajüldözés*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1977. 82–83.
- 24 Kohut Sándor (Félegyháza; Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, 1842. június 11. – New York, 1894. május 25.) 1868-ban amellett, hogy az Országos Zsidó Kongresszus jegyzője lett, báró Eötvös József kultuszminiszter kinevezte a Fejér megyei összes zsidó iskolák igazgatójának. Kohutot 1874-ben Pécssett választották meg rabbinak, később Nagyváradon lett főrabbi, majd az Egyesült Államokba települt elfogadva a New York-i Ahavas Cheszed hitközség meghívását. Magyarorságot azonban nem tagadta meg. Amikor Kossuth Lajos halálhíréről értesült, betegágyából felkelt és a zsinagógába ment híveinek vigaszt nyújtani. A szőszéken érte a halál. Vö. Lakat Erika (szerk.): *Zsidó Kultúrtörténeti emlékek Fejér megyében*. Székesfehérvár, 2004. Lásd még <http://regi.sofar.hu/hu/node/37445>
- 25 Dr. Kohut Sándor: *A zsidók története a Biblia befejezésétől a jelenkorig*. Segédkönyv a közép tanodák, polgári iskolák, családi és tanodai könyvtárak számára. Nagyvárad, Laszky Ármin, 1881. Lásd még http://mtdportal.extra.hu/books/A_zsidok_tortenete.pdf
- 26 Kohut: i. m. 240–251. Mendelssohn Mózes született Dessauban 1729. szept. 6-án, meghalt Berlinben 1786. jan. 4-én.

- 27 Peremiczky Szilvia szíves közlése szerint Menasse esete történetileg kissé problematikus, „mert egyszer azt írja, hogy őt kínozták meg az inkvizíció, másszor pedig az apjára utal.” Kohut az első verzió szerinti elbeszélést vette alapul.
- 28 Amint Kohut írja: „A spanyol, portugáli, amszterdami zsidók legkiválóbbikainak egyike volt a Lisszabonban 1604. született Menasse, fia azon József ben Izraelnek, ki az inquisitio kínzásai által összezúzott testtel és minden vagyonától megfosztva üzetett el és ki Amsterdamba jött. Atyja a fiatal Menaszét Izsák Uziel gondos nevelésére bízta. Alapos ismereteket nyert a bibliában, talmudban és különböző (spanyol, hollandi, latin stb.) nyelvekben, melyeket szóban és írásban mesterileg kezelte. Sokat tudott, de nem volt mély gondolkodó, mégis beláthatatlan nagy áldás fűződik nevéhez: nem számtalan irata által, hanem azon lelke minden erejével szorgozott törekvése által, hogy Angolhon a zsidókat, honnan ők harmadfél század előtt örök időkre szóló határozattal kiűzettek, ismét befogadja. Ezen áldásos működésének gyümölcsét Menasse csak részben látta megérni, mert kora halállal múlt ki, ugyancsak Angolhonból való vissza - jötte alkalmával, de halála után alig egy évtizeddel az eszme testet nyert. Az oly nagy hévvel küzdött zsidókért való lelkesedését jó nagy részben elősegítette Cromwell és a nagy szerepre jutott angol puritanusok, kik a zsidók nagy barátai valának. A tisztelet, melyben Menasse a keresztyén tudósok Buxtorf János az öregebbik (1564-1639), a tudós Vossius-család, Hugo Grotius és a philologok királya Scaliger József és más több előtt állt, szintén tényező volt fáradtságának sikerében, mert a tudósok és sok egyéb keresztyén rajongó, nemkülönben a héber nyelvet értő svéd királyné Christina, Menasse első rangú tudósának tartván, fölötte nagy tisztelettel viselteték iratai iránt, melyek csodálatos olvasottságról tanúskodnak. Már 1650. fordult Menasse az angol úgynevezett h o s s z ú parlament-jéhez, a zsidók felvételeért esdekelvén, »Izrael reménysége« című iratát átnyújtván és egyszersmind kérelmezvén saját oda-, utaztatási engedélyt azon czélból, hogy a zsidók felvételének keresztülvitelében közvetítő segédkeztést nyújthasson. A politikai áramlat, jelesül az angol-hollandi háború, utazását, melyre megadott az engedély, mindig hátráltatta, míg végre 1655. csakugyan Londonban partra szállt. Legott Cromwellnek fölriratot nyújtott át, melyben sok ország megbizásától támogatott abbéli kérvényét tolmácsolja, hogy a zsidók ismét Angliába felvétesse. Noha a zsidókat kedvelő Cromwell e tervnek mindjárt meg volt nyerve, úgy mégis a papság és kalmárság részéről a zsidók gyanúsítottak. Ezen gyanúkat leküzdendő Menasse Londonban iratot »a zsidók védelme« czímen szerzett, mely a legjobbak közé tartozik, melyeket írt, és melyet Mendelssohn kitűnő bevezetéssel látta el és még most is becses olvasmányoknak értékével bír. Célját ugyan teljesen nem érte el legott, de azért mégis egyes zsidóknak megadott az engedély az azonnali letelepedésre (1657). Évi üzetéssel (100 fonttal) és nagy tisztelettel bocsátott el Cromwelltől, hogy Amsterdamba vigye a jó hírt, de útközben Middelburgban érte el a halál (1657. márczius havában). Nevezetesebb munkái: »Conciliador« spanyol nyelven, mely a sz. írás ellenmondásait igyekszik kigenyíltetni; a »föltámadásról«, az »élet végéről«, »Nishiath chajim« (héber nyelven), mely kabalisticus irányú, mint hogy egyébként is Menasse nagy pártolója volt a kabalának. 400 kidolgozott praedicatiót is hagyott maga után. Fölemlítendő, hogy Menasse, ki szükölködő állapotban élt, hogy életforrást szerezzen, Amsterdamban nyomdát állított fel, mely alól jezes iratok bocsáttattak napvilágra, később a dúsgazdag Ábrahám és Izsák Pereyra anyagilag támogatták, hogy ne kelljen, mint szándékolta volt, kivándorolnia Braziliába. Menasse működésének eredménye csak 10 év után volt szemléltető, mert számosan telepedtek le a gazdag olasz és alföldi zsidók közül Londonban. Ezen új község Jona de Silvát hívta meg rabbiul. Őt követé (1679.) Jákob Abendana, ki a Kuzarit és a Misnát spanyol nyelvre lefordította. London legbiresebb rabbija volt Dávid Nieto (szül. Velenczében 1654), ki Divornóból, hol orvos és hitszónok volt (1701.) Londonba hivatott.”
- Kohut: i. m. 222–224.
Kohut: i. m. 223.
Kohut: i. m. 165.
Mircea Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története III. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 141–142.
Eliade III. 142.
Ugyanott.
Eliade III. 143.
Harold Bloom: Költészet, revizionizmus, elfojtás Helikon Irodalomtudományi Szemle. 1994. 1–2. (Fordította: Hódosy Annamária) 58–76., 68. Lásd még Harold Bloom: Kabbalah and Criticism. New York, Seabury Press, 1975.
Bloom: i. m. ugyanott. Lásd még Gersom Scholem: Kabbalah and its Symbolism. New York, Schocken Books, 1969, különösen 17. és 114. A XVI. századi Isaac Luria gnosztikus felfogása vonatkozásában igen szemléletesen mutatja be annak neoplatonikus jellegét. „The Lurianic gnosis is concerned chiefly with the interrelation of all those figures, their influence and reflection in everything that takes place below, in the worlds of Creation, Formation, and ‘Making,’ which come into being below the sphere of the Shekhinah, the last stage of the ‘world of emanation.’ Everything that happens in the world of the *partzufim* is repeated with

increasing intensity in all the lower worlds. These worlds form in an unbroken flow from the lights which grow steadily dimmer – Luria seems to have held that the tenth sefirah of every world, that is, the *Shekhinah*, functions at once as a mirror and filter, which throws back the substance of the lights pouring into it and lets through, or transmits, only their residue and reflection. But, in the present state of things, the world of Making is mixed with the world of demonic powers, or ‘shells,’ *kelippoth*, which accounts for the crudely material character of its physical manifestation. In essence – and here we have a pure Neoplatonic conception – the world of nature is purely spiritual. Only the breaking of the vessels, in which everything fell from its proper place, caused it to mingle with the demonic world. Thus to separate them once more is one of the central aims of all striving for the *tikkun*.” Scholem: i. m. 114.

37 Kohut: i. m. 143.

38 Kohut: i. m. 147.

39 Philón Kr. e. 13 – Kr. u. 54. Mircea Eliade: Vallási eszmék és hiedelmek története III. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 135.

40 Eliade: i. m. 135.

41 Kohut: i. m. 165.

42 Ugyanott.

43 Kohut: i. m. 181.

44 „Todrosz b. József Halevi (1234-1304.) Izsák b. Ábrahám ibn Latif (vagy Allatif) (1220-1290.), Ábrahám b. Samuel Abulafia (1240-1291.) József b. Ábrahám Gikatilla (mgh. 1305.)” Kohut: i. m. 181.

45 Kohut: i. m. 181–182. Majd hozzáfűzi: „Ezen kaldáus (aramäus) nyelven és homályos kitételekben dús irányban beszéltett egy ósrégi misnatekintélyt, kiről némileg fel lehetne tenni, hogy életrajzi története távoli szempontú szolgálhat a titokszerű tanoknak. Ezen tekintély volt ama R. Simon b. Jochai, ki fiával a római üldözések elől barlangba menekült és ott 13 évig élt. A külvilágtól elzárkózott magányában, vajjon mivel foglalatzkodott R. Simon b. Jochai, ha nem a titoktannal? Így jött létre a kabalistikus mű Zohar (fény), melyben R. Simon, mint szerző, hallgatói körében kifejti a mystikus tan-telek szövevényes rendszerét.” Kohut: i. m. 182.

46 Eliade III. 143.

47 Kohut: i. m. 182.

48 „A Zohár vagyis az álszerző R. Simon b. Jochai Midrása megjelenésével a kabalisták közt nagy mozgás keletkezett. Mohón nyeltek el a magasabb kinyilatkoztatás tanait. Mózes de Leont elhalmozták rendeletekkel, hogy e Midrás másolatát eszközölje. Arra a kérdésre, hogy honnan jött egyszerre napvilágra egy terjedelmes mű, melynek szerzőjéről ugyan tudták, hogy híres tannaita, s halachamagyarázó, de egyebet nem tudtak, akkor erre a felelet az volt, hogy a könyvet Nachmani fedezte volna fel Palästinában, hogy ő küldte volna meg

fiának Cataloniába és egy s z é l v é s z által Aragóniába és Valenciába vitetett, míg Mózes de Leon kezébe került, ki az eredeti egyedüli birtokosa. Ha itt-ott kétegy támadt is e rendkívüli írás rögtöni föltűnése fölött, akkor mégis maga az írás, mint a tiszta kabala tan mély kútforrásaként ismertetett el. Voltak, kik e könyv keletkezését úgy is fejtegették, hogy jólehet Mózes de Leon írta legyen, ámde nem a maga fejből, hanem egy isteni ihlettség után. József Abulafia, Todrosz fia, a kabbalista, próbára akarta tenni Mózes de Leont és ezt kérve kérte, hogy másolna le egy füzetet, melynek a már elküldött füzettel való összehasonlításából akart a netáni hamisságra következtetni. De Mózes de Leon óvatossá volt és megtagadta kérését. A fent nevezett Izsák, Akkóból, ki a közmészárlás alkalmával megszökött és Spanyolhonba menekült, kíváncsi volt az a kéziratot látni, melynek létezéséről neki, a született paläestinainak és a kinek Nachmani tanítványaival elegendő alkalma volt társalogni, sejtelve sem volt. Valadolid városban Mózes de Leonnal találkozáván, ez utóbbitól kérve-kérte az eredeti Zohár megtekintését, de Mózes de Leon esküvel erősíté, hogy az eredeti házában Avilában vagyon. De haza utaztában Mózes de Leon meghalt Arealó-ban. (1305). Most kiderült a koholmány. Nagy pénzigérek után kivallották ugyanis Mózes de Leon özvegye „és leánya, hogy Mózes de Leon sohasem bírt az eredetivel, hanem könyvét fejből koholta. Azt is bevallá özvegye, hogy csak nyereszkedési célokból tette közzé férje, a Zohárnak R. Simon b. Jochai neve alatti művét, mert saját nevén kelendőségnek aligha örvendett volna a könyv. Noha ez után a család nyilvánossá lett, mégis a könyv tarta magát, mert a kabalisták örültek, hogy végre alakot nyert zavaros tanuk rendszertelensége. Az akkori tudományos férfiak, mint: Sem Tob Falakéra (1225-1290.) és Izsák Albalag (1292-94.) nem voltak oly tömkelegbontó tehetségek, hogy bölcselmi fölényükkel ellensúlyozhatták volna a kabalisták képzelgéseit.” Kohut: i. m. 182–183.

49 Itt elsősorban Maimonidész tizenhárom hittételére gondolunk. Ez a rendszer nem csupán briliáns teológiai összefoglalása a judaizmusnak, de egyúttal a filozófiai absztrakció csodálatos teljesítménye is.

50 Kohut: i. m. 275.

51 Kohut: i. m. 200. Majd hozzáfűzi: „Így kelt ki élesen a bölcselem ellen és a kabala mellett Sem Tob ben Sem Tob (mgh. 1430) Emunot című munkájában.” Kohut: i. m. ugyanott.

52 Mendelssohn Mózes (Dessau, 1729. szept. 6. – Berlin, 1786. jan. 4.) Kohut i. m. 240.

53 Kohut: i. m. 135–136. Frank Éva Frank Jákob leánya.

54 Kohut: i. m. 224.

55 „Sabbathai Z’wi (szül. 1626. Ab hó 9. megh. 1676) Smyrnából, ki egy új messiási örvöngés okozója

volt, nem tartozott a rendkívüli jelenségek közé. A hozzá való ragaszkodást, mely már a fiatal embert kitünteté, nem köszöni bő tudományának, hanem külmegjelenésének, szívét nyerő külsejének. Szelleme képzelgésétől volt beárnyékolva, rajongásra, különösen magányosságra hajlott. Fiatalságában Iskafa József tanító vezetése alatt a Talmuddal foglalkozott, de hajlama a kabalához vonzotta. Hogy erre lelke még inkább foganatosíttassék gyakran böjtölt és furdött. Tán a tengervízbeni télen-nyáron való furdéstól nyert testbőre jó illatot, mit hívei erősen bizonyítottak. A női társaságot kerülte és két nejétől megvált. A kabalával való folytonos foglalkozása és a család élettől való távoltartása, magányossága és csengő szén hangja, mely az énekekben különösen szívhez szólt, a közfigyelmet fölébreszték és csodálat tárgyává váltak. Ez érlelte önhittségét, melyhez még egy körülmény járult. Ibrahim szultán hábortója Velence ellen a keleti kereskedelmet megakasztá és ennek következtében a kalmárok Kisászáiba tették át üzletüket. Smyrna egyszerre nagy hírré vergődött, zsidó lakossága meggazdagodott. Mardochai Z'wi, Sabbathainak atyja, alkusi minőségben jó üzleteket csinálván, meggazdagodott. Vagyoni állását elfoglaltságában fiának a kabalával foglalkozásának tudta be érdemül és oly tisztelettel viseltetett fia iránt, hogy akaratlanul másokra is hatott. Sabbathai csakhamar fiatal szentnek szerepére jutott." Kohut: i. m. 232.

- 56 Kohut: i. m. 232. Peremiczky Szilvia szíves közlése szerint: „A visszatérés gondolata mindig is jelen volt a zsidó vallásos gondolkodásban, de természetesen a 19. századig nem politikai értelemben, hanem vallásos értelemben. Jehuda Halevi vagy a 13. századi toszefista bölcsek, akik szerint a zsidóknak a Szentföldre kell menniük és letelepedniük, nem politikai fogalmakban gondolkodtak, hanem úgy gondolták, hogy messiási időkben élnek, és a visszatérés ennek a része. Ugyanakkor hasonlóan erőteljesek voltak azok a vallásos vélemények is, amelyek szerint tilos a Messiás érkezését bármilyen módon sürgetni, ezért tilos a tömeges visszatelepülés, sőt, a »túl« buzgó ima is a Messiás visszatéréséért. A mai vallásos anticionizmus is ezért utasítja el Izrael Államot legitim zsidó államként.” Mindez tökéletesen igaz a judaizmus ortodoxiájára, amihez képest a kabbala nem csupán heterodoxia, de – a vele rokon ezoterikus-hermetikus tanokkal összhangban – kifejezetten a világban lévő folyamatok aktív befolyásolását helyeslő ideológia. Olyan eszmerendszer, amely a XIII. és a XVIII. század között jelentős befolyással bírt, hatása pedig máig sem múlt el egészen.
- 57 Különösen érdekes, hogy Jeruzsálem üdvtörténeti fontosságának gondolata milyen kitüntetett szerepet kap már Amerika felfedezésével kapcsolatban is. Amint Domán István rámutat: „Kolumbusz neveltetése, ahogy írásaiból kitűnik,

az Ótestamentumon, vagyis a héber Biblián alapult. Gyakran idézte *Jesáját* és úgy utalt magára, mint a »nem-zsidók megvilágítójára«. Megírta a »Prófécia könyvét«, amelyben meg akarta győzni a királyt és királynét, hogy finanszírozzák útját, amelynek célja Jeruzsálem felszabadítása. Különösen érdekes, hogy Amerika felfedezője az időt a héber naptár szerint számította: »Ez a világ teremtésének ideje a zsidók szerint... Ábrahám születésétől a második Templom elpusztításáig 1088 év telt el... a világ kezdetétől 1481-ig (amikor ezt papírra vetette) 5241 év múlt el« írja földrajzkönyvének egy üres lapjára. (A Sevilla-i Kolumbusz Könyvtárban található.) Ugyanezen könyv számos részt tartalmaz Izraelről, amely mellé Kolumbusz saját kezűleg magyarázatokat írt és ezeket bőven ellátja egy kézjellegzetes jellel, hogy aláhúzza fontosságukat.” Domán István: Már Kolumbusz is? Szombat, Zsidó politikai és kulturális folyóirat, 1992. 06. 01. [web:] <http://www.szombat.org/archivum/mar-kolumbusz-is> Domán utal arra, hogy 1492. „augusztus 2-a éjféltől zsidó vallású ember nem tartózkodhatott spanyol földön. Kolumbusz viszont megparancsolta matrózainak, hogy este 11 óráig bezárólag, az indulás előtti napon, legyenek a fedélzeten. Ez persze lehetne véletlen is, de az már nem, hogy augusztus 3-án beírja naplójába az indulást, és megemlíti, hogy ez az a nap, amikortól zsidók nem tartózkodhatnak Spanyolországban. Ha nem lett volna személyében, esetleg néhány társa személyében érintve, nem valószínű, hogy rögzíti e tényt.” Domán ugyanott. Domán tanulmánya, hasonlóan a témával alaposan foglalkozó más írásokhoz, részletesen kitér a Kolumbusz útját segítő maranók szerepére. Mint írja: „Támogatott keresett, tengeri útja lebonyolítására. Talált is egy gazdag maranust, *Don Luis de la Cerda-t*, Medina Celi hercegét, akinek több hajója volt. Ez a maranun hajlandó volt egy hajót építtetni és felszerelni a felfedező útra. (...) Kolumbusz végül *Don Luis de Santangel* maranun bankárral keresett kapcsolatot, akinek családja egyike volt Aragónia leggazdagabbjainak, ő maga pedig Ferdinand királynak adott pénzügyi tanácsokat. Santangel kölcsönt ajánlott az uralkodónak Kolumbusz vállalkozására, azzal a feltétellel, hogy ha a vállalkozás sikertelen lesz, akkor a kincstárnak nem kell megfizetnie a kölcsönt. De ha sikerül, akkor nemcsak a kölcsönt kapja vissza, hanem az udvar mentességét biztosít a Santangel családnak az inkvizíció üldözései elől. Így megegyeztek: Santangel adott a királynak 17 ezer dukátot kamat nélkül, és ennek ellenében 1497. május 30-án kapott egy különleges okiratot, amely védte őt és leszármazottait az inkvizíciótól. (...) Amikor végül sor került Kolumbusz utazására, akkor ő *Luis de Torres-t* vitte magával,

- mint tolmácsot, aki beszélt héberül. Torres zsidó volt, és csak közvetlenül az indulás előtt tért át a katolikus hitre, hogy részt vehessen az utazásban.” Domán ugyanott. Míg Domán, Rényi Péter (vö. Rényi Péter: Nyomozás Kolumbusz ügyben. <http://www.mazsihisz.hu/index.php?nid=3373> 2010. 08. 03.), Simon Wiesenthal (vö. Simon Wiesenthal: Sails of Hope: The Secret Mission of Christopher Columbus. New York, Macmillan, 1973), vagy Jane Frances Amler (vö. Jane Frances Amler: Christopher Columbus’s Jewish Roots. New York, Jason Aronson Inc., 1977) Kolumbusz zsidó eredetének tulajdonítanak nagy jelentőséget, addig Rákóczi István a Próféciák könyve alapján keresztény misszionáriusi elhivatottságát emeli ki, aminek némileg ellentmondanak a Rákóczi által is említett, Kolumbusz nevéhez közvetlenül is köthető kegyetlenkedések és az arany hajszolása. (Rákóczi István: A Paradicsom meghódítása. Hetek, 2006. 09. 08.) http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/200609/a_paradicsom_meghodontasa Különösen figyelemre méltó, hogy – noha Spanyolország gyarmatbirodalomává válásában jelentős szerepet kaptak zsidó származású, de katolikus hitre tért személyek – a világbirodalmi aspirációk Spanyolország tekintetében hosszabb távon kevésbé voltak meghatározóak, mint abban a protestáns angolszász kultúrkörben, ahová a hitét megtartani igyekvő, ekkor alapvetően kabbalista zsidóság beáramlott. E mozzanat is igencsak arra látszik mutatni, hogy a Weber és Sombart által kifejtett nézetek sokkal inkább kiegészítik, mintsem kizárják egymást.
- 58 Kohut: i. m. 164.
 59 Kohut: i. m. 164–165.
 60 Mírcea Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története II. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 212.
 61 Eliade III. 144.
 62 Eliade III. 147.
 63 Pallas Nagy Lexikona. 14. kötet, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 1897. 770. Sabbatai Cevi címszó. Lásd még Heinrich Graetz: Die Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. X. kötet Von der dauernden Ansiedlung der Marranen in Holland 1618 bis zum Beginne der Mendelssohnschen Zeit 1750, Leipzig, Leiner, 1868. 6. és 11. fejezet.
 64 Franz Kobler: Sir Henry Finch (1558—1625): and the First English Advocates of the Restoration of the Jews to Palestine. New Judea, London September 1940. Transactions (Jewish Historical Society of England) Vol. 16 (1952), pp. 101–120.
 65 Mel Scult: Millennial Expectations and Jewish Liberties. A Study of the Effort to Convert the Jews in Britain, up to the Mid Nineteenth Century. Leiden, E. J. Brill, 1978. A XVII. századi Angliai viszonyok vonatkozásában lásd különösen 18–23.; Finch szerepéről különösen 20.
 66 A Hiszekegy e részének értelmezéséhez nyújtott segítségéért köszönetet mondok Barsi Balázs ferences szerzetesnek.
 67 Eliade III. 147.
 68 Ugyanott.
 69 Uo.
 70 Uo.
 71 Michael A. Rosenthal: Történelem és zsidó modernitás Spinozánál. Világosság, 2005/4. 105–118., 105.
 72 Rosenthal: i. m. 105.
 73 Ugyanott.
 74 Eliade III. 147.
 75 Eliade III. 148.
 76 Ugyanott.
 77 Uo.
 78 Uo.
 79 Uo.
 80 Hogy aztán egy ilyen apokaliptikus várakozásokkal terhelt időben az 1666. szeptember 2. és 5. közötti nagy londoni tűzvész a City területén a kor emberéből milyen érzelmeket és gondolatokat váltott ki, ma már csak találgatni tudjuk.
 81 Eliade III. 148.
 82 Rosenthal: i. m. 116.
 83 Eliade III. 148.
 84 V. I. Lenin: Állam és forradalom, Magyar Helikon, Budapest, 1971. 34.
 85 Wurmbrand idézi többek között Marx A hegedűs című versét, mely a következő elgondolkodtató sorokat is tartalmazza: „The prince of darkness / Sold it to me. / For me he beats the time and gives the signs. / Ever more boldly I play the dance of death.” (Karl Marx: „Spielmann” vagy „The Player”; Székely Magda fordításában: „én a Patástól kaptam muzsikámat, / övé az ütem, ő írta a kottám, / kell húzni veszetten a halotti nótám.”) Richard Wurmbrand: Marx: Prophet of Darkness. Communism’s hidden forces revealed. Marshall Pickering. Basingstoke, Hants, 1986. 13. Peremiczky Szilvia szíves közlése Marx és a kabbala kapcsolatának vonatkozásában a következő: „Nem hiszem, hogy Marx különösebben ismerte volna a kabbalát vagy akár a hagyományos ortodox judaizmust, sőt, magát a judaizmust. Azt gondolom, az ismeretei igencsak felületesek voltak, az állam lebontásával kapcsolatos elméletei inkább a francia és a német felvilágosodás, és a rájuk támaszkodó munkásmozgalmi szerzők munkáira támaszkodhattak – ami persze nem zár ki bizonyos átfedéseket, párhuzamokat, kérdés az, hogy az eltérések vagy a párhuzamok a jellemzőbbek.” Mindez kétségkívül igaz lehet, hiszen Marx, akit evangélikusnak kereszteltek (és akinek lelkéért apja – leveleinek tanúsága szerint – komolyan aggódott) igencsak nagy távolságot tartott mind a zsidó, mind a keresztény vallással. Wurmbrand felvetése Marx lehetséges sátnizmusáról éppenséggel nem azt támasztja alá, hogy a Marx a kabbala Kohut által

megkülönböztetett négy irányzatának valamelyikéhez állt közel. Éppen ellenkezőleg. Sokkal inkább annak a lehetősége merül fel, hogy Marx közvetlenül vagy közvetve a kabbala – Kohut kifejezésével – ún. „Zohár-féle” irányzatából kinőtt frankizmus-hoz kötődhetett. Ahhoz az irányzathoz, amelyet éppen antijudaista tendenciái okán valóban problematikus a kabbalizmus irányzatának tekinteni, noha történeti kapcsolódása a kabbalához kétségtelen.

86 Molnár Tamás: Filozófusok istene. Európa Könyvkiadó, 1996. 123.

87 Amint Szántó György Tibor rámutat, az 1640-es évek angol szellemiségének jellegét az ún. Ötödik Királyság eljövételét hirdető szekta határozta meg. Mint írja, Cromwell is hitt Jézus közeli időkből várható második eljövételében. I. Károly halálát égi jelként értelmezték arra vonatkozóan, hogy a négy (babiloni, perzsa, görög és római) birodalom összeomlása után végre eljön az ötödik birodalom kora, amelyet Jézus kormányoz. Szántó megemlíti azt is, hogy: „Az ötödik monarchisták a Szentírásra hivatkozva azt hirdették, hogy az államot a mózesi törvények szerint kell berendezni, mert világi törvényekre az országnak többé nincs szüksége. Angliát a zsidók egykori vallási tanácsa alapján újraeszesztett Szanhedrinnek kell vezetnie abban az egyébként kurta időszakban, amíg a Londonba költöző Jézus király személyesen is át nem veszi az ország irányí-

tását. Ezt a gondolatmenetet vallották a levellerek, a kvékerek és az ásók (diggerek) is. (...) A Messiás látogatásának gondos előkészítői úgy vélték, hogy az új ezredév, Jézus második eljövele egészen addig várat magára, amíg maga a zsidóság is »meg nem tér«. (...) Cromwell Siont épít ő nemzedéke magát tartotta az Úr újonnan kiválasztott népének és Angliát védelmezte az ígért földjének. A millenáris várakozás olyan erős volt, hogy a tábornokok minden módon siettetni igyekeztek Krisztus angliai országlását.” Szántó György: Tibor Forradalom Angliában. In Poór János (szerk.): A kora újkor története. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 46–69.

88 Szántó György Tibor: Anglia története. Akkord Kiadó, Budapest, 2007. 142–143. E korszak, a XVII. század Angliája e mozzanaton túl is felmutat kétértelmű jelenségeket. A restaurációt követő átmeneti évtized után (1671-től) II. Károly Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale közreműködésével kormányzott. A zavaros időkből, amikor az uralkodó az ország közvéleménye ellenére bocsátkozott háborúba a protestáns Németalfölddel és fogadott el titkos megállapodás keretében járadékot a katolikus XIV. Lajostól, az ellenzék az öt politikus nevének kezdőbetűiből kreálva, megbélyegző éllel nevezte az ország kormányzatát CABAL-minisztériumnak.

89 Kohut: i. m. 135–136.

A revíziótól a good governance-ig

A legfőbb ellenőrző szervezetek újfajta szerepjátszásáról „A jó kormányzás építőkövei, fókuszban a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv, az állami számvevőszék” tanulmányorozat nyomán

A kormányzás nem csupán a végrehajtó hatalom ágenciáját jelenti. Széles értelemben annak része az állampolgárok életminőségére ható állami intézményrendszer egésze, köztük a független államhatalmi szervek, a legfőbb ellenőrző intézmények / a számvevőszékek is, jóllehet ezeket a funkcionális munkamegosztás és az alkotmányos elkülönülés egymástól független intézményekként mutatja meg. Amennyiben a legfőbb ellenőrző intézmények is részesei az ebben az értelemben felfogott kormányzásnak, akkor részei annak az ideológiai mezőnek is, amelyben az egyes kormányzáshoz tartozó szereplők a közpolitikára igyekeznek hatással lenni és létezésüket is igazolják. A számvevőszékek különösen olyan intézményeknek tűnnek, amelyek szerepfelfogásának alakulása – intézményi együttműködéseik útján (INTOSAI, EUROSAI, ARABOSAI) globálisan is beágyazott.

Jelen cikkben, az Állami Számvevőszék által közrebocsátott tanulmányorozat kontextusba helyezése érdekében azt kívánom áttekinteni, hogy a jó kormányzás fogalma és az ehhez kapcsolódó elméletek milyen lehetőségeket, illetve feszültségeket hordanak magukban egy olyan közpénzügyi ellenőrző szervezet számára, amely ezen fogalmi mező segítségével kívánja magát megfogalmazni. Ennek nyomán azt is be szeretném mutatni, hogy milyen röppályán érkeznek meg a jelenbe a számvevőszékek, hol van a helye a közpénzügyi ellenőrző szervezeteknek a kormányzásra vonatkozó kurrens ideológiák közegeiben és milyen kihívásokkal találkoznak szerepük megfogalmazása során.

Ahhoz tehát, hogy megérthessük a számvevőszék által közrebocsátott tanulmányorozatban rögzített helyzetképet, át kell tekintenünk, hogy honnan és milyen úton érkeztek meg a jelenbe az állam közpénzügyi ellenőrző szervei és ma milyen ideológiai és tudományos diskurzus adottságaival találkozhatnak szerepük megfogalmazása során, különös tekintettel a jó kormányzás koncepciójára. Végezetül a tanulmánykötet egy-egy csomópontjának bemutatásával érzékeltetem a jó kormányzás számvevőszéki támogatását.

(Honnan érkeznek a számvevőszékek?) A legfőbb ellenőrző intézmények olyan közpénzügyi ellenőrző szervezetek, amelyek a 19. századi nemzetállamok működési komplexitására szabott intézményekként, elsősorban a népképviselői szervek pénzügyi felügyeleti igényének támogatására jöttek létre. Ezen intézmények saját magukról alkotott eredettörténetüket a 13. századig, az uralkodó melletti pénzügyi kamaráig is visszavezetik, ám mai formájukban a modern állam kialakulásához köthetőek. Ennek fontos mozzanata az uralkodó személyéhez kötődő jogosítványok államosítása, illetőleg a társadalom terében a „köz” és a „magán” szétválasztása. A mai értelemben vett közpénzügyi audit kifejlődésére emellett nagy hatással vannak a modern állam olyan dimenziói, mint az adórendszer központosítása (Nikitin 2001), a költségvetési fenntartású fegyveres erő és hadiipar (Funnel 1997), vagy a centralizált revizori rendszer működését lehetővé tévő infrastruktúra (vasút) megjelenése. Magyarországon a számvevőszéki funkció kialakulása is ebben az időszakban, specifikusan a duális monarchia alkotmányos rendjében je-

lenik meg 1868/1870-ben (Révész 2012). A hasonló eredettörténet mellett a ma működő számvevőszékek eltérő típusokat jelenítenek meg. A hagyományos osztályozás szerint a számvevőszékeknek létezik „bírói”, „kollegiális”, kormánytól elkülönült és a kormány szervezetébe ágyazott, más megközelítésben a (1) napóleoni/bírói, (2) westminsteri/parlamentáris és a (3) *board/kelet-ázsiai* modelljei (World Bank, 2001; NAO, 1996).

Ezen sokféle jogállású számvevőszékek által végzett audit a közpénzekkel való rendelkezés és az ellenszolgáltatásul nyújtott teljesítéshez kapcsolódó dokumentumok hitelességének és az azt szavatoló személyek megbízhatóságának megállapítását jelentette a szuverén (parlament) felé. Ennek maradványaként a kelet-európai államszocialista rezsimekben a független intézményként megszűnt, de „népi ellenőrző” testületekként tovább élő hivatalok a párt ellenőrző szervei mellett látták el a személyes felelősségre vonással járó revizori tevékenységet. Működésük a sztálini és poszt-sztálini „tisztoztatás” politikai gyakorlatához kapcsolódott, amelynek funkciója volt az is, hogy az államszocializmus piacosító és tervkoordinált szakaszainak határán demonstrálja az egyes magatartások politikai helyiértékét, jelezze a „politikai irány” megváltozását (lásd Szabó 2013 és Ispán 2014).

A centralizált államhatalom által végeztetett revízióval szemben fontos követelményként fogalmazódott meg a befolyásmentesség, és a számvevő „megvesztegethetlenségének” igénye is korán megjelenik. Nyugaton a 20. század második felétől a hagyományos számvevőszéki működés megfogalmazásában fontos szerepet játszik a hatalmi ágak elválasztásának ideológiája, amely a számvevőszéki *függetlenségre* is intézményes garanciaként tekint.

(*Merre tartanak a számvevőszékek?*) A XX. század derekára a hagyományos állami funkciók léptékére szabatos intézmények – az elmúlt évtizedekben fokozódó mértékben – a modern állammenedzsment kihívásaival is szembesülnek. Az államműködés egyre összetettebb, mind szabályozói, mind irányítói felelősség szempontjából. Az elmúlt három évtizedben pedig globálisan is többször rajzolták újra a köz és a magán demarkációit (államosítás, privatizáció), míg a két szféra határán a korábbinál összetettebb konstrukciók közvetítenek (PPP, lízing). Eközben a modern nyilvánosság az állampolgári információszerezés és a tájékozódás újabb lehetőségeit és igényeit is létrehozta. Az egyes nemzeti nyilvánosságokban meghatározóak lehetnek NGO-k és más társadalmi szereplők által képviselt témák, lásd „*global-anti-corruption industry*” (Sampson 2010; Bryane 2009). Ebben az új környezetben a korábban az állampolgároktól elszigetelt és technokrata szerepű intézmények egyre több társadalmi kölcsönhatással, *stakeholderrel* kerülnek kapcsolatba, valamint a decentralizált döntéshozatal és a társadalmi részvétel (részvételi költségvetés) kihívásával is szembe kerülnek (Baimyrzaeva–Kose 2014).

Mínderre válaszul az új szerepfelfogást a számvevőszékek számos módon artikulálják, ám ezekben közös, hogy a költségvetés és az állami kiadások ellenőrzésén túlmutató feladatok felvállalása látszik a továbblépés útjának. Az új feladatok megjelenésével párhuzamosan a számvevőszéki függetlenség hangsúlyozása helyett előtérbe került a számvevőszékek támogató, proaktív szerepvállalásának kiemelése. A számvevőszékek a nyugati világban a közösségi források ellenőrzésén túl kompetenciákat igényeltek maguknak az „átláthatóság és a „korruptiómentesség” mezőinek alakításában is. A számvevőszékek alkotmányos jogállásuk sáncain túl, nemzetközi standardokra is sikerrel hivatkoznak tevékenységük igazolása során, amelyeket nemzetközi intézményi együttműködésük az INTOSAI alakít ki.

E nemzetközi szervezet, nem csupán a számvevőszéki funkció egyes államokon belüli érvényesülése elősegítésének, „lobbijának” eszköze, hanem a számvevőszéki szabályozók, eljárások, standardok, ellenőrzési fókuszok egységesüléséhez, és ezen keresztül egyes at-

lanti-angolszász ihletésű *policy* megoldások (lásd pl.: Campbell–Pedersen 2014) elterjedéséhez is hozzájárulhat. Ezt az is mutatja, hogy az INTOSAI az ilyen funkciót ellátó globális intézményekkel is együttműködik. 2007-ben az INTOSAI Kormányzó Tanács ülése deklarálta, hogy az INTOSAI társult tagjai lesznek az IMF, a Világbank, az IFAC¹ és az IIA². 2008-ban az Egyesült Államok számvevőszékének vezetésével hozták létre az INTOSAI Globális Pénzügyi Válság Munkacsoportot (Global Financial Crisis Task Force). Ennek első ülésén a Világbank elnökhelyettese és az IMF képviselője is felszólaltak.

Az INTOSAI által kibocsátott ellenőrzési standardokat és számvevőszékekre vonatkozó dokumentumokat nem kötelező alkalmazni. Ám pontosan e nem kötelezően ható modell-szabályok, a „*soft law*” a nemzetközi jogegyesülés, az államközi / államon túli kormányzás („*transnational governance*”) architektúrájának fontos részei, és eszközei az ezzel párhuzamos befolyásszerzésnek (lásd Varga 2009; Önder 2005; Risse 2002; Glinavos 2008). A számvevőszékek nemzetközi szervezete maga tehát szemlélhető úgy is, mint egy, a nemzetközi jogi és *policy* egységesülést előmozdító szervezet.

Ma már a közpénzügyi audit a compliance szempontú ellenőrzéseken túl komplex állami projektek és összetett közpolitikai intézkedések eredményességét és hatékonyságát is képes ellenőrizni (*value for money audit*, teljesítményellenőrzés), nemcsak *ex post facto*, elvégzett feladatokat dokumentumok alapján ellenőrizve, de egyes folyamatokat valós időben monitorozva (*real time audit*). Eközben a közszférában végzett ellenőrzés (*public sector auditing*) mint szakma és diszciplína önállósodása is megfigyelhető (Dees 2012), sokhelyütt már önálló akadémiai képzésben szerzi meg a közpénzügyi auditor a képesítését.

Miközben a számvevőszékek egyre sikeresebbek saját agendáik előtérbe állításában, nőtt a számvevőszéki munkával kapcsolatos akadémiai tudás, a számvevőszéki feladatrendszer komplexebbé és társadalmilag is láthatóbbá vált, nem egyértelmű, hogy rendelkeznek-e a számvevőszékek azzal a meghatározó szereppel, amelyet a számvevőszékekről szóló diskurzus adottságnak tekint. A számvevőszékek elmúlt évtizedekben végben feladatkörének szélesedése és bővülése, illetőleg az ennek igazolására felhasznált ideológiák felvetik annak a kérdését is, hogy mennyiben rendelkezik a számvevőszéki munka mérhető, a nemzetgazdaság, a jólét, a gazdasági fejlettség szintjén értékelhető eredményekkel, van-e a számvevőszékek által végzett munkának mérhető hozzáadott értéke. Ez a kérdés részben ugyanazokat a problémákat hordozza, mint az NPM (*New Public Management*) ideológiájában nagy jelentőségű teljesítménymérés az állami szférában – jelesül, hogy a közszféra (részben a közszolgáltatás gazdasági specialitása miatt, részben ellenérdekeltsége miatt) nagy rezilienciát mutat, minden számszerűsített teljesítményindikátorral szemben. Blume és Voigt (2007) komparatív kutatása 40 országot és azok számvevőszékeit hasonlította össze. A kutatás azt vizsgálta, hogy a számvevőszéki függetlenség, felhatalmazás és az egyes szervezeti megoldások hatással vannak-e három gazdasági jellegű változóra, úgymint költségvetési politika, kormányzati hatékonyság és a termelékenység. A kutatás eredménye az volt, hogy az egyes számvevőszékeknek nincs világosan azonosítható hatása az egyes függő változókra (egy kivétellel, a korrupciós érzékelés – mint a kormányzati hatékonyság egyik szegmense – amely magasabb a bírói modellben működő számvevőszékek esetében).

A rendszerváltással újraalapított magyar számvevőszék 1990-et követően a magyar közpénzügyi rendszer lényeges szereplőjévé válhatott volna. Az elmúlt két évtized azonban azt mutatta, hogy az intézmény társadalmi láthatósága elenyésző volt, az elmarasztaló jelentések pedig az ellenőrzött viszonylatában is következmények nélkül maradtak. 2009-re, a politikai pathhelyzetben az intézmény elnökét az Országgyűlés nem tudta

megválasztani. Eközben az ország fiskális helyzete leromlott, a külső adósság megnőtt, az állampolgárok a közvagyonnal való felelőtlen rendelkezést és a közszolgáltatások gazdátlaná válását érzékelték. Az Állami Számvevőszék milderre a társadalom által érzékelhető választ nem adott. A fenti tapasztalatok és a 2010-ben megválasztott új Országgyűlés létrehozta annak a feltételeit, hogy az ÁSZ működése megújuljon. Az Országgyűlés új számvevőszéki elnököt választott, majd 2011-ben új számvevőszéki törvényt alkotott meg. Az ÁSZ új intézményi stratégiát fogadott el, mátrix szervezeti logikában szervezte újra önmagát, csökkent a szervezeti egységek és a vezetői szintek száma. A cikk kiindulópontjául választott tanulmánysorozatban feldolgozott számvevőszéki teljesítmények legtöbbje visszavezethető a 2010–11-ben elindított számvevőszéki kezdeményezésekre, „önreformra”.

(*A jó kormányzás – az állam rehabilitációja?*) A jó kormányzás fogalma a kilencvenes években vált jelentőssé az állam szerepéről szóló diskurzusban. A fogalom karrierje annak is köszönhető, hogy az állam szerepére ható gazdasági ciklusoktól relative függetlenül, valamint az államért versengő csoportok különböző ideológiáival egyaránt kompatibilis módon, kellően széles fogalmi ernyőt szolgáltatott a legkülönbözőbb állami tevékenységek igazolásához. A jó kormányzás az állami aktivitás visszatérését és annak pozitív értelmét hozta el a neoliberális korszakot követően. Mivel a fogalom az állam szerepével, annak igazolásával és minőségével foglalkozik, fontos röviden áttekinteni az állami szerepvállalás egyes formáit.

Az állam a kapitalista fejlődés kezdetén a 16. századtól a centrumban, a 20. század második felében az Európán kívüli történeti régiók felzárkózási törekvéseiben (*developmental state*) jelentős szerepet játszott. Az állami eszközrendszer a tőkés gazdaságban általában is megkerülhetetlennek tetszik (ennek összefüggéseiről lásd Pulay–Vargha–Köllödné 2015). Az állam, általában a piac által nem biztosított alapvető infrastruktúrák és a munkaerő-kínálat biztosítójaként jelenik meg. Ebben az összefüggésben Kelet-Európa az a történeti gazdasági régió, ahol a világ gazdaságba történő versengő betagozódás nyomása alatt nagyrészt maga az állam tartja fenn a piaci és társadalmi intézményeket is. Az államszocialistának nevezett kelet-európai modernizációs kísérlet sem volt egyéb, mint államilag vezérelt iparosító, felzárkózási törekvés, amely a hetvenes évek végétől a „*washingtoni-konszenzus*” ideológiája által fémjelzett világgazdaságnak rendelődik alá. Magyarországon az államszocialista évtizedekről szóló egyoldalú emlékezet az állami koordinációt a hatékonysátlanság és a hiánygazdaság szinonimájává tette. Ez a félreértés a kelet-európai rendszerváltások privatizáló és államtalanító trendjének igazolását is ellátta. (lásd Pogátsa 2016; Vargha 2016). A nyugati modernitás, a tőkés gazdaság kibontakozása leírható úgy is, mint az állam visszavonulása és aktivizmusa korszakainak váltakozása, a „kettős mozgás” (Polányi 1944).

A nyolcvanas évektől elterjedő „jó kormányzás” vonzó terminusnak bizonyult, amely kellően rugalmas volt, hogy piacpárti és etatista törekvéseket is megjeleníthesen. Az új elméleti keret globális karriert futott be: a harmadik világ posztgyarmati fejlődésére és a latin-amerikai, kelet-európai átalakulások kérdéseire (*tranzitológia*) egyaránt szabatosnak tetszett. A jó kormányzás hamar bekerült a *nemzetközi fejlesztés* fogalmához kapcsolódó kormányzati és nem kormányzati szervezetek (*World Bank, OECD, USAID*), filantróp szervezetek, a nyugati képzéssel rendelkező helyi technokrácia és az ezek törekvéseinek igazolását biztosító akadémiai tudás szótárába is. Mindezen keresztül hozzájárult a nemzetközi fejlesztés és demokratizálás

(*democracy promotion*) agendáira hivatkozó, a második és harmadik világban érvényesülő, hatalom-projekcióhoz is (lásd: Lazarus 2013; Sagoe 2012; Ruddle 2016). Ennek nyomán a donor országok által a *jó kormányzás* technológiájára hivatkozva a kliens országokban elősegített intézményi világ és a tényleges működés közötti el-entmondásokra már korábban is felhívták a figyelmet (Brinkerhoff–Goldsmith 2005).

A fogalom sikerének története összekapcsolódott az állami szerepvállalás rehabilitációjával. Az állammal szemben bizalmatlan neoliberális paradigma hatását korrigálva legitimmé tette az állami tevékenység pozitív vonatkozásainak hangsúlyozását. A kilencvenes évektől az anti-etatista elbeszélést leváltva a jó kormányzás lett az állami kudarc (*failed state, leadership failure*), vagy siker, a(z) (köz)intézmények teljesítményének, a gazdasági felzárkózás, a társadalmi minták (korrupció), az emberi jogok, a környezeti fenntarthatóság érvényesülésének egyik jelentős magyarázó elve. Az államtalanítás ideológiáját az új fogalmi keret úgy haladta meg, hogy nem az állam méretét, hanem az egyes állami funkciók hatékonyságát állította a középpontba.

Mindezek alapján tekinthetünk úgy is a jó kormányzás fogalmára, mint egy normatív tartalommal bíró katalogizálható követelményrendszerre, és úgy is, mint konkrét történettel rendelkező kormányzati/államrendszert technikák, technológiák alkalmazásáról szóló ideológiára (Bang–Esmark 2013).

(*Magyar modell?*) Az Állami Számvevőszék tanulmányosorozata arra vállalkozott, hogy 11 kötetben mutassa be a számvevőszéki feladatrendszer elemeit, és ezt a jó kormányzás hívószavát a címbe emelve tette meg („A jó kormányzás építőkövei – fókuszban a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv”). Az új, számvevőszékről szóló törvény 2011-es elfogadását követően, de azt megelőzően sem lépett elő a magyar számvevőszék ilyen típusú összegzéssel. A világ számvevőszékei között sem igen találni arra példát, hogy azok az éves beszámolók leltáradásán túlmenően koncepcionális szinten mutassák be tevékenységüket. Ezért az ÁSZ munkájának feltérképezésével a tanulmányosorozat egyúttal azt is rögzíti, hogy a XXI. században milyen dimenziók jellemzik egy számvevőszék működését.

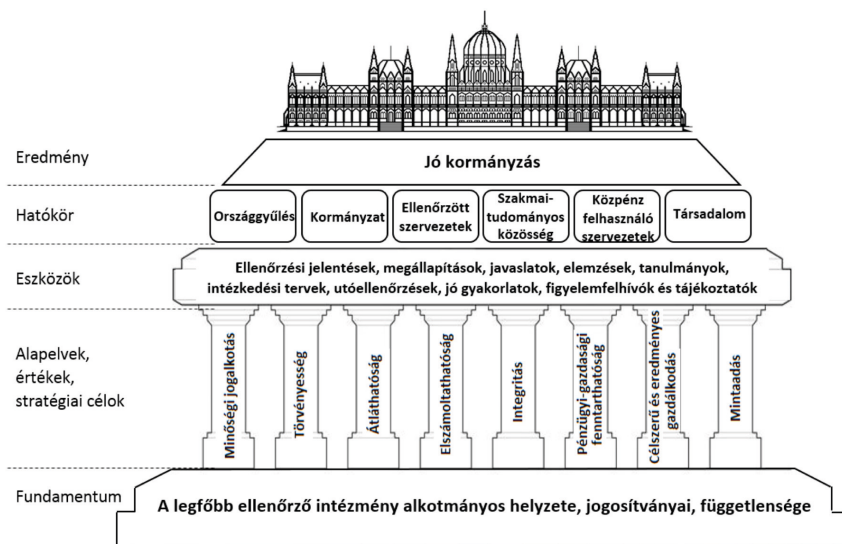
Nem egyszerű feladatot vállalt tehát magára az Állami Számvevőszék, amikor 11 tanulmányban próbálta meg összegezni a magyar független ellenőrző intézmény hozzájárulását a jó kormányzás gyakorlatához. Tulajdonképpen azt az elméleti feladatot is el kellett végeznie, hogy egy szélesedő értelmű és konszenzusos jelentés nélküli, részben inflálódnak fogalmi koncepciónak (jó kormányzás) adjon újra konkrét tartalmat – mindezt saját munkájának bemutatásán keresztül. A tanulmánykötet kapcsán fontos hangsúlyozni: a Számvevőszék által újtárra bocsájtott tanulmányosorozat nem csupán a jó kormányzás elméleti fogalmának tisztázásra vállalkozik. Ha így tenne, akkor csupán a gazdagon burjánzó akadémiai beszédet szőné tovább. A tanulmánykötet ezzel szemben azokat a cselekvési pontokat és tapasztalatokat is bemutatja, amelyek az ÁSZ működésén keresztül definiálják és illusztrálják is a jó kormányzás követelményeit.

A tanulmánya fölvezet a koncepció genezisést és meghatározza az ÁSZ viszonyát ehhez a hagyományhoz. A tanulmány a neoliberális jó kormányzás felfogással szemben a „jó kormányzat” fogalmi megkülönböztetését is ismerteti. Ez elméleti lehetőségéből a 2008-as válság nyomán az állami beavatkozás normává válásával meghatározó gyakorlattá is válhatott. A jó államra vonatkozó elvek és követelmények „legjobb gyakorlatainak” (*EU/OECD/Világbank*) szintézisét adja az első kötet, valamint áttekinti a jó kormányzás mérhetőségére vonatkozó nemzetközi és hazai kezdeményezéseket (*WGI, IMD, JÁX*).

A jó kormányzás fogalma a számvevőszékek világába több közvetítésen keresztül került be – ezek közül meghatározó jelentőségűek az INTOSAI dokumentumai. Mindezekből ihletet merítve az ÁSZ saját jó kormányzást támogató modellt dolgozott ki, a legfőbb ellenőrző intézmény jó kormányzást támogató szerepével kapcsolatban korábban ilyen átfogó megközelítést alkalmazó modell nem készült. Az öt szintű modell az ÁSZ alkotmányos helyzetét, az érvényesítendő értékeket, az ehhez szükséges eszközöket, az eszközök hatókörét, valamint az elért eredményeket hierarchizálta. Ezen értékek, (pillérek): a minőségi jogalkotás, a törvényesség, az átláthatóság, az elszámoltathatóság, az integritás, a pénzügyi fenntarthatóság, a mintaadó szervezet, az eredményes gazdálkodás – nem csupán absztrakciók, hanem a Számvevőszék működésének egyes dimenzióit jelentik, azokra a számvevőszéki feladatellátás konkrét termékei is felfűzhetőek, ahogyan ezt a tanulmánykötet is részletesen bemutatja. A tanulmánykötet olvasója lépésről lépésre bevezetést nyer az ezen értékeket megjelenítő egyes feladatokba, úgy, hogy az egyes kötetek önállóan is informatívak. Ugyanakkor a tanulmány sorozat egésze mutatja meg, hogy sok szálon összekötött témákról van szó és egy-egy számvevőszéki feladat több témához is kapcsolódhat.

A legfőbb ellenőrző intézmények hozzájárulása a jó kormányzáshoz

magyar modell

1. ábra: az ÁSZ jó kormányzás modellje, forrás: ÁSZ

Az ezen modell szerint megfogalmazott jó kormányzás azt mutatja, hogy az ÁSZ azt a kormányzati munkában rejlő és az által alakított értékek mentén fogja föl (fenntartható fiskális politika, transzparensz redistribúciós mechanizmusok).

Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a kormányzásnak ez a minősége elsősorban mindig a végrehajtó hatalom hatókörébe esik. Am abban az esetben, ha a kormányzás minőségére vonatkozó elköteleződés egyébként jelen van és erős a kormányzat részéről, akkor egy független állami intézmény, mint az ÁSZ, ezt saját szerepfelfogása nyomán már

hatékonyan támogathatja. A jó kormányzás ebben a modellben komplex és több alkotmányos szereplőt érintő működés eredményeként jelenhet meg. Ebből az is következik, hogy egyedül, önállóan, akár úttörő módon cselekedve egy legfőbb ellenőrző intézménynek nincs lehetősége a kormányzati működést a többi szereplő szándékai, vagy képességei ellenében formálni. Ugyanakkor a kormányzáshoz szükséges értékorientációnak és az egyes gazdasági szakpolitikákra vonatkozó szakmai standardoknak a képviselte testhezálló feladat egy számvevőszéknek, mert az az aktuális politikai tér nyomásaitól alkotmányban garantáltan független intézmény, amely nem kell, hogy a politikai kormányzáshoz szükséges kompromisszumokat megkösse. A politikai versenyen kívül helyezett intézmény professzionális tanácsadója lehet a gazdaságpolitikai kormányzásnak és a közpénzügyi szabályalkotásnak.

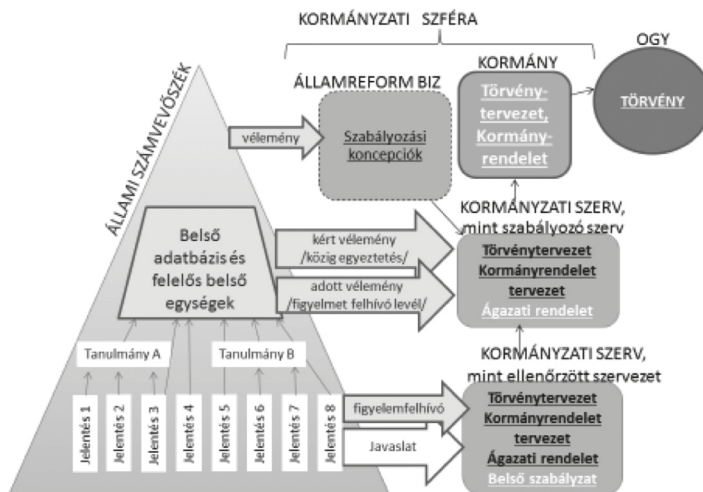
A jó kormányzás támogatásának feltétele, hogy a számvevőszék alkotmányos státusza ezt egyáltalán lehetővé tegye. Ennek feltételeit mutatja be a tanulmányosorozat második kötete. A számvevőszéki (személyi, pénzügyi) függetlenség szokásos garanciáinak megerősítése mellett 2011-től hatályos új ÁSZ törvény deklarálja először a számvevőszék szabad témaválasztásának lehetőségét és a jelentések nyilvánosságának általános elvét is, ez utóbbi az európai számvevőszékek gyakorlatában sem magától értetődő.

(A jelentés hasznosulása) A revíziós munka egyik alapvető célja, hogy a feltárt hiányosságokat a jövőre nézve kiküszöböljék. Ez sokáig az ellenőrzött szervezetek belátásán múlt. Döntő változást jelent, hogy 2011-től az ÁSZ törvény intézkedési kötelezettséget telepít az ellenőrzöttre és ennek elmaradását szankcionálja. A jelentés megállapításainak hasznosulása több eszközön keresztül valósul meg: A szervezet intézkedési tervet készít, az ÁSZ ennek végrehajtását utóellenőrzés keretében ellenőrizheti. A több egymást követő ellenőrzésből álló hasznosulási folyamatot jól mutatja a 62 db 2011-ben ellenőrzött városi önkormányzat példája. Ezen ellenőrzöttek esetében az ÁSZ 593 javaslatot fogalmazott meg, amelyre válaszul az önkormányzatok 665 feladatról rendelkeztek intézkedési terveikben. Az ÁSZ ezek utóellenőrzése során 608 olyan feladatot ellenőrzött, amely még időszerűnek minősült, ebből 315 feladatot teljesítettek az önkormányzatok határidőre. Mivel a 62 önkormányzat reprezentatív minta volt, ez a hasznosulási arány az önkormányzati alrendszer is jellemzi. A „kampányszerű” ellenőrzésekkel ellentétben azzal, hogy hosszabb időtávon belül többször monitoroz egy-egy ellenőrzöttet, vagy témát, az Állami Számvevőszék erősíti a közintézmények rendszerszemléletű gondolkodását, belső kontrolljainak fenntarthatóságát, amely a jó kormányzásban bennerejlő minőségi követelmény. Mivel az ÁSZ nem hatóság, ha olyan rendellenességet észlel, amely más állami szerv eljárását teszi szükségessé (rendőrség, ügyészség, Közbiztonsági Döntőbizottság, egyéb hatóság) ezek eljárását kezdeményezheti. Az ÁSZ legerősebb szankciós eszköze az, ha vagyonmegóvási intézkedést kezdeményez, felhasználási keretet és támogatásokat zár. Az ellenőrzöttek körén kívül a hasznosulás az állampolgárok tájékoztatását jelenti a közpénzfelhasználás szabályszerűségéről és gazdaságosságáról. A számvevőszék alapvetően a költségvetési szféra intézményeivel van kapcsolatban, így az állampolgárok nem rendelkezhetnek a vele való találkozás élményével, közvetlen benyomást általában nem szereznek róla. Az állampolgárok általánosságban megbízható intézményeknek tartják a számvevőszékeket, de azok pontos feladatairól nem rendelkeznek ismeretekkel. Ez aláhúzza a számvevőszékek társadalmi kommunikációjának fontosságát. A magyar számvevőszék modern és hatékony kommunikációjának időszaka egyértelműen 2010-et követően kezdődik meg, ezt az időszakot megelőzően a számvevőszék kommunikációjában a professzionalizmus és a tervezettség elemei nem jelennek meg hangsúlyosan. A kommunikációs jelenlét ebben a 2010-et követő időszakban már egy egyre erősödő versenyhelyzetben

jelentkezett, az állami intézmények jelentős része kezdeményező kommunikációt folytatott. Ebben a helyzetben az ÁSZ a kommunikáció területét stratégiai fontosságúvá tette és arra azóta is az intézményi transzparenencia biztosítékaként tekint. A változásokat nem csupán az ÁSZ saját felületein, elsősorban az újonnan útjára indított hírportálon megjelenő tartalom mennyiségi bővülése mutatja, hanem külső, harmadik hírforrásokban az ÁSZ és a jelentései említésének növekedése is.

(A jogalkotás támogatása) A compliance fókuszú audit hangsúlyos oldala a számvevőszéki munkának, azokban az országokban, ahol kiterjedt a végrehajtható hatalom. Ez tehát nem a jogalkotás, hanem a jogszabályok betartásának/betartatása ellenőrzésének terepe. Ugyanakkor a szabálykövetés átfogó monitorozása, egy tanácsadó szerepfelfogású számvevőszék esetén lehetőséget jelent a jogszabályok érvényesüléséről szóló visszacsatolásra a törvényhozás felé. Az ellenőrzési munka során nemcsak a költségvetési szervek, állami tulajdonú gazdasági társaságok szabálykövetésére lát rá az ÁSZ, de a jogszabály értelmezésének nehézségeire, egyéb jogszabályokkal való kapcsolatokra, ellentmondásokra is. Az Országgyűléssel történő kapcsolatot is biztosító jogszabály az ÁSZ hozzájárulásának kötelező (költségvetés véleményezése, jogszabályok közigazgatási egyeztetése) elemeit tartalmazza. Az Állami Számvevőszék ezen túl saját döntése alapján proaktív módon is eljuttatja észrevételeit, tapasztalatait az Országgyűléshez. Ez utóbbi körbe tartozik a figyelmet felhívó levél, amelyet jogszabályi inkonzisztencia esetén címezhet az ÁSZ a kormányzat felé, 2013 és 2015 között az NGM, az IM, BM és a Miniszterelnökség kapott ilyen leveleket. Speciális, a szakpolitikák stratégiai szintjén működő szerven, az Államreform Bizottságon keresztül is becsatormáznak az ÁSZ által képviselt szempontok.

2012 és 2014 között az ÁSZ ellenőrzési tapasztalatai és javaslatai nyomán módosult az önkormányzati törvény és sor került az önkormányzati adósságrendezésre. Átalakult a katasztrófavédelmi törvény, a hulladékgazdálkodás rendje, elfogadták az új civil törvényt, a postáról szóló törvényt, a transzplantációról szóló egészségügyi jogszabályokat, megváltozott a Főváros és a kerületek közötti forrásmegosztás jogszabályi háttere is.

2. ábra: a számvevőszék kapcsolódási pontjai a jogalkotással, forrás: ÁSZ

A jó kormányzásban való részvételt tehát az jelenti, hogy az ÁSZ a jogalkotás előkészítésének egyes folyamataiba a korábnál nagyobb mértékben, horizontálisan számos ponton csatornázza be szempontjait, ráadásul ezt a törvény által előírt eseteken túl saját kezdeményezésére is megteszi.

(Korrupcióellenes fellépés) Ha a jó kormányzást nem technikaként fogjuk fel, hanem olyan normatív követelményeket tartalmazó fogalmi ernyőként, amelynek konkrét követelményei azonosíthatók, akkor annak egyik fontos komponense a korrupcióval szemben hatékony fellépés. A jó kormányzás a polgárok számára hozzáférhető, elérhető közszolgáltatásokat is jelent, ugyanakkor pont ez az az érintkezési pont, a köz és a magánszféra találkozása az a felület, ahol a korrupciós veszélyeztetettség megjelenik. Tehát a korrupciós típusú „újraelosztás” strukturális okokra is visszavezethető: ha eleve egyenlőtlen és szűkös a közszolgáltatásokhoz történő hozzáférés, akkor azt az aktuális fizetőképesség elosztási elve szervezi meg. Az ÁSZ megközelítése a korrupcióellenes harcban egyedi. A korrupciónak nem bűnüldözési, *ex post facto* kezelését, hanem a megelőzést szem előtt tartó, a közintézmények és az állami tulajdonú gazdasági társaságok korrupciós veszélyeztetettségét feltérképező terméke, az ÁSZ Integritás Projektje. Az integritás fogalma és a felmérés módszertana nem közismertek, akár a számvevőszéki munka iránt érdeklődők számára sem, ezért ennek részletes bemutatása a tanulmányosorozat keretében fontos hiányt pótol. A közintézmények, majd 2015 óta az állami és önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok önkéntes válaszadáson alapuló korrupciós veszélyeztetettségről szóló felmérése évről évre képet ad a közszféra meghatározó részénél megtalálható erendő veszélyeztetettségről és az ezt kiegyenlítő kontrollok szintjéről. A holland számvevőszék módszerét átültető és továbbfejlesztő Integritás Projekt jó példa arra, hogy a jó kormányzás támogatásában a számvevőszék messze szélesebb eszköztárral rendelkezik, mint a klasszikus értelemben vett szabályszerűségi, vagy teljesítmény szempontú audit. Integritás Projektjén keresztül az ellenőrzések körén kívül is számos intézményt ér el a számvevőszék és a felmérés eredményei összevethetők az ellenőrzések által feltárt hiányszavakkal és az ellenőrzések azon hatásával, hogy az ellenőrzött saját maga javítsa működése kontrolljait. A felmérés kezdete, 2011-óta emelkedik a válaszadók száma, a 2016-ban válaszadó 3002 közintézmény a közszféra dolgozói állományának több mint felét jelenti.

Az ÁSZ a felméréssel egy olyan szemlélet bevezetése mellett kötelezte el magát, amelyet jogszabály kötelező módon nem ír elő a számára, az ÁSZ tv. és az ennek a fő céljait kibontó számvevőszéki Stratégia, valamint az országgyűlés határozatai azonban lehetővé teszik az ilyen típusú szerepvállalást is. Ugyanakkor maga a felmérés is csupán az egyik pillére a transzparencia és az integritás erősítésének, ezzel párhuzamosan a közvélemény alakítása és az integritáshoz kapcsolódó ellenőrzési módszerek fejlesztése is az integritás szemléletet erősíti az ÁSZ működésében.

(A költségvetéssel kapcsolatos mandátumok) Az Integritás Felmérés mellett a transzparencia támogatásának másik fontos terepe a költségvetési átláthatóság biztosítása. Ez nem csupán a költségvetési törvény véleményezése, az erről szóló jelentés nyilvánossága, hanem célcsoportokra szabott kommunikáció útján is megvalósul. A költségvetéssel kapcsolatban a pénzügyi válságot követően, a brüsszeli fiskális fegyelmi politika erősödésével Európa-szerte megnőtt a költségvetések fölötti kontroll. Ennek egyik aspektusa az is, hogy a népképviselő döntési kompetenciáját költségvetési ügyekben más alkotmányos hatalmak, szakértői csoportok bevonásával kívánják kiegyensúlyozni. A hazai

szabályozás alapján az ÁSZ véleményezi a költségvetést, ellenőrzi az ennek végrehajtásáról szóló zárszámadási törvényt, valamint örködik az adósságszabály betartása fölött, a Költségvetési Tanács tagjaként.

Az ÁSZ a költségvetési törvényt – lévén az az ország pénzügyi terve – nem ellenőrzi, auditálja, hanem véleményezi, tehát nem egy klasszikus számvevőszéki feladatot lát el. Ezt a munkát az ÁSZ, már negyedszázada végzi, 2010-et követően megújított formában. Az ÁSZ nem a költségvetésben megjelenő társadalompolitikai célkitűzéseket, sem a kormány által közzétett makrogazdasági prognózist nem minősíti, hanem a kiadási és bevételi előirányzatok megalapozottságáról és elegendőségéről mond véleményt. Példa az ilyen típusú megállapításra az, ahogyan a 2016-os költségvetést minősítette az ÁSZ: a megelőző évhez képest a megalapozott előirányzatok aránya nőtt, míg a kevésbé megalapozott előirányzatok aránya csökkent. Ugyanakkor 50% fölé nőtt azon előirányzatok aránya, amelyről nem lehetett tudni, hogy mekkora az év végi felhasználásuk. Véleményében a számvevőszék arra is felhívhatta a figyelmet, hogy egyes előirányzatok túltervezése „rejtett tartalékok” hoz létre a költségvetésben, amely csökkenti az átláthatóságot.

A zárszámadással kapcsolatban az ÁSZ két termékkel segíti a felelős közpénzfelhasználást. A zárszámadás ellenőrzése során az előirányzat-felhasználás szabályszerűsége van az ellenőrzés fókuszában. A zárszámadás ellenőrzése 2012-óta, a megújult módszertannak köszönhetően a költségvetés egészének megbízhatóságáról ad információt. Másfelől a jelentés mellett elemzést készít az adott évi költségvetési folyamatok makrogazdasági beágyazottságáról, illetőleg a költségvetési tervezés számára nyújt segítséget, a tartalékok és a maradvány optimalizálása érdekében. Megfelelő tartalékképzés nélkül a hiánycél is veszélybe kerülhet. A túlzott tartalékképzés azonban – amellet, hogy a növekedés forrásait csökkenti – az év végi rohamszerű elköltésével fokozza a pazarlás kockázatát. A zárszámadás ellenőrzése során az ÁSZ 2012 óta száz-százötven beszámolót és elszámolást ellenőriz, a korlátozó és elutasító záradékkal ellátott beszámolók és elszámolások száma évről évre csökkenő trendet mutat. Mivel a zárszámadás ellenőrzése során statisztikai módszerekkel kapcsolatba kerül a költségvetési szféra egészével, az ellenőrzés tapasztalatai új ellenőrzési témák kiindulópontjává is szolgáltak (pl. adóigazgatás ellenőrzése). 2014. évtől a 2011/85 EU irányelvnek megfelelően az államháztartásnak eredményszemléletű számvetelt kell alkalmaznia. A számvevőszék az átállást az ellenőrzésen túl úgy is támogatta, hogy külföldi számvevőszékekkel felvette a kapcsolatot a tapasztalatcsere érdekében és az átállással kapcsolatos elemzéseket és cikksorozatot hozott nyilvánosságra.

(Következtetések) Ahogyan azt bemutattuk, a good governance fogalmának történetéből következik, hogy az elsősorban az atlanti-angolszász világban megszületett policy megoldások globális elterjesztésének folyamatában fejlődött ki, így a hatalom projekció aszimmetriája a fogalom örökségeként jelentkezik. Ugyanakkor a piaci koordináció abszolutizálását ajánló, a privatizációs és deregulációs trendbe illeszkedő közpolitikai ideológiákkal ellentétben lehetőséget teremtett az állam proaktív szerepvállalását is pozitív kontextusban megjeleníteni. Ez utóbbi tényező közrejátszott abban, hogy a számvevőszék az állami szerepvállalás hazai fokozódásának időszakában ezt a fogalmi ernyőt választotta. Az ÁSZ által közrebocsátott tanulmányorozat megmutatja azt is, hogy a jó kormányzás fogalmával az ÁSZ elsősorban saját modernizációját, szervezeti és feladatrendszerbeli korszerűsödését írja le.

A tanulmányorozatban megfogalmazott jó kormányzás modellből és a számvevőszék alkotmányos szerepéből egyaránt következik, hogy egy legfőbb ellenőrző intézmény a kormányzás sokszereplős feltételrendszerében izoláltan és a többi szereplő tehetetlen-

sége ellenében nem lehet képes változást elérni. Ebből a szempontból további elemzés tárgya lehet az, hogy a 2010-et követő rövid időszakot követően, a magyar kormányzat a jó kormányzás terminust hivatkozási forrásként meghatározó módon nem használja, a kormány döntően nem a jó kormányzás (lett légyen annak tartalma mindig is bizonytalan) hívószaván keresztül argumentálja saját tevékenységét. Úgy tűnik tehát, hogy nem áll fenn az a közös fogalmi platform, amely hozzájárul ahhoz, hogy a kormány, a törvényhozó és a számvevőszék közötti szinergiák kialakulhassanak. Erre azért is nagy szükség lehet, mert a számvevőszék ellenőrző és tanácsadó tevékenységében szükség van arra, hogy az állammenedzsment megújításától a számvevőszék teljesítményellenőrzéséig alapvető feltétel legyen, hogy a végrehajtó hatalom, az önkormányzatok és az állami tulajdonú gazdasági társaságok, valamint a számvevőszék közösen osztott előfeltevésekkel rendelkezzenek a hatékony működés ismérveiről, a szervezeti, illetve a vezetői teljesítmény kritériumairól, a teljesítmény méréséről. Másfelől, az a tény, hogy a számvevőszék egy önálló fogalmi keretezés zászlóvivőjének szerepébe került, megerősíti a számvevőszék függetlenségét is.

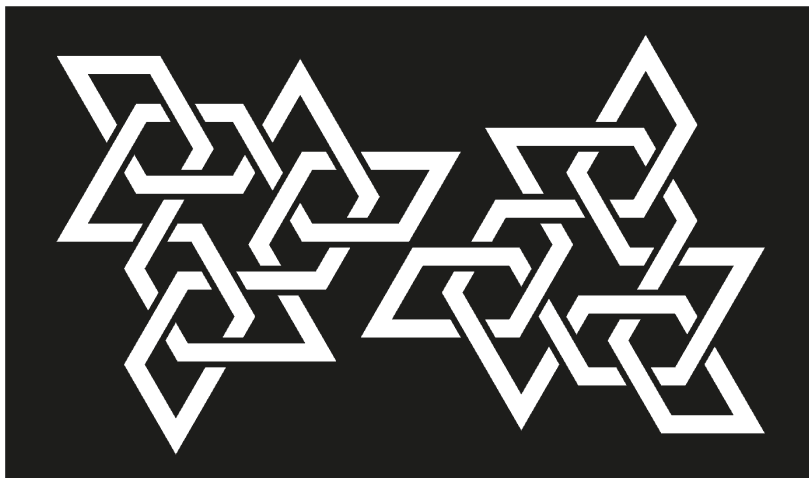
IRODALOM

- Bang, H. Esmark, A. (2013): A systems theory of Good Governance, ICPP, Grenoble 2013. Panel 45/session 1.
- Baimyrzaeva, M. – Kose, H.O. (2014): The Role Of Supreme Audit Institutions in Improving Citizen Participation In Governance, *International Public Management Review*, Vol. 15, Iss. 2.
- Blume, L. – Voigt, S. (2007) Supreme Audit Institutions: Supremely Superfluous? A Cross Country Assessment, ICER Working Paper No. 3/2007
- Brinkerhoff, D. W. – Goldsmith, A. (2005): Institutional Dualism and International Development a Revisionist Interpretation Of Good Governance, *Administration & Society*, Vol. 37 No. 2, 199–224.
- Bryane, M. (2009): The Evolution of the Anti-Corruption Industry in the Third Wave of Anti-Corruption Work, *Constanz Proceedings from the Konstanz Anti-Corruption Conference*.
- Campbell, J. L. – Pedersen, K. O. (2014): *The National Origins of Policy Ideas*, Princeton University Press.
- Dees, M. (2012): Le vérificateur dans le secteur public: le trait d’union de l’administration publique, *Telescope*, Vol. 18, No. 3, 2012, pp. 8–32. Online: www.telescope.enap.ca/Telescope/docs/Index/Vol_18_no_3/Telv18no3_dess.pdf
- Glinavos, I. (2008): Neoliberal Law: Unintended Consequences of Market-Friendly Law Reform, *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 6, 2008.
- Ispán, Á. L. (2014): „Ha nem segítenek *Kádárnak írunk!*”: A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore : A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXI. pp. 145–200.
- Lazarus, J. (2013): Democracy or Good Governance? Globalization, Transnational Capital, and Georgia’s Neo-liberal Revolution, *Journal of Intervention and Statebuilding*, Volume 7, 2013 – Issue 3.
- National Audit Office (1996): *State Audit in the European Union*.
- Nikitin, M. (2001): The Birth of a Modern Public Sector Accounting System in France and Britain and the influence of Count Mollien, University of Orléans.
- Önder, N. (2005): Global Financial Governance: ‘Soft’ Law And Neoliberal Domination. Paper prepared for presentation at the Canadian Political Science Association Congress June 2-4 2005 London.
- Polanyi, K. (1944): *The Great Transformation*. New York: Farrar & Rinehart.
- Pulay Gy. – Vargha B. – Köllődné M. (2016): *ÁSZ Tanulmány az állam piacszervező tevékenysége számvevőszéki ellenőrzése szempontjainak és fókuszterületeinek meghatározásához*.
- Révész T. M.: Az Állami Számvevőszék felállítása és működésének kezdetei, *Pénzügyi Szemle* 57: (1) pp. 98–111.
- Risse, T (2002): Law and Politics Beyond the Nation-State: Areas of Conversation and of Common Ground, conference paper “Law and Politics,” Max Planck Project Group ‘Common Goods: Law, Politics, and Economics,’ Bonn, May 24-25, 2002.
- Ruddle K. (2016): Repackaging colonialism: Good governance, democracy, globalization and cognitive

- platitudes as assumed basic values in tropical small-scale fisheries development, SPC Traditional Marine Resource Management and Knowledge Information Bulletin #36 – April.
- Sampson, S. (2010). The anti-corruption industry: from movement to institution. *Global Crime*, 11(2), 261–278.
- Sagoe, C. (2012): The Neo-Colonialism of Development Programs, Online: <http://www.e-ir.info/2012/08/12/the-neo-colonialism-of-development-programs/>
- Szabó M. (2013): A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal, Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Varga Cs. (2009): Jogrendszerek, Jogi Gondolkodásmódok az Európai Egységesülés Perspektívájában (Magyar Körtkép – Európai Uniók Összefüggésben) Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- Vargha B. T. (2016): Szóba jöhet-e Skandinávia? *Pénzügyi Szemle*, 2016/4.
- Warwick, F. (2007): Military influences on the evolution of public sector audit and accounting 1830–1880, *Accounting History*, November 1997 vol. 2 no. 2 9–29.
- World Bank (2001): Features and Functions of Supreme Audit Institutions, *Prem Notes Public Sector* October 2001, No. 59.

JEGYZETEK

- 1 International Federation of Accountants, <https://www.ifac.org>
- 2 Institute of Internal Auditors, <https://www.theiia.org/>
- 3 <https://www.asz.hu/a-jo-kormanyzas-epitokovei>

Fogyatékossgal élő emberek polgári jogi és munkajogi jogalanyiségának reformkérdései egy szerzőtől két monográfia tükrében*

Jakab Nórának „Az intellektuális és pszichoszociális fogyatékossgal élő emberek cselekvőképességéről” 2013-ban megjelent munkája az e körhöz tartozó nagykorú egyének cselekvő-, és döntőképességének polgári jogi vonatkozásairól szól, míg a 2014-ben megjelent kötete a munkavállalói jogalanyiség munka-, és szociális kérdéseit tartalmazza az ilyen jellegű munkavállalókra, valamint az egészségkárosodás miatt megváltozott munkaképességű dolgozókra összpontosítva. A két kötet az általános és a különös viszonyában és mind a két témakört érintő reformfolyamatok tekintetében is szervesen kapcsolódik egymáshoz. A 2013-ban megjelent könyv hagyományosan a cselekvőképtelennek vagy korlátozottan cselekvőképesnek minősített személyek joghelyzetét érintő polgári jogi intézményének szabályozásával és átfogó reform-kérdéseivel foglalkozik, aminek családjogi, szociális, és munkajogi következményei is vannak. Ez utóbbi következményekkel foglalkozik a másodikként megjelent könyv, miközben a munkavállalói jogalanyiség legújabb általános jogelméleti irányvonalait is kritikai elemzés mellett mutatja be.

I.

Kezdve elemző bemutatásunkat „A margón, és azon túl...” főcímen 2013-ban megjelent kötettel, a szerző a cselekvőképességet érintő hagyományos polgári jogi intézményt egy viszonylag újkeletű elméleti koncepcióval kívánja felváltani. Eme újkeletű elméleti koncepció szerint az intellektuális és pszichoszociális fogyatékossgal élő természetes személyek esetében – akik a hagyományos polgári jog értelmében súlyosabb esetben cselekvőképtelenné, enyhébb esetben korlátozottan cselekvőképessé vannak nyilvánítva – a jogi forgalomban a saját döntésüket a teljesen cselekvőképteleneknél „ex lege” gondnoktól származó helyettes döntés pótolhatja, a korlátozottan cselekvőképesek döntését pedig ugyancsak „ex lege” gondnoki hozzájárulási döntés kiegészíti. Ez az új, ma már nemcsak a kontinentális európai, hanem az európai transzatlanti angolszász jogrendszerek jelentős részében is uralkodóvá vált az a szemlélet, hogy a teljesen cselekvőképtelenné történő nyilvánítást és a vele együtt járó saját döntési jogosultság elvonását meg kell szüntetni és a korlátozottan cselekvőképesekkel együttes elbírálású főszabályként az ún. „támogatott döntéshozatal” intézményét lenne szükséges bevezetni és alkalmazni. A szerző által tolmácsolva, eme új szemlélet értelmében megszűnne a cselekvőképesség csak orvosi szakvéleményen alapuló elvonásának, illetve korlátozásának a fogyatékossg súlyossági foka szerinti kettős kategóriája. Főszabályként mind a két esetben a fogyatékos ember saját döntése kerülne előtérbe, amelyet egy olyan hatóságilag kirendelt támogató „mentor” segítene, aki nem térhet el a döntésben támogatott természetes személy akaratától, elképzelésétől, mivel mindez a támogatott természetes személy személyes autonómiájának részét képezi, amit a mentor köteles tiszteletben tartani. Ezért ennek megfelelően köteles segíteni a fogyatékossgal élő személyt a döntése meghozatalában. A szerző szerint ennek a támogatott döntéshozatalnak kel-

lene főszabályként az esetek túlnyomó többségében érvényesülnie, és csak kivételes esetben, szubszidiáriusként jöhetne szóba az ún. „helyettes döntéshozatal” akkor, ha a fogyatékossgal élő személy döntéshozatalra vagy kommunikációra teljesen képtelen állapotban van.

Ez az elmélet – miként a szerző kimutatja – az emberi méltóság és az egyéni autonómia, s az ezzel összefüggő döntési szabadság elvéből indul ki, amit az egyén önmeghatározási jogára és az esélyegyenlőségre alapozva fogadott el 2006-ban a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény, amelynek 12. „magcikkelye” tartalmazza mindezt. Minderről Jakab Nóra a könyvében részletesen szól. Ugyancsak részletesen beszél arról is, hogy az európai jog is átvette e jogi megközelítést. Több kontinentális európai és angolszász jogrendszer megreformálva a cselekvőképtelenség esetében a gondnokdöntést helyettesítő, a korlátozott cselekvőképesség esetében pedig a gondnokdöntést kiegészítő hozzájárulási hagyományos rendszerét, kiiktatta az elsőt, és szubszidiárius jelleggel általánossá téve a második megoldást arra az esetre, ha a mentor által támogatott saját döntés meghozatalára nincs esély. Ugyanígy végső esetben, döntésképtelen helyzetben jöhet csak szóba a helyettes döntés, amire a korlátozottan cselekvőképesség esetében is lehetőség nyílik, írja a szerző.

Jakab Nóra mindezek után bemutatja, hogy mely államokban és miként valósultak meg a jogi szabályozás szintjén ezek a reformok, és menyiben maradt meg a régi szabályozás, vagyis duális, vagy monista jogi rendezésre került-e sor. Ezzel összefüggésben a gondnoksági rendszere átértékelését Európában részletesen Svédország, Hollandia, az Egyesült Királyság, Ausztria és Németország, Európán kívül pedig Kanada, Új-Zéland és az USA vonatkozásában vizsgálta meg. Az adatokból az derül ki, hogy az itt említett államok túlnyomó többségében – miként ezt a már említett és a szerző által kihangsúlyozott Egyezmény 12. cikkelye is igényli – a cselekvőképességet kizáró gondnokságot eltörölték. Ugyanakkor a cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezés lehetősége a gondnoknak a gondnokolt döntésével összefüggő jóváhagyó nyilatkozatával együtt megmaradt, de helyette alkalmazható a támogatott döntéshozatali mechanizmus is, ami az előbbivel párhuzamosan angolszász területen „ex lege” szinten szabályozásra került.

A szerző a könyvében részletesen bemutatja a támogatott döntéshozatal intézményének statikus és dinamikus oldalát egyaránt, továbbá azt is, hogy ez az új jogi intézmény miként viszonyul az Egyezménnyel összefüggő nemzetközi és európai joghoz. Rámutat arra, hogy a hegeli monista irányzat alapján minden további nélkül alkalmazható a belső jogban a nemzetközi jognak még Hans Kelsentől származó duális irányzat szerint az extern és az intern jog két külön világának a szemlélete, ahol a kettő közötti kapcsolat „transzformálással” hozható létre. A magyar Alkotmánybíróság mindezzel összefüggésben – ahogyan ezt Jakab Nóra közli – egy középutas megoldásból kiindulva akként foglalt állást, hogy az Alaptörvényben szereplő alapjogokat – márpedig itt ilyenekről van szó – a nemzetközi szerződés fényében kell értelmezni. Azáltal pedig, hogy az EU elfogadta az ENSZ-egyezményt, ezért a szerző álláspontja szerint az európai jogot is az Egyezménnyel összhangban kell értelmezni. Márpedig az Egyezmény a hagyományos gondnoksági rendszert teljes mértékben a döntést támogató mentori rendszerrel cserélte fel, ahol csak végső esetben, mintegy kiegészítő jelleggel jöhet csak szóba a helyettesítő döntés. Ebben a rendszerben a cselekvőképtelenség és a korlátozott cselekvőképesség mint fogalom megszűnik és az esélyegyenlőség, valamint az egyenlő bánásmód elve a cselekvő-, ill. a döntésképtelenség marad meg potenciálisan, amit esetenként kell támogatni. Jakab Nóra részletesen leírja a támogató kiválasztásának a szabályait: a támogató eljárását, kompetenciáját, feladatkörét és kötelezettségeit, felelősségét, és a segítségre

szorulóval történő kívánatos együttműködés módját.

Jakab Nóra, aki az Egyezményt úgy magyarázza, hogy az monista, nem pedig a párhuzamos duális megoldás mellett áll, ő is inkább az unikális, nem pedig a duális mellett foglal állást. Az általa bemutatott nemzetközi összehasonlítás szerint azonban a reform inkább a duális megoldás, a „megszüntetve megőrzés” kompromisszuma mellett áll ki, ugyanakkor utal a magyar Ptk. kodifikáció különleges rendhagyó jellegére, ahol a balliberális Gyurcsány-kormány elvetette a több mint kétharmadában kész volt Ptk. tervezetet, és megbízta Gadó Gábort az új Ptk. előkészítésével. A „Gadó-féle” Ptk. 2009-ben életbe, hatályba azonban nem lépett, mert a 2010. évi áprilisi választások alapján hivatalba került polgári kormány ismét Vékás Lajos akadémikust bízta meg a már jelentős részben kész tervezet munkálatainak a befejezésével. Ennek elkészülte után a 2012:V. tv.-el életbe és hatályba is lépett a „Vékás-féle” új Ptk. Jakab Nóra könyve első részében megemlíti, hogy míg a 2009. évi hatályba nem lépett Ptk. teljes egészében a támogatott döntéshozatalt vette át, ahol a helyettesítő döntés csak szükség esetén, kivételes helyzetben fordul elő és egyúttal kiiktatásra került a cselekvőképességet kizáró gondnoksági rendszer, addig a 2012:V. tv.-el hatályba lépett Ptk. némi korszerűsítéssel a cselekvőképtelenséggel és a korlátozott cselekvőképességgel egybekötött hagyományos gondnoksági rendszert tartotta fenn.

A szerző e körülmények miatt igyekszik alátámasztani az új rendszer hatékonyságát és az Egyezmény, különösen a 12. cikkely létjogosultságát. Evégett a könyvében a döntésképeség elméletét a képesség mérésével és annak módszerével összefüggésben mutatja be. Ennek során azzal is foglalkozik, hogy az érzelmi motívumok és az észszerűségi tényezők, valamint a kockázati helyzetek miként hatnak ki a döntésre és e téren milyen lehet a mentor, segítő befolyásoló, közreműködő szerepe. Rámutat arra, hogy míg a gondnokság alá helyezési és a cselekvőképességet kizáró vagy korlátozó rendszernél a vizsgálat csak egysikúán orvosi, addig az új rendszernél ennél sokkal szélesebb körű, ahol szerepe van a pszichológiai, szociológiai, nevelési és környezeti tényezőknek, körülményeknek is. A könyv általam önkényesen elnevezett első részének lezárásaként a nagykorúak jogügyletképességére vonatkozó hagyományos és az új szabályozást egymással párhuzamba állítva mutatja be, ahol meggyőződésre alkalmas és tudományosan védhető módon illusztrálja az új megoldásnak a hagyományos régít meghaladó jellegét azzal, hogy optimálisnak az új megoldás régít kizáró monista megoldását tartja.

A könyv általam önkényesen megjelölt második részében a helyettes és a támogatott döntéshozatalnak a magyar polgári jogi irodalomban és a korábbi bírói gyakorlatban, valamint a későbbi jogi szabályozásban, vagyis az 1959:IV. tv.-ben (régí Ptk.) megjelent elvi állásfoglalásait és kérdéseit járja körül, összekapcsolva és összevetve az új megoldásokkal. Ennek során mutatja be a 2009. évi „átmeneti” Ptk.-nak a nemzetközi mércével is optimálisnak tartott új, támogatott döntéshozatali mechanizmusát, amelyet a német BGB ide vonatkozó szabályaival vet össze a szerző, amit „zsinór értékmérőként” tart szem előtt az értékelés során. Fenntartással van a 2012. évi Ptk.-val szemben, amely megmaradt a hagyományos gondnoki megoldás mellett. Ezzel összefüggésben oldalakon keresztül igen színvonalas vitát olvashatunk, ami Jakab Nóra és Kőrös András között folyt. Kőrös András, mint a Vékás-féle 2012. évi új Ptk. ide vonatkozó szabályainak az egyik előkészítője, a hagyományos álláspontot képviselte. Ennek következtében megmaradt a cselekvőképességet kizáró gondnokság, de a cselekvőképességet korlátozó gondnokság megreformálódott. Bevezetésre került a cselekvőképességet általánosan korlátozó hagyományos gondnokság mellett a cselekvőképességet csak részlegesen korlátozó gondnokság, amely azokat a döntési területeket nem érinti, amelyeknél az észszerű és józan belátási,

ill. döntési képesség fennáll. Ez pedig mindenekelőtt a döntésképeség speciális területét érintő szerződés-kötési képességet érinti, ami a munkaszerződés-kötésnél is igen lényeges, és amiről e könyv első részében kimerítően szó is esett.

E magas színvonalú művet végül is a szerző a magyar megoldással összefüggésben azzal zárja, hogy a cselekvőképességet kizáró gondnokság „de lege ferenda” mindenképpen kiiktatandó lenne, a cselekvőképességet korlátozó gondnokságot a részleges gondnoksággal összefüggésben azonban elfogadja a szerző úgy, hogy mellette jogilag szabályozva bekerüljön a hazai tételes jogba a támogatott döntéshozatal is.

II.

Míg az első könyvben a szerző a fogyatékossgal élők döntés-elősegítésének általános jogi kérdéseivel foglalkozik elsősorban a polgári jogra összpontosítva, addig a második a munkát végző vagy potenciálisan munkára képes fogyatékos emberek jogi problémáira és az őket védő intézményekre, valamint szabályokra koncentrálna. Ennek kapcsán a második könyvben Jakab Nóra a munkát végző fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberekre mintegy adaptálja mindazt, amit az első könyvben általánosságban minden fogyatékos emberre vonatkozóan elmondott.

Jakab Nóra „A munkavállalói jogalanyiság munkajogi és szociális jogi kérdéseiről” szóló könyve a munkaviszonyra vonatkozó általános munkajogi elméleteken kívül erőteljesen koncentrálna a fogyatékos és a megváltozott munkaképességű emberek munkajogi helyzetére és foglalkoztatásuk elősegítésének módjaira, eszközeire. Az elméleti szempontból is igen tartalmas bevezetést követően három részre osztva tárgyalja igen színvonalasan és elmélyült elemzés mellett ezeket a problémákat.

A szerző a „Bevezetésben” olyan igen lényeges társadalmi és munkaszociológiai jelenségekre hívja fel a figyelmet, mint a munkaviszony és ennek következtében a munkavállalói jogalanyiság fellazulása és kiszélesedése, amelyben a munkajogviszonynál szélesebb foglalkoztatási jogviszonyok, mint amilyen az önfoglalkoztatás, valamint a tartós vállalkozás vagy megbízás jelenik meg. Egyre erőteljesebbé vált a „menekülés a munkajogból” a polgári jogi foglalkoztatási formák felé és egyre bizonytalanabbá vált a munkajogi státusz. Ezenkívül pedig a szociális olló is jelentős mértékben kinyílt, mert egyre zsugorodik a nagy jövedelemmel rendelkező, kevés munkával megterheltek köre, és egyre növekszik azoknak a köre, akik igen alacsony bérért igen keményen, megterhelő módon kénytelenek dolgozni. Emellett pedig növekszik azoknak a köre is, akik egyre tartósabban vagy véglegesen kiesnek a munka világából. Az is egy aggasztó jelenség, hogy egyre növekszik azoknak a köre, akik testi vagy mentális vagy magatartásbeli vagy pedig pszichoszociális zavarok miatt nem, vagy csak nehezen integrálhatók a munka világába. A szerző a könyvében erre a körre és ezen foglalkoztatási problémának a megoldására is komoly hangsúlyt helyez.

Ezzel összefüggésben a szerző arra utal, hogy a munkavállalói képesség egyfelől a törvényi feltételeknek megfelelő képességet, másfelől pedig az adott munkakör betöltésére vonatkozó képességet jelenti. Ez az intellektuális és pszichoszociális fogyatékossgal élő, valamint megváltozott munkaképességű személyeknél speciálisan jelentkezik. E célcsoportnál az egyén egészségi állapotán és az abból eredő képességein kívül más személyes és környezeti tényezők is befolyásolják a munkaképességet Jakab Nóra helytállóan tűnő megállapítása szerint. Ilyen befolyásoló körülmények és hatások szerinte a fogyatékossgal társadalmi elfogadottságának a helyzete, a munkaerőpiaci körülmények, valamint az oktatási és képzési rendszer fejlettsége.

A munka I. részében a szerző kimutatja, hogy változóban van a hagyományos munkajog és emiatt „keresztútban” van a munkaszerződés és a munkajog. A könyv e részében egy ív mentén jut el a munkaszerződéstől a személyes munkavégzési viszonyokig, kitér a munkajog reflexív természetére, majd elemzi a munkajog és polgári jog kapcsolatát, s ebben a megváltozott környezetben a megváltozott munkaképességű és fogyatékos emberek esélyeit. Széles szakirodalmi apparátus felvonultatásával utal arra, hogy a munkáltató és a munkavállaló fogalmát egyaránt ki kell szélesíteni foglalkoztatókra és foglalkoztatottakra. Ennek alapján utal igen helyesen kiemelten Freelandra, aki szerint a munkaszerződés koncepcióját ki kell terjeszteni a személyes munkavégzés valamennyi módjára és valamennyi ilyen tartalmú szerződésre, ide értve az ún. önfoglalkoztatást is, amelyet szinte minden nyugat-európai állam munkaviszony jellegüként szabályoz, Magyarország azonban sajnos még nem. A munkáltatók ugyanis egyre inkább igyekeznek – Jakab szavaival élve – „kiszerezhető” a munkavállalókat a munkajogi védelem alól, és a munkavégzés kockázatát igyekeznek a munkavállalókkal megosztani. A szerző szerint mindez a két oldal közös megegyezésén alapul (92. o.). Ezt azonban vitatom. Szerintem milderre a munkáltatói-foglalkoztatói nyomásra kerül sor, amit az állam is tolerál. E vonatkozásban veti fel a szerző azt a dichotómiát, ami fennáll az ún. szabad szolgálat, azaz az önálló munka, ill. feladatvégzés és a függő munkavégzéssel párosuló munkaszerződés között. A germán és a frankofon államok Ptk.-i többnyire a szolgálati szerződést szabályozzák, ami azonban keretet jelent a munkaszerződésre. A munkaszerződést és a munkajog individuális és kollektív szabályait azonban vagy munkakódex, vagy résztörvények rendezik. Rávilágít a szerző arra, hogy ma egyre erőteljesebben jelentkezik a munkajogviszonyból visszatérés a szolgálati szerződéses jogviszonyba, ahol a kollektív munkajogi érdekvédelem kevésbé érvényesül és ez elsősorban a megváltozott munkaképességű foglalkoztatottakat érinti hátrányosan. Emellett őket érinti különösen hátrányosan az is – mutat rá a szerző –, hogy a foglalkoztatók igyekeznek a korábban csak őket terhelő kockázatot megosztani és minél nagyobb részt áttelepíteni a foglalkoztatottra. Ezzel és azzal összefüggésben, hogy a testi és szellemi fogyatékoság, valamint a megváltozott munkaképesség miatt nehezen munkát találók el tudjanak helyezkedni, veti fel a szerző, hogy a cselekvőképzetlenség és a korlátozott cselekvőképesség kategóriája helyett az előzetesen bemutatott könyv tárgyát képező segítő-támogató kirendelésének az intézményét kellene bevezetni.

Ugyanakkor a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy nem lenne szerencsés hivatásos támogatók hivatalból történő kirendelésével a támogatást megoldani, mert ez esetben éppen a támogatott és a támogató közötti bizalmi helyzet sérülne. A könyvnek eme I. részének 7. pontjában tárgyalja a szerző a fogyatékkal élő emberek foglalkoztatási esélyeit, amellyel kapcsolatban utal arra, hogy a helyzetüket kedvezően alakítja az a tény, hogy a munkaviszonyon kívüli foglalkoztatás szabályozatlansága lehetővé teszi a munkáltatók részére a munkaviszonnyal összefüggésben álló adó-, és társadalombiztosítási járulékfizetés megkerülését. Jóllehet, a szürke zónába tartozó önfoglalkoztatás és egyéb atipikus foglalkoztatási és munkavégzési viszonyok a fogyatékos munkavállalói célcsoportba tartozók esetében a produktivitást nem segíti elő, azonban a célcsoportba tartozók foglalkoztatását növeli, állapítja meg a szerző. Ezért is kerültek a szürke zónának a foglalkoztatási formái Európában és Magyarországon is valamilyen formában legalizálásra, mutat rá a szerző. Egyúttal azonban arra is rávilágít, hogy eme lehetőségekhez csak többnyire a társadalom különböző intézményei által felkarolt, vagy látókörükben lévő fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek férnek hozzá, ugyanakkor igen sok olyan is van, aki a látókörön kívül áll. Ezek foglalkoztatásáról nem gondoskodik senki.

Jakab Nóra a könyv I. részének a lezárásaképpen a gondnoksági rendszer merevségének a feloldási alternatíváival foglalkozik, aminek során kimutatja, hogy e körben, vagyis a fogyatékos emberekre érintő munka világában miként lehetne helye a támogatott döntéshozatalnak és a támogatói hálózatnak a támogatandókkal együttműködve történő megszervezésével.

A könyv II. része az első részben leírtak fényében a tényleges foglalkoztatás általános jogi kérdéseinek és jogpolitikai problémáinak taglalását követően a megváltozott munkaképességű célcsoport ezzel összefüggő problémáit és a jogi, jogpolitikai, valamint állami intézkedés rendszerét vizsgálja a komparatiztika módszerével, amibe bevonja az Európai Bíróság joggyakorlatát is. Külön kiemeli ezen a téren a szociális vállalkozások és a foglalkoztatási szövetkezetek szerepét, amelyek korábban ilyen vonatkozásokban eredményesen tudtak működni, mert állami támogatásban részesülhettek. A könyvnek ebben a részében a szerző az általános és a csökkent munkaképesség párhuzamát analizálja. Ennek során a fogyatékoság tágabb és szűkebb fogalmát vizsgálva megállapítja, hogy nemcsak az intellektuális és a pszichoszociális fogyatékoság jelenti a fogyatékoságot, hanem a munkaképesség bármilyen negatív megváltozása is. Jelentős terjedelmet szentel a szerző munkájának ebben a részében a fogyatékosággal összefüggő munkaképesség-mérésre, annak működésére. Ennek során bemutatja, hogy ez Ausztriában és Németországban miként valósul meg és mit vehetne át mindebből Magyarország. Itt tárgyalja a szerző a foglalkoztatás munkajogi szabályozási pontjait, a támogatónak a fogyatékos emberek munkaviszonyának segítésében betöltendő szerepét és feladatait. Itt szól arról is, hogy elképzelhető szervezeti és intézményi támogatás is, amelynek eszközeként a szakszervezeteket és a kollektív szerződés intézményét jelöli meg (211. o.). Ezt a felvetést én azzal egészíteném ki, hogy ilyen szervezeti és intézményi támogató, ill. támogatói eszköz lehet még az üzemi tanács és az üzemi megállapodás. Végezetül itt tárgyalja a szerző a fogyatékos és/vagy megváltozott munkaképességű munkavállalót foglalkoztató munkáltató speciális többlet-kötelezettségeit és kártérítési felelősségét.

A mű III. része a munkavállalói jogalanyiség szociális jogi kérdéseit tárgyalva részletesen foglalkozik a megváltozott munkaképességűek rehabilitációjának kérdéseivel, ahol a magyar szabályozást helytállóan kritikával is illeti, amely abban a vonatkozásban is fennáll, hogy pont e célcsoport ama részének a munkaerőpiacra történő visszavezetését gátolja nyilván pénzügyi okokból, a rehabilitálható személy rehabilitálásának nem javasolása, ha az költségigényes. Helyesen hangsúlyozza a szerző a foglalkoztatási rehabilitáció külföldi gyakorlata alapján az új technológiák megismertetésére is kiterjedő képzést, a szelektív munkába állítást, a nyílt, és az önfoglalkoztatást, valamint a foglalkoztatást szűkítő ún. „zárványok” feloldását.

E III. részben mutatja be a szerző a fogyatékos munkavállalókat érintő rehabilitáció intézményét szinte minden részletre kiterjedően. Ennek során párhuzamba állítja a magyar rendszert a külföldiekével, amely különösen a német rehabilitációs rendszerre koncentrálna. Eme összehasonlításban kimutatja a szerző, hogy a német rehabilitációs rendszer messze kimagasodik a többi közül.

A szerző végső következtetéseit és „lex ferenda” javaslatait markánsan fogalmazza meg. Közülük négyet tartok igen jelentősnek. 1.) a fogyatékos személy kategóriája lépjen be a tételes jogba, 2.) a megváltozott munkaképességű személy helyett a munkajog a csökkent munkaképességű személy kategóriájával operáljon, 3.) az előbbi pont célszemélyei fokozott munkavédelemben részesüljenek és végül 4.) minél előbb történjen meg a segítő-támogató szolgálat kialakítása.

Összegezőképpen elmondható, hogy Jakob Nóra műve újszerűen közelíti meg a munkavállalói jogalanyiságot és egy olyan területet domborít ki, amely eddig jogdogmatikailag nem volt kimunkálva. Jakob Nóra ezt a kimunkálást több jogterületre kiterjesztve elvégezte.

III.

Ezt követően már csak a laudáció van háta, amit mind a két mű igen gazdag ismeretanyaga és a két műben tárgyalt, egymással összefüggő intézmények mélyreható vizsgálata megalapoz. A szerző igen gazdag szakirodalmat áttanulmányozva, értékelve és hozzátéve saját gyakorlati tapasztalatait és kutatásait, jog-összehasonlító módszerrel dolgozta fel mind a két könyv témakörét, amely az általános és a speciális viszonyában áll összefüggésben egymással. A gazdagon kikutatott és analizált adatok alapján a szerző mind a két könyvben nemzetközi, de különösen a magyar viszonylatokra igen értékes és gazdag javaslatokat vázolt fel, amelyek bemutatása szétfeszítené e recenzió kereteit. Ezért a recenzens mindenkinek ajánlja, aki az itt tárgyalt jogterülettel foglalkozik, hogy okvetlenül olvassa el Jakob Nóra két könyvét.

- * Jakob Nóra: *A margón és azon túl – Az intellektuális és a pszichoszociális fogyatékossgal élő emberek cselekvőképességéről*. Novotni Alapítvány, Miskolc, 2015. 230 o.; *Uő: A munkavállalói jogalanyiság munkajogi és szociális kérdései, különös tekintettel a megváltozott munkaképességű és fogyatékos személyekre*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2014. 329 o.

Bevándorlás és politika Szingapúrban és Malajziában

(Malajzia és Szingapúr helye Délkelet-Ázsiában) Malajzia csupán 1963 óta létezik, mint önálló állam, korábban Malaya a brit gyarmatbirodalom része volt. A ma tizenhárom államból álló ország részben az eurázsiai kontinens legdélebbi csücskén, részben Borneó északi részén terül el, s harmincmillió lakosa igen vegyes mind etnikai, mind nyelvi összetételében. Az egyenlítő menti ország tizennegyedik államaként kezdte meg függetlenségének történelmi korszakát Szingapúr 1963-ban, ám két évre rá máris konfliktus támadt az állami és a szövetségi vezetés között, melynek következtében 1965-ben Malajzia kizárta Szingapúrt, s az önálló városállamként folytatta mindmáig történelmét.¹ Különválásuk ellenére is több közös jellemző köti össze a két országot, mint ahogy az eredetükből kézenfekvő lenne.

Délkelet-Ázsia mára tizenegy országot foglal magába, s ezek közül Malajzia és Szingapúr a két legfejlettebb. Sőt, Malajzia a 28-adik, Szingapúr a 40-edik legnagyobb gazdaság a világon. Malajzia függetlenségének fél évszázados történelme során évi 6,5 százalékos gazdasági növekedést produkált szinte töretlenül, s hogy igazságosak legyünk egy nem egészen hatmilliós kis városállammal, az egy főre eső hazai termék esetében az utóbbi pedig az ötödik helyen áll.² De nem kell részletesen bemutatni a kis tigris gazdasági fejlettségét: jól ismert, hogy Szingapúr globális kereskedelmi, pénzügyi és közlekedési csomópont, hogy technológiája a világon az egyik legfejlettebb, hogy az egyik legkedvezőbb hely a befektetők számára, s persze adóparadicsom is egyben. Nem meglepő, hogy a térség többi országával ellentétben a bevándorlók száma és aránya kiemelkedően magas ebben a két országban. Még a fejlett országok is, mint a Fülöp-szigetek, igyekeznek bevételeiket a kivándorlás megszervezésével növelni, vagy gazdaságukat a bevándorlás korlátozásával védeni. Ez utóbbira Délkelet-Ázsiában nincs jó példa, ám mind Dél-Korea, mind Japán alacsony jövedelmű, kivándorló országból vált gazdag, ám a bevándorlást korlátozó, azt sikeresen minimális szinten tartó állammá.

A legfontosabb térség Délkelet-Ázsia számára egyébként éppen Kelet-Ázsia, vagy ahogy a biztonságpolitika nevezi: Északkelet-Ázsia. Mind kulturálisan, mind gazdaságilag és szervezetenként igen szorosra szőtt kapcsolatrendszer szövi össze a két makrorégiót. A délkelet-ázsiai térséget érintő legfontosabb migrációs kérdések, beleértve a megfigyelést, határ-rezsimeket, vízümpolitikát, integrációt és szabályozást is, majdnem mind a munkaerő vándorláshoz kapcsolódnak, legyenek akár törvényi szabályozások vagy intézményrendszerek. A határon belül az integrációs politikák fókuszában a család-újraegyesítés és -létesítés, valamint a tartós letelepedéshez és az állampolgársághoz vezető út áll. A belső vándorlás és a menekültügy azonban, mint általában a migrációt érintő kutatások és szakirodalom terén, a térséget illetően is jóval kevésbé feltárt terület.

1. táblázat. A bevándorlók száma és aránya a népességben, valamint a nők aránya a bevándorlók között, a délkelet-ázsiai országokban, 2010-ben és 2015-ben

Délkelet-Ázsia	Bevándorlók száma (ezer fő)		A bevándorlók aránya a né- pességben (%)		A nők aránya a bevándorlók között (%)	
	2010	2015	2010	2015	2010	2015
Mianmar	98	73,3	0	0	47	45
Laosz	21,9	22,2	0	0	47	46
Vietnam	56,8	72,8	0	0	42	42
Thaiföld	1 257,8	3 913,3	2	6	49	50
Kambodzsa	146,1	74	1	0	51	46
Fülöp-szigetek	318,1	211,9	0	0	49	48
Malajzia	1 277,2	2 514,2	5	8	44	39
Szingapúr	1 351,7	2 543,6	34	45	55	56
Brunei	96,3	102,7	29	24	44	43
Indonézia	292,3	328,8	0	0	48	42
Kelet-Timor	10,6	10,8	1	1	52	41

Forrás: United Nations, Department of Economic and Social Affairs. International Migration Report 2015. ST/ESA/SER. A/375 29.

A legegyszerűbben aszerint csoportosíthatjuk Délkelet-Ázsia országait, hogy többségében küldő vagy fogadó országok. Nyilván nem csupán arról az egyszerű tényről van szó, hogy a vándorlási különbözet plusz vagy mínusz értéket vesz fel, hanem sokkal inkább egy e mögött meghúzódó demográfiai és gazdasági fejlettségi helyzetképről. Ha így értelmezzük a térség általában igen erős intraregionális vándormozgalmát, akkor a legfontosabb csomópont mindenképpen Szingapúr; ide vándorolnak főként Indonéziából, a Fülöp-szigetektől, Thaiföldről, Kambodzsából, Vietnamból és általában az egész térségből. Nem meglepő ez, hiszen Szingapúr városállama kiemelkedő szerepet tölt be mind a foglalkoztatás, a technikai-gazdasági fejlettség, mind az infrastrukturális színvonal terén. Még Malajziához, a térség ebben a tekintetben második országához képest is két és félszer akkora az egy főre jutó GDP Szingapúrban, Kambodzsához viszonyítva pedig tizenkétszer annyi jut egy főre a hazai termelésből. Valamelyest kevésbé, de fontos szerepe van még a bevándorlásnak az előbb említett országokból Malajziába és Bruneibe is. Másfelől a burmai, laoszi és kambodzsai munkaerő másik nagy célországa Thaiföld.³

A régióból kivándorlók legfontosabb célpontjai viszont Kelet-Ázsia, valamint az Öböl-országok, s különösen a Fülöp-szigetek esetében még Észak-Amerika. A régióba bevándorlók már kevesebben vannak, ők elsősorban Dél-Ázsiából, legfőképp Bangladeshből érkeznek. Mind a kelet-ázsiai gazdaságok demográfiai átmenete, mind az

Öböl-országok hagyományosan gyér népessége önmagában is képes fenntartani ezeket a migrációs útvonalakat.⁴ Nagyon leegyszerűsítve igaz az az állítás, hogy a térség országainak bevándorláspolitikája általában azon gazdasági megfontolások szerint osztható ketté, mely a magasán képzett tehetségek bevándorlásának segítésére és az alacsonyán képzett, cirkuláris migránsok szigorú szabályozása és lehetőleg a gazdasági érdekekkel kiegyező nemzeti politikák szerinti korlátozására vonatkozik. Délkelet-Ázsia azonban egyértelműen piacorientált migrációs politikákkal jellemezhető: itt minden arról szól, hogy mi hajt nagyobb hasznot az országnak, a humántőke behívása vagy a hazautalások, a munkaerőpiaci kereslet igényelte piszkos munkát végző munkaerő toborzása, egy duális piac, vagy annak távoltartása a hazai kínálat segítése céljából. Olyan sokféle azonban az itt elhelyezkedő egyes országok politikája, hogy akár tankönyvszerűen illusztrálhatnánk azok minden lehetséges kombinációját.

(*Szingapúr*) A Délkelet-Ázsia régióban a legpregnansabb példa minderre Szingapúr, melynek rövid modernkori történelme tehát csupán 1963-ban kezdődött a brit gyarmati sorból való kiszabadulással, s az ezt követő röpké két év Maláj Föderációban töltött idővel. A hazai piacok elvesztése készítette az exportorientált iparosítás irányába az országot, s miközben a hatvanas évek végére máris munkaerőhiánnyal küszködött, a főként Malajziából történő munkaerő-toborzással igyekezett a hazai bérek gyors emelkedésén enyhíteni.⁵ Mivel ennek egyik fontos eleme volt a házas nők bevonása a bevándorlásba, a megjelenő rövidtávú női munkaerő és a munkaerőhiány a háztartási, szolgáltatás és egészségügyi ellátás területén hamar létrehozott egy ilyen irányú és összetételű migrációs csatornát Délkelet-Ázsia többi országa és Szingapúr között. Mindeközben, az ipar fejlődésével párhuzamosan, valamint a szolgáltatás fejlesztése céljából egyre részletesebb bevándorlási kereteket dolgoztak ki a szakemberek, üzletemberek és vállalkozók számára, hogy hosszú távon is versenyképes maradjon az ország innováció és technológiai téren is.⁶

A humántőke-befektetés az ország alapvető gazdasági stratégiájává vált minden szinten, így a munkaügyi helyett is munkaerő névre keresztelték át még az illetékes minisztériumot is. A *Manpower 21 Report* kiválóan példázza az ilyen törekvéseket, egy program, mely 1998-ban a kormány, a minisztérium, a szakszervezetek és több mint száz, a magánszektorból érkező fél együttműködésével jött létre.⁷ A kormány fő stratégiája a tudásalapú ország 21. századra való felkészítésére törekszik, s a következő hat elemből áll: integrált munkaerő-tervezés, élethosszig tartó tanulás és foglalkoztathatóság, a tehetséggyűjtés segítése, a munkakörnyezet átalakítása, élénk munkaerőipar kifejlesztése és a kollektív energiák kihasználása. Mindezt egy integrációs politika egészíti ki, mely az ország multikulturális tételét célozza.⁸ Mind az oktatásba, mind az egészségügybe befektetett szellemi tőke, s az ezt szolgáló migrációs politika máris meghozta gyümölcsét az 1981 és 2010 között időszak látványos gazdasági növekedésében.⁹

A külföldi munkaerő kezelését három nagy jogi keret szabályozza, az 1988-as *Bevándorlási törvény*,¹⁰ az 1990-es az *Idegen munkaerő alkalmazásáról szóló törvény* (ebbe tartozik az 1958-ban hatályba lépett és 1984-ban kiegészített *Foglalkoztatási ügynökségeket szabályozó tv.*) és a *Büntető törvénykönyv*. Az első szabályozza a rendvédelmi szervek működését a bevándorlási szabálysértések tekintetében és az ügyészi mérlegelés gyakorlatát mind a foglalkoztatók, mind az illegális bevándorlók kérdésében. A második szabályozza a vízumokat, munkáltatói engedélyeket és az illetékrendszert, így például, hogy a munkaközvetítők ne kérjenek nagyobb illetéket a munkavállalótól, mint amennyi a kormány által megengedett. A *Büntető törvénykönyv* a fizetés elmulasz-

tását és a fizikai erőszak alkalmazását korlátozza.¹¹ A vendégmunkás program szakképzetteknek igen nagyvonalú: állandó letelepedési engedélyt ajánl, támogatott egészségügyi ellátást, hozzátartozók oktatását és lakhatási támogatást is kínál. Nem meglepő, hogy mára Malajzia, India és Kína mellett az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Ausztráliából, valamint Japánból és Dél-Koreából is érkeznek szép számmal bevándorlók. Az ötmillió lakosságból 1,3 millió külföldi volt 2010-ben, s ez a 25 százalék lényeges növekedést mutat a tíz évvel korábbi 18 százalékhoz képest; 2014-ben pedig a durván öt és fél milliós népességben belül a külföldiek aránya már harminc százalék volt.¹² A nem képzett bevándorló munkaerő számát igyekeznek rugalmasan változtatni a gazdaság növekedési és pangó időszakaihoz alkalmazkodva, s mivel Szingapúrnak nincs számottevő mezőgazdasága, ipari termelése viszont igen magas technológiai szintre nőtt, nem meglepő, ha a szakképzettek aránya a négyszeresére, tizenegy százalékról negyvenre emelkedett az 1970-et követő három évtized folyamán.¹³

Szingapúr alapvetően három különféle foglalkoztatási engedélyt alkalmaz a szakembereknek, és a szakképzett munkaerőnek, s a különbséget szemléletesen érzékelteti a nevük is. A külföldi szakemberek számára szolgál az Employment Pass: ha havi 3300 szingapúri dollárnak megfelelő¹⁴ fizetés fölött keres az aspiráns, és megfelelő végzettségekkel van ellátva, akkor elérhető egy egyszerű munkaválási engedély, mely mára felváltotta a korábban létező különböző P és Q elnevezésű engedélyeket. Az 1998-tól érvényben lévő rendszerben egy P1 és egy P2 típus felelt meg a 8000 dollár fölött, ill. a 4500 dollár fölött keresők számára, s ezeket még egy, a kvalifikáltaknak szóló Q1 elnevezésű engedély egészítette ki, ami a 3000 és 4500 dollár között keresőknek szolgált lehetőségül. 2016-ban egy Entre Pass nevű engedély szolgálta azon vállalkozókat, akik még nem kezdték meg új vállalkozásukat, annak beindulására vártak, valamint létezik egy ún. Personalised Employment Pass vagy személyes foglalkoztatási engedély olyan szakképzett, független külföldi munkavállalók számára, akik korábbról már rendelkeznek valamilyen engedéllyel, s azt cserélnék le, vagy éppen Szingapúrban tanulnak. Ez utóbbi ugyanis lényegesen rugalmasabb, s bár általában a szakképzettek mentesülnek az illetékek alól, bárhol elhelyezkedhetnek és akár letelepedési engedélyért vagy állampolgárságért is folyomódhatnak a városállamban, egy új, alacsonyabb fizetési kategóriát érintő engedélytípus is megjelent a palettán. Az S betűjelű engedély középszintű szakképzett munkaerőnek szól, havi 2200 dollár vagy a fölötti fizetéssel, ez a korábbi Q2-t váltotta fel, s az eredeti 1800 dollár limitet is felemelték az elmúlt években. Ezekre az engedélyekre már egy pontrendszer is létezik, mely a fizetést, a végzettséget, a munka típusát, az életkort és a munkahelyi és munkáltatói tapasztalatot veszi figyelembe.

Mindezeket kiegészíti még egy betanított munkásoknak szóló, egy a külföldön élő háztartási munkásoknak szóló és egy, a malajziai dadáknak szóló külön engedély, mely utóbbi a gondozandó gyermek születésétől számított tizenhat hétig terjed. Ezeken kívül kiváltható még egy szintén sajátos, a szállodákban dolgozó előadóművészeknek kreált engedély. A kevésbé képzett vagy kézetlen munkaerő bonyolult R elnevezésű engedélyeinek rendszerét mára a könnyen átlátható, három Work Permits vízumtípusok helyettesítik: egy gyakornoki engedély szakképzett ipari dolgozóknak, szintén elég magas, havi háromezer dolláros jövedelemtől járó típus, egy diákoknak szóló munkavállalási engedély hat hónapig terjedő tartózkodással, valamint egy gyakornoki engedély betanított és segédmunkásoknak, amely ugyancsak hat hónapra szól. Ezen utóbbi kiadható engedélyek számát kvótákhoz köti a kormány és illetéket is szed kiadásuk fejében. A magasan képzettek jöhetnek bárhányan, arra nincs limit. Mindez igen nagy rugalmasságot tesz lehetővé a munkaerőpiac szabályozásában. Négy évig lehet hosszabbítani az

engedélyeket a szolgáltatásban, s hat évig az építkezéseken – ami persze messze elmarad az S típusú engedélyek tízéves és a professzionálisak 18-22 éves munkavállalási limitjeitől –, és nem szavatolja a családtagok automatikus tartózkodását sem, mint ahogy a professzionális munkavállalói engedélyek teszik. Az iparban dolgozók családtagjai számára külön engedélyeket kell kiváltani.¹⁵

Mindez láthatóan jóval egyszerűbb és kevésbé diszkriminatív, mint az eredeti 1988-as bevándorlási törvényhez kapcsolódó adminisztráció. Az alapvető célok, a határvédelem, a munkaerő bevándorlásának a gazdasághoz alkalmazkodó szabályozása; az engedélyezési rendszer, az illeték rendszer és a belföldi végrehajtási intézkedések viszont nem változtak.¹⁶ A vízumtúllépés és az illegális belépés ellenőrzése továbbra is prioritást élvez. A három hónapos börtönbüntetés és a vesszőzés még mindig életben van, sőt a több mint öt illegális alkalmazottat dolgoztató foglalkoztatóra is kiterjesztették. A lakhatás biztosítását is a munkáltatóra terhelte a kormány, ugyanakkor rendszeresen alkalmaz amnesztiát is, hogy a vízumtúllépőket igyekezzen beterelni a legális keretek közé, ami egyébként nagyjából a kitoloncolást jelenti. Mindez a kezdetektől kiterjesztette az ellenőrzés lehetőségét nemcsak a határra, hanem azon belülről is, s ezzel egyben az állam határozottságát és eltökéltségét is híven tükrözte.¹⁷

Szingapúr nagyon fejlett bevándorlási rendszert fejlesztett ki, ám – habár a szakképzetlenek többsége építkezéseken és gyárakban dolgozik – a háztartási alkalmazottak feltételei már korántsem ilyen kedvezőek. A havi 200-250 dollárért dolgozó, formális szerződéssel sem rendelkező munkások munkakörülményei egyáltalán nincsenek szabályozva. Sem a heti munkaóra nincs megkötve, sem a szabadnapjuk nincs garantálva. Hatszáz dollárt vagy háromhavi fizetésüket fizetik a közvetítőnek, majd ki sem mozdulhatnak a munkáltatótól és még a nemzetiségük alapján is különbséget tesznek a fizetésekben. Az angolul beszélő Fülöp-szigeteki pl. többet keres, mint egy Srí Lanka-i vagy egy indonéz. Félévente kötelező terhességi tesztet kell csinálniuk, s ha teherbe esnek, választhatnak az abortusz vagy a deportálás között. A képzetlenek számára egyébként is számtalan korlátozás áll fenn, így pl. házasságot szingapúri illetőségűvel csak a kormány külön engedélyével köthetnek.¹⁸

Szingapúr alapvető problémákkal küzd emberi jogok terén, s ez a vendégmunkásokat is érinti. Nem véletlen a szóhasználat, hiszen láthattuk, hogy mekkora különbséget tesz a bevándorlók egyes csoportjai között a kormány. Nem véletlen az sem, hogy szinte minden, az emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi szervezet elítéli a fennálló helyzetet, s változásokat sürget. A sajtószabadságtól a melegjogokig, számos területről esik szó. 2013-ban a Kis Indiában tört ki az egyik legnagyobb összetűzés, melyet Szingapúr valaha is megélt. Házakat, üzleteket és járműveket gyújtottak fel indiai vendégmunkások, mindezt egy halálos buszgázolás következtében. Huszonöt vádemelés, ötvenkettő deportálás, nyolc bebörtönzés és számtalan bírság volt a következmény. A munkahelyi erőszak és kizsákmányolás, az adósságok következtében fennálló függőség – ez utóbbi nem csoda, ha egy kétéves szerződés jövedelmének negyven százalékát is elvesztheti a munkavállaló –, és az útlevelek elkobzása mind általános jelenségek. A külföldi dolgozók továbbra is kirekesztődnek az állammal egyidős *Munkajogi törvény* hatályából, s így természetesen szervezkedni sincs joguk.¹⁹

Némi javulás azonban már e téren is kimutatható, a háztartási dolgozók érdekében az évezred elején már tettek lépéseket, s a migránsok számának növekedésével elkerülhetetlen lesz a további fejlődés is. Szingapúr ugyan jelenleg egyetlen küldő országgal sem hajlandó bilaterális egyezményeket kötni a munkavállalók ügyében, ám a kapcsolatok egyre szorosabbá válásával vélhetően ez is bekövetkezik majd a belátható jövőben. A

háztartási alkalmazottak ugyan még mindig igen kiszolgáltatottak, de a kormány már létrehozott számukra egy egységes szerződési formulát, s a Human Rights Watch 2015-ös megítélésében már nem hasonlíttja Szingapúrt az Öböl-országokhoz, mint tette azt öt évvel korábban.

2. táblázat. Szingapúr népessége

Év	Teljes népesség	Állandó lakos			Külföldi
		Összesen	Szingapúri állampolgár	Szingapúri állandólakos	
1990	3 047 132	2 735 868	2 623 736	112 132	311 264
2000	4 027 887	3 273 363	2 985 886	287 477	754 524
2008	4 839 396	3 642 659	3 164 438	478 221	1 196 737
2009	4 987 573	3 733 876	3 200 693	533 183	1 253 697
2010	5 076 732	3 771 721	3 230 719	541 002	1 305 011
2011	5 183 688	3 789 251	3 257 228	532 023	1 394 437
2012	5 312 437	3 818 205	3 285 140	533 065	1 494 232
2013	5 399 162	3 844 751	3 313 507	531 244	1 554 411
2014	5 469 724	3 870 739	3 343 030	527 709	1 598 985

Forrás: 2015. Yearbook of Statistics Singapore

(Malajzia) Malajzia, a másik nagy fogadó ország helyzete kisebb részletében mégis eltérő. Amíg a régióon belül Szingapúrban a legnagyobb a külföldiek aránya, addig a legtöbb migránst foglalkoztató ország Délkelet-Ázsiában Malajzia; s bár egyaránt küld és fogad is dolgozókat, az alapvetően mára inkább befogadó jellegéhez az ország egy egészen rövid idő alatt jutott el a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején. Ugyancsak különleges a helyzet Malajziában azért, mert ezt a fordulatot a teljes foglalkoztatás előtt tette, egy akkor még viszonylag fejletlen gazdasági állapotban. Nem meglepő, ha a bevándorláspolitikát még ma is erősen nacionalista és korlátozó. Mégis, mindezek s annak ellenére, hogy a hazai munkaerőpiac is évi két-három százalékkal nő, a bevándorlás egyre nagyobb mértéket ölt.²⁰ Ezt az ellentmondásos helyzetet általában az 1970-ben életbe léptetett Új Gazdaságpolitikának tulajdonítják, melynek célja a szegénység és az etnikai különbségek felszámolása volt, valamint az, hogy a gazdaság etnikai szerkezetén változtasson, s a malájok tömegeit kiemelje a hagyományos kisgazdálkodás keretei közül. Nagy építkezések, privatizált mezőgazdaság, megnövelt állami bürokrácia és kifejezetten a malájoknak létrehozott hivatali állások voltak a cél érdekében alkalmazott politikai eszközök ebben az időszakban. Ugyancsak igyekeztek egy exportorientált ipari fejlesztést beindítani, mely rövidesen munkaerőpiaci keresletet indukált.²¹

A faji alapú munkaerő-politika hatására a hátrányos helyzetbe került indiai és kínai kisebbségek stratégiát váltottak. Kevesebb gyereket vállaltak, s igyekeztek azoknak több lehetőséget biztosítani. Akinek ilyenformán sikerült pl. magasabb oktatáshoz jutnia, azok viszont inkább kerestek jobban fizető állást nyugati országokban, sőt, még inkább az akkor már gazdag és közeli Szingapúrban vagy Tajvanon. 1991-re már százezer ma-

láj élt a közeli városállamban, s huszonnégyezer ingázott közülük naponta.²² Az 1987-et követő hat év alatt aztán minden megváltozott: tizennégymillió új állást hoztak létre Malajziában.²³ Még egy ennyire fiatal korszerkezetű országban, mint Malajzia, sem nőtt ilyen rövid idő alatt annyit a munkaerőpiac, hogy a keletkezett keresletet kielégíthette volna, s a kormány ekkortól elsősorban indonéz munkásokat preferált a hiány betöltésére – a két ország lakossága között fennálló viszonylag csekély kulturális, nyelvi és vallási különbségek miatt. 1984-től a maláj kormány sorozatosan kötötte a bilaterális egyezményeket, és hozta a hazai rendeleteket (ebben is különbözik Szingapúrtól), melyek segítették a munkaerő bevándorlását az országba, elsősorban az ültetvényekre, valamint az építkezésekre és az iparba. Az első ilyen 1984-ben Indonéziával kötött, ez volt a *Medan Egyezmény*, s kifejezetten a mezőgazdaság számára kölcsönzött munkaerőt.²⁴ Indonéziát előbb a Fülöp-szigetek, majd Banglades és Thaiföld követték a sorban.

Malajzia a nemzetközi kapcsolatait tehát bilaterális egyezményekkel alakítja, a bevándorlók helyzetét azonban pontosan ugyanolyan törvények szabályozzák, mint Szingapúrban: az 1959-es, sokszorosan módosított *Bevándorlási törvény*, a *külföldi munkavállalók alkalmazásáról szóló törvény* és a *Büntetőjogi törvénykönyv*.²⁵ A vízumpolitikája is nagyon hasonló a két országnak, ám Malajzia problémákkal küzd, hogy külföldi munkaerő iránti igényét összeegyeztesse nacionalista munkaerő-politikájával. Az is gondot okoz számára, hogy miközben függetlenné kíván válni más országoktól, az idegen munkaerőtől – ezt célozta az Új gazdasági modell 2010-ben –, mégis szinte minden küldő országgal aláírt már egyetértési nyilatkozatot.

Malajzia gazdasága időközben gyorsan fejlődött, az átlagbérek három-tízszer akkora, mint Indonéziában, az egy főre jutó GDP kétszerese a Fülöp-szigetekinek, s 2015-ben három-négymillió bevándorlót foglalkoztatott az ország, ami 20-30 százaléka a teljes munkaerejének. A bevándorlók 297 milliárd rúpiát termeltek 2014-ben, a GDP 35,7 százalékát, s ebbe az illegális bevándorlók, ill. illegálisan alkalmazott munkaerő nem számít bele.²⁶ A foglalkoztatás növelését azonban sem a nyugdíjkorhatár emelése, sem a női foglalkoztatás kibővítése, sem a minimálbér emelése nem oldotta meg, mint ahogy a közvetítői díj bevezetése sem csökkentette a vendégmunkások számát. Az ország kétségbeesetten próbálja limitálni a bevándorló külföldiek mennyiségét, legutóbb a *Tizenegyedik Malajzia Tervben* (2016–2020), másfél millióra, aminek következtében azonban csupán a feketemunka aránya indult növekedésnek. Szokásos indokok kerülnek napirendre: az ország biztonságának féltése, a hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlődés és stabilitás – mind a kormány, mind a sajtó retorikája egyre ellenségesebb a bevándorlókkal szemben, s a migrációs politika is egyre kevésbé a gazdasági megfontolások által vezérelt.

A munkáltatói engedélyek itt is két alapvető kategóriát különböztetnek meg: a magasan képzetteket és a szerződéses szakképzetleneknek kiadható ideiglenes engedélyeket. Az előbbi a szakképzettség és a fizetés alapján csoportosít, minimum havi 2500 rúpia limit fölött: ez eredetileg két évre volt kiadható, de öt évig lehetett hosszabbítani. Általában nagyvállalatok alkalmazottairól van szó – a családjukkal együtt –, akik a számítástechnikában, műszaki és egészségügyi területeken, valamint a felsőoktatásban és a sportban dolgoznak.²⁷ A vízum másik változata is öt évig hosszabbítható, ám 2500 rúpia fizetés alatt csupán egyéves szerződések keretében, ámbar a valóságban alig keresnek néhányan többet ezer rúpiánál. Számptalan korlátozás nehezíti az ő alkalmazásukat, az életkori határtól a család kizárásán át, s a kormány ellenőrzi az országszerte négyszázezer munkahelyet; s mindössze 350 alkalmazottnak kell ezt a feladatot ellátni. Az 1959-es *Bevándorlási törvény* biztosítja a jogokat a belépésre és a tartózkodásra a

külföldi munkaerő számára, a végrehajtással pedig a Belügyminisztérium keretein belül a Bevándorlási Hivatal van megbízva. A törvény 2002-es kiegészítése, mintegy reagálva a növekvő illegális bevándorlásra, bűncselekménynek minősítette bármely bevándorlási szabály figyelmen kívül hagyását, s azt öt évig terjedő börtönbüntetéssel, vesszőzéssel és kitoloncolással, valamint tízezer rúpiáig terjedő bírsággal szankcionálta, az ellenőrzést pedig a Rela nevű önkéntes alakulatokra bízta.²⁸ Malajzia 2006-tól Bevándorlási Bíróságokat állított fel a menekülttáborokban és idegenrendészeti fogdáiban, ahol egyszerre akarta a fogva tartástól a kitoloncolásig az összes folyamatot rövidre zárni. A gyakorlat az, hogy minden nyelvi nehézséget és a megértés hiányát figyelmen kívül hagyva, egyszerre 15-20 azonos váddal illetett bevándorló ügyét tárgyalják csoportosan, s gyakran a büntetésükön túl is fogva tartják őket, csak azért, hogy biztosan tanúskodjanak foglalkoztatóik ellen.²⁹ Nem csoda, ha a börtönök egyharmadát migránsok töltik ki, miközben a bűncselekmények csupán két százalékát követik el.

3. táblázat. A külföldi dolgozók száma Malajziában, küldő ország szerint, 2000–2013-ban

Év	Származási ország									Összesen
	Indonézia	Banglades	Thaiföld	Fülöp-szigetek	Pakisztán	Mianmar	Nepál	India	Egyéb ³⁰	
2000	603 453	158 149	2 335	14 651	3 101	3 444	666	18 934	2 363	807 096
2001	634 744	114 308	2 508	11 944	2 392	6 539	48 437	26 312	2 645	849 829
2002	788 221	82 642	20 599	21 234	2 000	27 870	82 074	39 248	3 641	1 067 529
2003	988 165	94 541	10 158	17 400	2 141	48 113	109 067	63 166	4 229	1 336 980
2004	1 024 363	54 929	5 463	16 663	1 156	61 111	149 886	78 688	77 831	1 470 090
2005	1 211 584	55 364	5 751	21 735	13 297	88 573	192 332	134 947	91 655	1 815 238
2006	1 174 013	62 669	13 811	24 088	11 551	109 219	213 551	138 313	121 994	1 869 209
2007	1 148 050	217 238	18 456	23 283	16 511	104 305	189 389	142 031	185 542	2 044 805
2008	1 085 658	316 401	21 065	26 713	21 278	144 612	201 997	130 265	114 607	2 062 596
2009	991 940	319 020	19 402	24 384	21 891	139 731	182 668	122 382	96 728	1 918 146
2010	792 809	319 475	17 209	35 338	28 922	160 504	251 416	95 112	117 086	1 817 871
2011	785 236	116 663	5 838	44 359	26 229	146 126	258 497	87 399	102 714	1 573 061
2012	746 063	132 350	7 251	44 919	31 249	129 506	304 717	93 761	81 773	1 571 589
2013	1 021 655	322 750	17 044	69 126	50 662	161 447	385 466	124 017	98 155	2 250 322

Forrás: Malaysian Employers Federation (2016): Practical Guidelines for Employers on the Recruitment, Placement, Employment and Repatriation of Foreign Workers in Malaysia. December, 2014. 10.

Mindezt úgy, hogy az 1955-ös *Munkajogi törvény*, s azonkívül még számtalan, a foglalkoztatás biztonságával, az egészségüggyel, szakszervezetekkel stb. foglalkozó

törvény ugyanolyan jogokat biztosít a migráns munkavállalóknak, mint a hazaiaknak. Maguknak a munkaerő-közvetítőknek a működését egy 1981-es törvény szabályozza még most is, holott annak idején ez főként a hazai munkaerő külföldi munkavállalását igyekezett keretek közé foglalni, s az azzal foglalkozó cégek engedélyeztetését meghatározni. 2014-ben ugyan elkészült a *Magán munkaügynökségekről szóló törvényjavaslat*, de törvény még 2016-ban sem lett belőle.³¹ Úgy tűnik, hogy az adminisztrációban résztvevő intézmények sokasága és az eljárások bonyolultsága egyfajta útvesztővé vált, s a munkavállalók az elszenvedői ennek. Malajzia gazdasági fejlődésével megindult egy jogi és talán majd megindul egy társadalmi fejlődés is, ez azonban még nem ért el Szingapúr, s pláne a nyugati országok szintjére. 2005-ben pl. egy, a Human Rights Watch³² általi igen erős bírálat nyomán a maláj kormány számtalan intézkedést hozott a háztartási alkalmazottak védelmében. Felemelte minimálbérüket, felemelte a korhatárt huszonöt évre, kötelezte a közvetítőket, hogy a korábban szokásos hat hónapig tartó fizetés-visszatartás helyett (ez garantálta, hogy a munkavállalók megfizetik a közvetítői díjakat), az első hónaptól kapják meg az alkalmazottak a bérüket, sőt azt is lehetővé tették, hogy bármikor munkahelyet váltsanak. Rettenetes körülményekről beszélünk, s abszurd még éreztetni is, hogy csupán ez fejlődés, különösen, hogy a béremelésen kívül a változások még akadoznak is. Hiába kötött Malajzia 2006-ban egyetértési nyilatkozatot Indonéziával, annak kormánya kénytelen volt megtiltani állampolgárai toborzását a maláj ügynökségek által 2009-ben.³³

Malajzia Szingapúr után a leggazdagabb ország Délkelet-Ázsiában, mégis a legrosszabbak a jogi és intézményi feltételek a bevándorlók számára, gyakorlatilag a rabszolgamunkával hasonlatosak: rossz bánásmód, kizsákmányolás (visszatartott bérek, bevont útlevel), a személyes védelemhez és juttatásokhoz való hozzáférés hiánya, zaklatás és üldözés jellemzi azt. 2007-ben az Egyesült Államok embercsempészettel kapcsolatos nemzetközi vizsgálata hármast besorolást adott Malajziának,³⁴ azt állítván, hogy a feltételek nem teljes mértékben feleltek meg az *Embercsempészet áldozatainak védelméről szóló törvény* minimális követelményeinek, s az erőfeszítés is hiányzott a kormány részéről, hogy változásokat tegyen. Ennek következtében Malajzia szankciók elébe nézett, melyek a nem humanitárius segítség megvonását jelentették volna. Ezt követően az Egyesült Államok szenátusának Nemzetközi Kapcsolatokért Felelős Bizottsága külön vizsgálatot indított a burmai határ mentén, s 2009-ben nem csupán megerősítette a korábban állítottakat, hanem azt is kiderítette, hogy a visszaélésekben és emberi jogi sérelmek elkövetésében a maláj bevándorlási hivatal tisztviselői, a helyi rendőrség és a Rela emberei is részt vettek.³⁵ Természetesen nem célunk itt az összes állami és civil szervezet, mint pl. az Amnesty International elmarasztaló vizsgálati eredményeit felsorolni. Am az ENSZ *Emberkereskedelem elleni törvényei*, a *Palermo Protokollok*kal összhangban, melyek 2000-ben keletkeztek, Malajzia 2010-ben beiktatott egy, az *Embercsempészet és a migránsok emberkereskedelme elleni törvényt*, mely bármilyen migránsokat érintő kényszermunkát emberkereskedelemnek minősítette a továbbiakban.³⁶

A törvény beiktatását követően a kormány meghirdetett egy ötéves nemzeti akciótervet, melynek nyomán fejleszteni kívánta a megelőzést, a migránsok védelmét szolgáló szolgáltatásokat és erősíteni a társadalmi tudatosságot. Ennek jegyében 2013-ban a kormány intézkedéseként már életbe lépett egy új, szabványosított, az embercsempészettel kapcsolatos nyomozati és vádemelési eljárás. A terv folytatásaként annak további ötéves terve lépett életbe 2015-ben, párhuzamosan az új nemzeti és gazdasági

tervekkel.³⁷ 2015-ben az évente ismétlődő amerikai szenátusi vizsgálat így is csak a kettes, megfigyelési kategóriába sorolta Malajziát, megállapítva, hogy a kikényszerítette, valamint a nőket és gyerekeket érintő szex-munka tevékenységét végzők nagy része a kétmillió legális és több mint kétmillió illegális bevándorló közül kerül ki.³⁸ 2015 júliusában egy kiegészítést iktattak be az imént említett 2010-es törvényhez,³⁹ mely létrehozott egy miniszterekből álló bizottságot, aminek az a feladata, hogy az embercsempészetért felelős bizottság döntéseit végrehajtsa. Ez a bizottság adja ki az engedélyeket a kiegészítésnek megfelelően, a szabad mozgásra és munkaválasztásra, de a kiegészítés lehetővé tette azt is, hogy a bevándorlók kompenzációt kapjanak, pontosabban, hogy a bíróság kártérítést ítéljen meg a foglalkoztató rovására. Ugyancsak jogi feltételeket teremtett az NGO-k számára, hogy az áldozatok védelmében szolgáltatásokat fejlesszenek. Ez utóbbiak voltak a legfontosabb nyomásgyakorlók a törvényi feltételek javulásának kikényszerítésében, természetesen a nemzetközi közösség mellett.

(Összegzés) Mindkét országban, Malajziában és Szingapúrban is jelentős arányban vannak bevándorlók, s magas a bevándorlás is. Délkelet-Azsiára összességében a gazdasági racionalitás dominanciája jellemző a migráció kezelésében, habár ez sok helyütt kerül szembe etnikai konfliktusokkal a politika terén is. Szingapúr számára a humán erőforrás maximális kihasználása a legfontosabb, s ennek érdekében igen kedvező feltételeket biztosít a magasan kvalifikált munkaerő számára, ám éppen ez a szempont hagyja figyelmen kívül a képzetlenek jogait is. Holott egészen általános jelenség az, hogy a középosztály megerősödésével és számszerű növekedésével párhuzamosan nő azok igénye olyan alkalmazottakra, amit a hazai munkaerő már nem képes, vagy nem akar kielégíteni. Ez óhatatlanul a bevándorlók foglalkoztatását növeli, így nem igazán képzelhető el olyan helyzet, vagy olyan ország, ahol vagy ahová csak magasan képzett bevándorlók érkeznek.

Malajziában eleve más a helyzet, s ennek részben az olyan nagy ívű fejlesztések vagy a mezőgazdaság az oka, amely vagy elképzelhetetlen, vagy egyáltalán nincs is Szingapúrban, lévén az csupán egy kicsi és 62 még kisebb szigetből áll, még ha területét sikerült is 23 százalékkal növelnie az elmúlt fél évszázad során. Ugyanakkor az etnikai megosztottság a mai napig meghatározó a maláj foglalkoztatáspolitikában, ami olyan történeti örökség, amiből Szingapúr nem részesült. Alapvetően azonban az a közös jellemző a legfontosabb, s ez érvényesül a bevándorlás szabályozásának fejlődésében is, hogy a gazdaság gyors növekedése együtt jár a bevándorlás növekedésével. Malajziának nem sikerült az ebből fakadó bevándorlás-szabályozási problémákat, mint az illegális bevándorlás, sem az integráció kérdését kellőképpen megoldania, s abba a klasszikus paradox helyzetbe került, amikor a szervesen korlátozás csupán az illegális migráció mértékének növelése irányába hat. Hosszútávon azonban várható fejlődés mindkét ország esetében, melynek máris mutatkozó jeleiben okként nemcsak az erős nemzetközi nyomást kereshetjük, hanem általánosabb értékelemeket is. Már 1965-ben Szingapúr nagyrészt azért vált önálló országgá, mert az ott élő kínaiak számára nem biztosíthatott volna kellő jogokat egy akkor még döntően diszkriminatív maláj politikai környezetben.⁴⁰ Ám ez a döntés nem csupán a kínai érdekvédelem eredményének tudható be, vagy ha igen, akkor is hatással volt az azóta eltelt időszakban, s Malajzia multikulturális adottságai remélhetőleg ugyancsak plurálisabb társadalom irányába hatnak majd a jövőben.

JEGYZETEK

- 1 Woo, J. J. (2016): Singapore as an International Financial Centre: History, Policy and Politics. London, Palgrave Macmillan. 26.
- 2 CIA The World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html#my> (hozzáférés: 2017. április 28.)
- 3 Kaur, Amarjit (2010): Labour migration trends and policy challenges in Southeast Asia. In: Policy and Society, Vol. 29. No. 4. 385–397. 387.
- 4 Chia Siow Yue (2008): Demographic change and international labour mobility in Southeast Asia – issues, policies and implications for cooperation. In: Hugo, Greame és Soogil Young (szerk.) Labour Mobility in the Asia-Pacific Region: Dynamics, Issues and a New APEC Agenda: A Survey and Analyses of Governance Challenges on Labour Migration for APEC Economies. Singapore, Institute of Southeast Asian Studies. 93–142. 93.
- 5 Kaur (2010): 388.
- 6 Manning, Chris és Pradip Bhatnagar (2006): Coping with cross-border labour flows within Southeast Asia. In: Kaur, Amarjit és Ian Metcalfe (szerk.), Mobility, labour migration and border controls in Asia. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 52–72. 60.
- 7 Singapore Government: Manpower 21 Plan Is Launched. 31st Aug 1999. <http://eresources.nlb.gov.sg/history/events/a6102afe-a2ab-48fd-b009-97640cac3441> (hozzáférés: 2016. június 6.)
- 8 Osman-Gani, Aahad M. (2004): Human capital development in Singapore: An analysis of national policy perspectives. In: Advances in Developing Human Resources, Vol. 6. No. 3. 276–287. 280.
- 9 Maitra, Baswajit (2016): Investment in Human Capital and Economic Growth in Singapore. In: Global Business Review, Vol. 17. No. 2. 425–437.
- 10 Singapore Government. Employment of Foreign Workers’ Act. Ministry of Manpower. <http://www.mom.gov.sg/legislation/employment-of-foreign-manpower-act> (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 11 Kaur, Amarjit (2006): Order (and disorder) at the border: Mobility, international labour migration and border controls in Southeast Asia. In: Kaur, Amarjit és Ian Metcalfe (szerk.), Mobility, labour migration and border controls in Asia. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 23–25.
- 12 Singapore Department of Statistics. 2015. Yearbook of Statistics Singapore. Singapore, Department of Statistics. 9. és 197.
- 13 Gaur, Seema (2006): Indian professional workers in Singapore. In: Kaur, Amarjit és Ian Metcalfe (szerk.), Mobility, labour migration and border controls in Asia. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 193–212. 195.
- 14 1 szingapúri dollár kb. 0,74 USA dollárnak felel meg 2016 júniusában. Az itt található értékek mind így értendőek.
- 15 Singapore Government. 2016. Work passes and permits. Ministry of Manpower. <http://www.mom.gov.sg/passes-and-permits> (hozzáférés: 2016. június 6.)
- 16 Kaur, Amarjit (2007): International labour migration in Southeast Asia: Governance of migration and women domestic workers. In: Intersections: Gender, history and culture in the Asian context, issue 15 May. <http://intersections.anu.edu.au/issue15/kaur.htm> (hozzáférés: 2016. június 6.)
- 17 Chew, Soon-Beng és Rosalind Chew (1995): Immigration and foreign labour in Singapore. In ASEAN Economic Bulletin, Vol. 12. No. 2. 191–200. 197.
- 18 Kaur (2010): 390.
- 19 Human Rights Watch. World Report 2015: Singapore. <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/singapore#f176e9> (hozzáférés: 2016. június 6.)
- 20 Kaur (2010): 391.
- 21 Torii, Takashi (1997): The New Economic Policy and the United Malays National Organization - With Special Reference to the Restructuring of Malaysian Society. In: The Developing Economies, Vol. 35. No. 3. 209–239. 210.
- 22 Kaur (2006): 43.
- 23 World Bank (1995): Malaysia: Meeting labor needs, more workers and better skills. Washington, World Bank. 58. valamint Garcés-Mascreñas, Blanca (2012): Labour Migration in Malaysia and Spain: Markets, Citizenship and Rights. Amsterdam, Amsterdam University Press. 49.
- 24 Kaur, Amarjit (2004): Economic Globalization and the ‘New’ Labour Migration in Southeast Asia. In: Tisdell, Clement Allan és Raj Kumar Sen (szerk.) Economic Globalisation: Social Conflicts, Labour and Environmental Issues. Cheltenham, Edward Elgar Publishing. 244–266. 258., valamint Ajis, Mohd Na’em (2010): Managing Foreign Workers in Southeast Asian Countries. In: Journal of Asia Pacific Studies, Vol. 1. No. 3. 481–505. 494.
- 25 Laws of Malaysia. Act 155. Immigration Act 1959/63. Incorporating all amendments up to 1 January 2006. The Commissioner of Law Revision, Malaysia. <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/64031/99464/F1916438079/MYS64031.pdf> (hozzáférés: 2016. június 6.) valamint ILO NATLEX. Malaysia Employment Act 1955. Part XIIB. <http://www.ilo.org/dyn/>

- natlex/docs/WEBTEXT/48055/66265/E55mys01.htm#p12b (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 26 Harkins, Benjamin (2016): Review of labour migration policy in Malaysia. Geneva, ILO Regional Office for Asia and the Pacific. 1–2.
- 27 Kassim, Azizah (2005): Security and social implications of cross-national migration in Malaysia. In: Jawhar, H. Mohamed (szerk.): *Pacifying the Pacific: Confronting the Challenges*. Kuala Lumpur, ISIS Malaysia. 259–288. 267.
- 28 Kanapathy, Vijayakumari (2006): *Migrant Workers in Malaysia: An Overview*. Paper presented at the Workshop on an East Asian Cooperation Framework for Migrant Labour. Kuala Lumpur, 6 December. 10.
- 29 Neeko, Ravi (2008): Arrest, Detention and Prosecution of Migrant Workers. In: *Developing a Comprehensive Policy Framework for Migrant Labour. Compilation of Conference Papers and Presentations*. Jakarta, ILO. 81–90.
- 30 Az egyéb országok: Kambodzsa, Srí Lanka, Vietnam, Laosz és Kína.
- 31 Harkins (2016): 6.
- 32 Human Rights Watch (2004): *In the Name of Security: Counterterrorism and Human Rights Abuses Under Malaysia's Internal Security Act*. Vol. 16. No. 7.(C) 1–99. <http://www.hrw.org/reports/2004/malaysia>
- 33 Human Rights Watch (2011): *Indonesia/Malaysia: New Pact Shortchanges Domestic Workers*. May 31. 2011. <https://www.hrw.org/news/2011/05/31/indonesia/malaysia-new-pact-shortchanges-domestic-workers> (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 34 US Department of State *Trafficking in Persons Report 2007*. Az USA négy kategóriába sorolja az országokat. Az egyesbe azok kerülnek, melyek teljesen megfelelnek az USA 200. évi embercsempészetről szóló törvényi követelményeknek, a kettesbe, melyek nem teljesen felelnek meg, ám szignifikáns erőfeszítéseket tesznek a helyzet javítása érdekében, a harmadikba a kettesek kiegészítve megfigyeléssel, vagyis azon országok, melyek nem felelnek meg, de tesznek erőfeszítéseket, ám kiemelkedően magas az áldozatok száma, vagy pedig növekszik, vagy nem működnek az erőfeszítéseik, vagy továbbakra van szükségük. A negyedikbe, vagyis a hármaskategóriába tartoznak azon országok, melyek nem felelnek meg a törvényi előírásoknak, s erőfeszítést sem tesznek a változás érdekében. <http://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2015/index.htm> (Hozzáférés: 2016. június 17.) Csupán vizsgonyitásként, Magyarország 2009 óta a második kategóriába csúszott vissza.
- 35 U.S. Senate Committee on Foreign Relations (2009): *Trafficking and Extortion of Burmese Migrants in Malaysia and Southern Thailand. Human Trafficking: Data and Documents*. Paper 19. <http://digitalcommons.unl.edu/humtraffdata/19> (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 36 Parliament of Malaysia (2010): *Anti-Trafficking in Persons and Anti-Smuggling of Migrants Act in 2010 (ATIPSOM)*. https://www.unodc.org/res/cld/document/mys/2010/anti-trafficking_in_persons_amendment_act_2010_html/Malaysia_Anti-Trafficking_in_Persons_Amendment_Act_2010.pdf (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 37 UN Women. *Global Database on Violence against Women. National Action Plan against Trafficking in Persons*. Malaysia. <http://www.evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/malaysia/2010/national-action-plan-against-trafficking-in-persons-2010-2015> (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 38 US Department of State *Trafficking in Persons Report 2015*. 233.
- 39 *Laws of Malaysia. Act A1500. Anti-Trafficking in Persons and Anti-Smuggling of Migrants (Amendment) Act 2015*. http://www.federalgazette.agc.gov.my/outputaktap/20151102_1500_BI_WJW005504%20BI.pdf (hozzáférés: 2016. június 7.)
- 40 Stockwell, Tony (2005): *Forging Malaysia and Singapore: Colonialism, Decolonization and Nation-Building*. In: Wang Gungwu (szerk.): *Nation-Building: Five Southeast Asian Histories*. Singapore, Institute of Southeast Asian Studies. 191–221.

Beszélgessünk a felsőoktatásról!

A talán szokatlan megfogalmazású cím – és a jelen írás – eredete a Debreceni Egyetem Professzori Klubja 2017. tavaszi programja során tartott előadásban keresendő, ahol is a szerző úgy gondolta: Oláh Éva elnök asszony felkérésére elmondja gondolatait a felsőoktatásról, de – tekintettel a hallgatóság nyilvánvaló kompetenciájára – azt egy beszélgetéssé kell tágítani, és ez a szándék tükröződjön már a címben is. Így is történt. De még itt sem ér véget a történet: számosan ajánlották, mondhatni kérték is, legyen az előadásból nemcsak PowerPoint változat, hanem „szabályos” írás is, jelenjen meg egy széles körben hozzáférhető rangos folyóiratban. Ezt a változatot látja most maga előtt papíron vagy képernyőn a kedves olvasó.¹

Tisztáztuk és tisztázzuk azt is: a *genius loci* ellenére nem a Debreceni Egyetemről volt akkor, illetve van most szó, hanem az egész magyar felsőoktatásról, aminek természetesen része a Debreceni Egyetem.

A felsőoktatás közkeletű és közérdekű téma – itthon és a világban egyaránt. A kettő persze nem teljesen független egymástól, de talán elég, ha csak Európára pillantunk ki. Fél évszázadnál is hosszabb múltra tekint vissza a ma *European University Association* (EUA), a 47 országból közel nyolcszáz egyetemet és nemzeti rektori konferenciát tagjai között számláló szervezet, s ennek erre az évtizedre aktuális programjai és projektjei mérvadó háttérrel nyújtanak ahhoz, miről is érdemes, sőt kell beszélni a téma keretében:²

- Az Európai Felsőoktatási Térség (EHEA) építése a Bologna-folyamat révén
- Kutatás és innováció
- A felsőoktatás és kutatás nemzetköziesítése (internationalisation)
- Az európai egyetemek minőségének emelése
- Intézményvezetés, autonómia és finanszírozás

Az EUA – fontosságot és jelentőséget is kifejező egyetlen állandó bizottsága keretében – folyamatosan foglalkozik a doktori képzéssel, két évtizede folytat – önkéntes jelentkezés alapján – intézményértékeléseket³, és folyamatosan figyeli, kritikusan elemzi a ma már kikerülhetetlen rangsorok szerepét, hatását. Ez a spektrum meglehetősen átfogó, a magyar felsőoktatásban is releváns és aktuális, sőt egy-két témakörrel még bővítenünk is kell, példaként a felvétel/bejutás és az végzés/elhelyezkedés kérdésével, ahogy ezt mindjárt látjuk.

A felsőoktatás közkeletű és közérdekű – vezettük fel az előbb a kérdéskört. Akkor nyilván mások is foglalkoznak vele. Vegyük sorra kik – s a végén azt kérdezhetjük: ki nem foglalkozik velünk? Lehetne, de talán felesleges részletezni a különböző szerepeket, a változó jogköröket, a közismert gyakorlatot, ezért a .ppt dia szűkszavúsága (egy picit a szójátékok kedvéért) itt most elég lehet.

Kik beszél(get)nek itthon a felsőoktatásról – milyen szerepben?

Dönt: *Országgyűlés, *kormány, *Emberi Erőforrások Minisztériuma (Emmi): *Stratégia 2014, 2016*⁴

Beleszól(at): több minisztér(ium), Kereskedelmi és Iparkamara, Magyar Nemzeti Bank, Köznevelés-stratégiai [korábban: Felsőoktatási] Kerekasztal

Meg-meg szólal: *Magyar Rektori Konferencia (MRK), Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság, (MAB), Felsőoktatási Tervezési Testület (FTT), Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája (HÖÖK), Felsőoktatási Dolgozók

Szakszervezete (FDSZ), ritkán a *Magyar Tudományos Akadémia (MTA)*, a *Magyar Innovációs Szövetség (MISZ)*, a **Professzorok Batthyány Köre (PBK)*

Vitátja: maga a felsőoktatás, intézményei, oktatói, hallgatói, partnerei

Vizslatja: rengeteg középiskolás diák (és családjuk); náluk szigorúbban az Állami Számvevőszék

Kutatja: **Corvinus Egyetem Felsőoktatási Nemzetközi Kutató Központ (FNKK)*. Felsőoktatási folyóirataink voltak, ma nincsenek. (Kivétel: a 25 éves *Educatio*)

Mutatja: itthon a média – és maga a felsőoktatás

Tudatja (Európával): Eurostat, OECD, EUA, Observatory Magna Charta

**Média véleményt nem használtam forrásként, csak figyelemfelkeltőként.*

Akkor hát miről beszélgecssünk most? A beszélgetés szerkezetét az alábbi ábra szemlélteti:

Az ábra középső sorában – nagy betűkkel – a mai felsőoktatás három fő feladata, tevékenységi köre szerepel: OKTATÁS, KUTATÁS és a 3. MISSZIÓ. Alattuk olyan „rendszerek” vannak, amelyek jobbra az egyetemtől (a továbbiakban ez a szó gyakran a felsőoktatási intézmény szinonimája lesz) közel független és közel objektív külső tényezők sokoldalú keretet adnak ezekhez a tevékenységekhez. Fölöttük pedig azok a tevékenységek sorakoznak, amelyek jobbra már az egyetemeken, vagy alkalmasint a szféra egészen belül alakíthatók. Ezt a két sort sem értelmezzük mereven, hiszen például a források nagyobb részt külső tényezők, de a velük folytatott gazdálkodás már jelentős mértékben belső, bár egyre inkább felülről irányított belső folyamat. S végül az egészet időkeretbe foglalja a *múltat* szintetizáló *tradíció*, mint alap, s a *jelenből* kikövetkeztethető, megvalósítható vagy legalábbis remélhető *jövő* képe.

Tradíciók

Az európai egyetem közel ezeréves intézmény. 1988-ban Bolognában ünnepelte meg – nem túlzás azt írni, az egész világ felsőoktatása – az ottani, máig folyamatosan működő egyetem fennállásának 900. évfordulóját és írta alá 388 rektor (mára már 85 országból 805 egyetem képviselője) a *Magna Charta Universitatum* kiáltványt, az egyetem lényegét, célját, rendeltetését, autonómiáját deklaráló dokumentumot. Az 1088-at követő évtizedekben és századokban sorra alakultak a mára nagy nevet szerzett nyugat-európai (Párizs, Pádua, Oxford, Cambridge stb.), kicsit később a közép-európai egyetemek (Prága, Krakkó, Bécs stb.). Hazánkban elsőként (az Anjou!) Nagy Lajos király alapított egy rövid életű egyetemet Pécsen (1367), majd Luxemburgi Zsigmond Óbudán

(1395), Mátyás király Pozsonyban (1467). A reformáció hatására létrejött református kollégiumok – Pápa, Sárospatak (1531), Debrecen (1538) – hatásának ellensúlyozására Pázmány Péter bíboros 1635-ben alapított egy máig folyamatosan működő valódi egyetemet Nagyszombaton. Ez költözött idővel Budára, majd Pestre és ma az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Semmelweis Egyetem tartja magát jogosan örökösének.⁵ Az öröklés kényszerű magyar egyetemi sajátosság: Szeged (1921) az 1872-ben Kolozsvárott, Pécs (1921) az 1912-ben Pozsonyban alapított egyetem örököse, Debrecen (1912) a Református Kollégiumból (1538) nőtt ki. Nem célunk most egyetemtörténetet rajzolni, de ennek az egyetemes és gazdag tradíciónak a jelentőségére az írás végén még visszatérünk.

Jogrendszer

1993-ban fogadta el az Országgyűlés az első önálló (a köz- és szakoktatástól elváló) felsőoktatási törvényünket. Létrejöttében, előkészítésében és koncepciózásában meghatározó szerepet játszott az 1988-ban megalakult Magyar Rektori Konferencia, ami akkorra már komoly(an vett) szakmai tekintéllyel, jelentős érdekérvényesítési képességgel bírt. Ezt 2005-ben egy újabb, majd 2011-ben ismét egy újabb törvény követte, s ezek mindig jelentős – erős ideológiai indíttatású – fordulatokat jelentettek a felsőoktatás-politikában. A szinte rendszeres módosítások pedig hol újabb elképzelések kodifikálását, hol célt tévesztett elemek korrekcióját, hol a túlszabályozás eseteit jelentették. Egy tekintetben viszont folytonosságot tapasztalunk: a direkt állami irányítás, a centralizáció erősödését az egyetemi autonómia rovására. Az „autonómia” szó 1993-ban kétszer, 2005-ben tizenhatszor fordult elő a törvényszövegben (következtesen a jogok és köteleességek egységében), 2011-ban kihagyták belőle. Miközben az EUA 2017. évi közgyűlésének cím-témája: *Autonomy and Freedom: The future sustainability of universities*.⁶ Merrefelé haladunk akkor most kis hazánkban?

Természetesen szükség van a(z) egyébként meglehetősen részletező) törvény rendelkezéseit kibontó kormány- és miniszteri rendeletekre, de példaként az azért elgondolkoztató, hogy az ekképpen „autonóm” felsőoktatás szakjainak képzési és kimeneti követelményei (a „kkk”-k) 1321 oldalt tesznek ki a Közlönyben.

Egy részleteiben szabályozott rendszertől lehet azt elvárni, vagy lehet abban hinni, hogy hatására mindenütt (jog)rendben működnek a dolgok, de ez gyakran azzal a következménnyel is jár, hogy a benne élők lassan leszoknak az önálló döntésekről és felelősségről, minden kérdésben a szabályokra várnak és azokhoz fordulnak. Valljuk be, ilyenre nem kevés példát találunk köreinkben is.

Lehetne a jogrend része pl. egy felsőoktatás fejlesztési törvény, de nagyobb rugalmasságot, részletesebb elemzést és kifejtést enged meg egy olyan fontos dokumentum, ami esetünkben most a *Stratégia* nevet viseli. Kell ilyen, jó, ha van, de gondot jelent, ha túl sűrűn – 2013, 2014, 2016 – jelennek meg újabb módosulatai, nem egészen egymásra épülően, miközben egy ilyen dokumentum nyilván hosszabb távra, évtizedre szól.⁷ Gondot jelent az is, ha ezek között ellentmondás van, mint azt később látni fogjuk, s az is, ha fontos kérdéseket, mint pl. a finanszírozás rendszere, nem tartalmazza. A mostani, a kormány által 2016 decemberében elfogadott változat a „*Fokozatváltás a felsőoktatásban*” címet viseli. Határozottan jól hangzik, csak nem elég egyértelmű: nyilván magasabb fokozatra utal, bár pl. a hallgatólétszámot és az állami finanszírozás arányát tekintve ez nem is olyan egyértelmű. És természetesen jó, ha van hozzá egy végrehajtási terv, tenni akaró, egyet értő résztvevőkkel, a szükséges feltételekkel, záros határidőkkel és konkrét felelősökkel. Vannak határozott jelek és örvendetes első eredmények (pl. a

doktori képzés új 2+2 éves rendszere, jelentősen megemelt doktori ösztöndíjak, a duális képzés kezdetei⁸, PPP projekt adósságok kiváltása), amelyek ezt mutatják, de még sok a kérdőjel – és jelezzük előre: kevés a pénz.

Intézményrendszer

A táblázat mutatja intézményrendszerünk közelmúltbeli alakulásának fontosabb adatait:

Tanév	FO int. száma	Hallgatók(ezerfő)	Oktatók száma	Hallgató/oktató
1950/51	19	32	...	
1960/61	43	45	5 635	8,0
1970/71	74	81	9 791	11,0
1980/81	57	101	13 890	7,3
1990/91	77	108	17 302	6,3
2000/01	62	327	22 873	14,3
2005/06	71	424	23 188	18,3
2010/11	69	361	21 495	16,8
2014/15	67	306	21 080	14,5
2015/16	66	295	21 668	13,6
2016/17	65	287	22 418	12,8

Az adatok egy többlépcsős expanziót, majd csökkenést mutatnak: az intézmények számában a hatvanas években, a hallgatói létszámban ugyancsak a hatvanas, majd a kilencvenes években volt nagy ugrás. A 2005-ös (jórészt sok másoddiploma szerzésével összefüggő) csúcs után folyamatos a csökkenés, ami az utóbbi években már csak kis részben magyarázható demográfiai adatokkal, sokkal inkább társadalmi és politikai tényezőkkel.

Az alábbi táblázat tartalmazza az államilag elismert felsőoktatási intézmények jelenlegi számát. Ezek „bruttó” számok, így nem mutatják, hogy egyrészt nem kevés intézménynek nemcsak székhelyén, de más városokban is vannak telephelyei, karai, másrészt vannak egyetemeink közel harmincezer, s vannak főiskolák alig háromszáz hallgatóval. (Nem jelennek meg a táblázatban a legújabb, életképességüket még nem bizonyított, önálló intézményt nem is jelentő ún. „közösségi felsőoktatási képzési központok”. Ilyesmik jóval korábban „kihelyezett képzések” címen tucat számba elszaporodtak, de elsősorban minőségi okok miatt – joggal – megszüntetésre ítéltettek.)

	Egyetem	Alkalm. tudományok egyeteme	Főiskola	Összes FOI	Hallga- tói %
Feltétel*	8A+6M +PhD – 60% tud. fok.	4A+2M+2Dk – 45% tud. fok.	4 A/M szak – 33% tud. fok.		
Állami	22	5	2 ⁹	29	87%
Egyházi	5	-	17	22	8%
Magán	2	2	10	14	5%
Összes	29	7	29	65	100%

Jelmagyarázat a Feltétel-hez. A: alapképzési szak; M: mesterképzési szak; Dk: duális képzésben is végezhető A vagy M szak; X%: az oktatók X%-ának legyen tudományos fokozata.*

Az egyetem és a főiskola régi és közismert intézménytípusok itthon és a világban. Az „alkalmazott tudományok egyeteme” kategória nálunk 2016-ban jelent meg a törvényben, a főiskola minimum 4 szakjához képest alig több, mindössze 6 (4A + 2M) szak követelményével, kicsit nagyobb minősített oktatói aránnyal, s főleg a duális képzés minimális, mindössze két szakon történő meghirdetésével, amit hirtelen hét főiskola is fel tudott mutatni.¹⁰ Ezek aztán az egyébként szokásos és indokolt akkreditáció nélkül avansáltak úgy, hogy a kategória (szemben például az osztrák vagy német példákkal) meg sem jelenik nevükben (még egyesek honlapján is csak bújtatva). Annak ellenére történt ez így, hogy az MRK elnöke határozottan óvott ettől:¹¹ „Az, hogy bizonyos főiskolákból hirtelen ugrással egyetem lesz, szintén nem túl szerencsés. Ilyen alapon bármire kitehetjük, hogy egyetem. Ez nagy baj. Korábban koncepció szintjén már előjött az, hogy amelyik főiskolából lehet, csináljunk alkalmazott tudományok egyetemét, de ennek volt egy kritériumrendszere. Ezért annak idején támogattuk ezt az elképzelést. De ha az, hogy az „alkalmazott tudományok egyeteme” nem jelenik meg a nevében, hitelrontó a tradicionális egyetemek számára, és üressé teszi magukat az alkalmazott tudományok egyetemeit is. Vannak képzőhelyek, ahol a középiskolai szintet alig ütik meg, és holnap egyetemmé válhatnak. Ha ez megtörténik, az a diploma devalválódásához fog vezetni.” Megtörtént! A képhez tartozik: egyetemi tanár fehér holló ezekben az intézményekben (kivételek Eger), „egyetemi” vezetői garnitúrájukban (rektor, dékán, helyetteseik) nincs egyetlen egyetemi rangú oktató sem. (Mára lett egy kivétel: a BGE rektora.)

A 2000-es integráció óta a hálózat többé-kevésbé stabil, lényegét illető változások – az új kategória megjelenésén túl – nem voltak, a fenntartó (az állam) csak néhány esetben választott le, vagy vont össze intézményeket, rakott át karokat ide vagy oda, olykor alapul véve, olykor kifejezetten negligálva az érintettek demonstratív álláspontját. Leegyszerűsítő szándékkal nevezhetjük ezt „legózásnak” is: a bázisra szétválasztjuk vagy összerakjuk, innen-oda, onnan-ide tesszük a készlet egyes elemeit. Íme, az utóbbi évek ilyen mozgásai:

Szétrakások: Testnevelési Egyetem (a Semmelweis Egyetemből)
Állatorvostudományi Egyetem (a gödöllői SZIE-ből)

Összerakások: Kecskeméti Főiskola + Szolnoki Főiskola = Pallas Athéné (alk. tud.)
Egyetem¹²

Egri Főiskola + Gyöngyösi Főiskola: Eszterházy Károly (alk. tud.) Egyetem
 Pető András Főiskola a Semmelweis Egyetembe karként

Átrakások: Székesfehérvári (Alba Regia) Kar: Soprontól az Óbudai Egyetemhez
 Mosonmagyaróvári Kar, győri Apáczai Kar:

Soprontól a győri SZE-hez

Két Savaria kar: Soprontól el – intézetekként felolvadtak az ELTE-ben
 Bp. Corvinus Egyetem budai karai: akaratum ellenére erővel
 vissza Gödöllőhöz

Jászberényi Pedagógusképző Kar: Gödöllőtől Egerhez

Mezőtúr, Szarvas, Gyula: a szegedi Gál Ferenc Főiskolához
 (miért nem az SZTE-hez?)

A bajai vízmérnök képzés a Nemzeti Közzszolgálati Egyetemhez
 (vajon miért?)

Kísérletek: Pannon Egyetem Informatikai Kar – önként (?):
 majdnem a Pázmányhoz

BME Gazdaságtudományi Kar – kissé hektikusan: majdnem az ELTE-hez

Felvételi rendszer, keretszámok, jelentkezések

A felsőoktatásba bejutás a társadalmi mobilitás, a felemelkedés meghatározó csatornája. Nálunk a közoktatás csak kis mértékben tudja egyenlíteni a társadalmi különbségeket, ezért ebben a felsőoktatásnak jelentős szerepe van – vagy lenne. A bő évtizede működő központosított jelentkezési és felvételi döntési rendszer a középiskolai eredményekre és előzetesen megszerezhető pluszpontokra épül (emelt szintű érettségik, nyelvvizsgák, versenyeredmények, hátrányos helyzet), programozottan meghatározott – jelenleg 500-ig terjedő – ponthatárokkal. A bekerülési minimum most egységesen 280 pont, a legmagasabb ponthatár a frekvenciált szakokon és intézményekben 465 körül van.

Jelentkezni több intézménybe és szakra is lehet, a felvételi döntés mindig csak egy helyre szól. Az intézmények államilag támogatott és önköltséges szakjaira, azon belül tagozataira felvehető hallgatók számát a publikus központi felvételi keretszámok rögzítik. A döntést a pontszámú rangsor alapján egy számítógépes program hozza meg, de néhány népszerű szakon államilag előírt magas minimum van. A jelentkezés/felvételi döntés rendszere technikailag jól működik. A felvételhez szükséges minimális pontszám (most 280), az államilag támogatott, illetve önköltséges keretszámok és egyes igen népszerű, túljelentkezett szakok kerete és ponthatárainak központi meghatározása a társadalmi mobilitást erősen befolyásoló (oktatás)politikai döntés, így folyamatosan társadalmi vita tárgya.¹³ Ugyancsak erős befolyással van a jelentkezésekre, a felsőoktatásba jutás – vagy nem jutás – esélyeire a középiskolai intézményrendszer (gimnázium, szakközépiskola stb.), aminek legutóbbi módosításai a potenciális jelentkezők számának csökkenéséhez, a vidéki tanulók esélyeinek gyengüléséhez vezetnek.

A felsőoktatási intézmények ma nem válogathatnak a jelentkezők közül (nincs felvételi vizsga, kivéve a művészeti képzést, ahol alkalmassági vizsga van). A szóbeli felvételi fel-felmerülő visszahozása nem realizálható igény, nincs általánosan elfogadott szakmai indoka.¹⁴

Képzési és szakrendszer

Egy évtizede állt át a magyar felsőoktatás a lineáris háromciklusú, ún. bolognai képzési rendszerre, amit 1999-ben Bolognában szinte minden európai országgal együtt vállaltunk, s így elhagytuk korábbi főiskolai/egyetemi párhuzamos képzési rendszerünket. Ezzel együtt vált általánossá a kreditrendszer is. Ez az oktatási szférában lassan jól ismert, de a

munkaerőpiac – elsősorban az alap- és mesterképzési szakok, illetve diplomák különbségét, célját, tartalmát, funkcióját – még nem érzékeli, erősek a korábbi rendszerben végzetek saját tapasztalatai. A teljesség kedvéért következzen itt a rendszer vázlata. A tantervekben 30 kredit jelent 1 félévet, azaz pl. 180 kredit megszerzését 6 félévre tervezzük.

Alapképzés (A): zömmel 180, vagy néhány esetben 210 kredit

Mesterképzés (M): A+M: minimum 300 (nincs kivétel)
M: zömmel 120, ritkán 90 kredit

Osztatlan mesterképzés (O): orvos (360), állatorvos, jogász, építész, tanári szakok stb. (300)

Doktori (PhD) képzés: 2016-ig 180, azóta (120+120=) 240 kredit

Felsőoktatási szakképzés (Fszk): 120 kredit (60–90 beszámítható a releváns A-ba)

Szakirányú továbbképzés (SZItk): 60–120 kredit

Mindezek szervezhetőek teljes idejű (nappali), részidős (esti, levelező) és távoktatási formákban. A szakrendszerről – beleértve az egyes intézmények kínálatát – részletes képet nyújt a felvi.hu¹⁵

A lassan alakuló ún. duális képzési formában 2016-ban 24 intézményben 665 hallgató, a felvettek kb. 1%-a kezdett¹⁶ (a terv 2850 volt¹⁷). Németországban ma már kb. százezer hallgató vesz részt ilyenben.

Oktatás

Ez a felsőoktatás klasszikus és változatlanul meghatározó feladata – a kutatással együtt. Úgy gondoljuk, az visz előre, ha az eredmények mellett felismerjük a gondokat és problémákat, s ezek megoldására koncentrálnunk. A meglévő pozitív eredményeket pedig tartanunk és erősíteniünk kell. Ezt az elfogadott alapelvet a gyakorlatban az egyéni és kollektív érdekek, a hazai és nemzetközi versenyfeltételek, a változó társadalmi igények több irányban is befolyásolják.

A hallgatói oldal

Helyzet a kezdeteknél:

- A korosztály nagyobb hányada (a rendszerváltás előttinek három-négyszerese) tanult tovább: elitképzésből *tömegképzés* lett.
- A középiskola sem tudásban, sem készségekben (sem idegen nyelvben) nem készít fel jól ennyi fiatalt a felsőoktatásra. (Pedig elég régóta érettségi tárgy egy idegen nyelv.)
- Nagyon heterogén a bekerülők ambíciója, hivatástudata, felkészültsége. A felvételi ponthatárok 240 (Fszk), ill. 280 (A, O) és 480 között vannak. Főleg a frekventált szakokon sok fiatal jön a maximális 500 ponttal, míg más helyeken csak 300 körül van a felvettek pontátlagosa.
- Ezért több intézmény a felvettek egy részének alacsony előképzettsége miatt már felzárkóztató 0. évfolyamot szervez.
- Meglepő, hogy a felvettek 10%-a be sem iratkozik (halaszt, külföldre nyert felvételt stb.).

Helyzet az oktatásban:

- Oktatásunk ismeretanyaga, tartalma jórészt lépést tart a korrallal, a fejlődéssel.
- Módszereiben viszont konzervatív, erősen ismeretanyag centrikus, ezért az új képzési és kimeneti követelmények (*kkk*) változtatni kívánnak ezen: erősíteni a

tudásra alapuló képességeket, készségeket, kompetenciákat – a munkaerőpiac igényei szerint.

- Személyi feltételeit felkészültségben és ambíciókban igen széles spektrumú hallgatóság és legtöbb helyen felkészült, de túlterhelt, s e tekintetben a jövedelmi viszonyok miatt is csak részben motivált oktatói kar jellemzi.
- Infrastruktúrája egyre több helyen korszerű és bővül (sőt itt-ott a PPP beruházások miatt eltúlzott), miközben még évszázados elavult elemei is vannak.

Helyzet a végzésben:

- Elég sok (kb. 10%) a „passzív féleven” lévő, emiatt lassan haladó hallgató. A diplomázók jelentős hányada – gyakran részmunka-vállalások miatt – így csak plusz félévek alatt végez.
- 15–20% – gyenge tanulmányi eredmények miatt – átkerül államilag támogatott képzésből önköltségesbe; zömük ezzel (jórészt szociális okok folytán) végleg kikerül a rendszerből.
- Igen nagy a lemorzsolódás: első diplománál (A, O) 36–38%, a második diplománál (M, SzitK) 14–17%. (Egy MRK munkacsoport 2016 áprilisában elemezte a helyzetet, de ezt azóta sem hasznosítják az intézmények.)
- Igen sok, intézményenként, szakonként változóan, olykor 40%, a nyelvvizsga hiánya miatt évekig „bennragadt” oklevél. Ezek nem kis hányada végleg bennragad.
- Végzés után: a diploma itthon igen jelentős, már a kezdetnél is több mint kétszeres bérelőnyt jelent (+ életvitelben, egészségben is nagy az előny); a diplomások munkanélküliségi rátája messze a legalacsonyabb.
- Ezzel együtt is nagy a diplomás elvándorlás (ez egy új *brain drain*). Az Eurostat adatai szerint 2000-ben „még csak” 70.000, ám 2015-ben már 370.000 magyar fiatal dolgozott az EU országaiban. A *Gyere haza, fiatal*, már lezárult program két év alatt csak 105 (!) fiatal tudott hazahívni. A KSH most indít széleskörű felmérési, elemzési programot YUOMIG néven.

Lehetőségek, feladatok a képzésben:

- Még mindig elaprózott a szakstruktúra. A 2016-os átdolgozás során csak mérsékelten csökkent a szakok száma: 151-ről 139-re az A szakoknál, 299-ről 279-re az M szakoknál.
- Az új *kkk*-k jó képzési és kimeneti célokat fogalmaznak meg, figyelembe veszik a munkáltatói oldal – gyakran sajnos csak általános – javaslatait, szempontjait. A gyakorlatban ebben jó arányt kell tartani: az értelmiségképzés nem idejét múlt feladat, különösen nem a folyamatosan változó, modernizálódó, de nem könnyen fenntartható társadalmi fejlődés korában.
- A *kkk*-k tantervi-tantárgyi realizálása most következik az egyetemeken: a tananyag mennyiség- és mélységbeli racionális elosztása az alap- és mesterképzés között. Kulcskérdés a szemlélet- és kultúraváltás – tanítás helyett aktív hallgatói részvétellel folyó képzés kellene.
- Stratégia 2016: A képzés kezdetén és befejezésekor mérni kell a hallgatók kompetencia szintjét: ez mutatja a felsőoktatás „hozzáadott értékét”. Ez 2015/16-ban megkezdődött.
- A hallgatói önkormányzatok nagyobb szerepet vállalhat(ná)nak ezekben: ez is érdekvédelem – a megszerzendő diploma a hallgató elemi érdeke.

- A végzetek visszajelzéseinek rendszeres megkérésében, a visszacsatolásban – a diplomás pályakövetési rendszer keretében – még sok kihasználatlan lehetőség van.

Az oktatói oldal:

A jó egyetem kulcsa a **jó oktató/professzor**. E nélkül nem megy!

- Az egyetemi oktatói pálya korábban egyértelműen vonzó volt: tudásvágy, ön-megvalósítás, autonómia, világlátás, rang, biztos állás, hosszú távú karrier...
- A mai (hazai) munkaerőpiac több szektora erős és sokszor győztes kompetíciót jelent, s ezzel több egyetemen az oktatói utánpótlásban gondot okoz.
- Sok, főleg fiatal oktató kényszerül külön munkákra, másodállásra stb., ami a szakmai előrehaladás rovására megy. Pozitív oldali elemként sokféle ösztöndíjas lehetőség van.
- A fenntartó és a mindenkori egyetemvezetés felelőssége a korszerű oktatási/kutatási munkafeltételek biztosítása, a teljesítmény értékelése, erkölcsi és anyagi elismerése, honorálása, az előrelépés biztosítása. Az ilyen humánpolitika sok helyen nem erős gyakorlat. Az ehhez szükséges pénz is kevés! (Meglépően sok magasan kvalifikált oktató, 2016-ban 4 akadémikus és 40 MTA doktora „csak” docens, nem egyetemi tanár, jórészt bérhány miatt.)
- Az oktatói munka hallgatói véleményezése (OHV) terjed, de nem jól hasznosul. Vannak pozitív példák (pl. „Az év oktatója” cím stb.).

Kutatás

A kutatás, az új tudományos eredmények elérése, ezek szintetizálása a korábbiakkal – s ezzel azok továbbadása feltételeinek és gyakorlatának megteremtése – az egyetem klasz-szikus feladata.

A felsőoktatás jelenlegi felelős állami vezetője az egyetemi kutatások mai helyzete-nek két fontos elemét tömören így foglalja össze: „Az egyetemi K+F+I költségek stagnáltak az elmúlt években, annak ellenére, hogy a hazai K+F+I tudományos, szak-mai és szervezeti szempontból legfontosabb szereplői a felsőoktatási intézmények.”¹⁸ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a KSH adatai szerint 2011-ben 67,9, míg 2015-ben 56,7 Mrd Ft volt a kutatás-fejlesztési ráfordítás a felsőoktatásban,¹⁹ s ez így bizony sajáto-s „stagnálás”.

Néhány kutatástámogatási és eredményességi értéket mutat a táblázat a KSH 2015. évi adataiból:²⁰

2015	K+F létszám	Ráfor-dítások Mrd Ft	Beruhá-zások eloszlása	Egy kutatórájut Mft	Minősítet-tetek aránya	Könyv/ kutató	Cikk/ kutató
Felsőoktatás	22.000	57	9%	45 Mft	75%	141	313
Államikut.int.	10.531	62	14%	Átlag: 167 Mft	20%	41	102
Vállalkozások	23.706	344	77%		5%		
Összesen	56.237	486	100%		100%		

Elég egyértelmű ezekből az adatokból is, hogy a felsőoktatás a leggyengébb minden támogatottsági adatban és a legjobb minden teljesítmény mutatóban.

Nemzetközi összehasonlításban az összkép aggodalomra – és változtatásra – ad okot. A hazai K+F-re fordított teljes összeg 2015-ben 468 Mrd Ft volt, ami a GDP 1,4%-a, szemben az EU átlagos 3%-ával. Az Európai Bizottság 2017. évi országjelentése szerint „az állami K+F csökken, ezáltal Magyarország e tekintetben az uniós tagállamok alsó csoportjához tartozik.”²¹ Itt (is) nagy szükség volna fokozatváltásra, mert hármas fokozatban finanszírozott járművel nehéz versenyezni a hatos fokozatban haladókkal.

Szinkronban van ezzel, bár nem minden tekintetben reális tükör, a *European Research Council* (ERC) tíz éve alatt pályázati úton megítélt grant-jeinek száma néhány ország példáján:

Grant	ERC	UK	DE	NL	SE	HU	PL	CZ
Összes	7191	1593	1091	673	253	54	27	26

Kelet-Közép-Európában a legjobbak vagyunk, de még így is nagyon messze Nyugat-Európától.

Ezen belül felsőoktatásunk – a fenti arányokat is tekintve – szépen szerepelt: az 54 grant-ból 29-et egyetemi kutatók nyertek el (Közép-európai Egyetem (KEE) 10, ELTE 7, Szegedi Tudományegyetem 5, BME 4, Óbudai, Pécsi és Semmelweis Egyetem 1-1), az Akadémia kutatóintézetek között a Rényi Alfréd Matematikai Kutató Intézet vezet 6 grant-tel.

Hasonló a helyzet az EU *Horizon 2020* eddigi pályázatainál: KEE 16, BME 12, Miskolci Egyetem 9, MTA SZTAKI 9, ELTE 7 nyertes grant (és még több más kutatóhely).

Mit lehet és mit kell tenni?

A Stratégia szerint: „A felsőoktatási intézmények K+F+I tevékenysége jelen pillanatban az intézményrendszer szintjén nem tervezett, koordinálatlan módon történik.” ... „Célunk tehát a felsőoktatási intézményrendszer K+F+I tevékenységének, struktúrájának és finanszírozásának az ország technológia-politikájának és a kiválósági elvárásoknak megfelelő tervezése és következetes végrehajtása.” Tételesen:

- kapcsolódás a technológia-intenzív vállalatokhoz;
- nemzetközi versenyképesség növelése;
- K+F+I hálózatok kialakítása, infrastruktúra fejlesztése;
- FOI-k K+F+I bevétele (költségvetésük %-ában): 1,5% → 10%;
- külföldi publikációk: 10.177 (2012) → 13.000 (2023).
- **forrásnövelés GDP%: 0,24% (2012) → 0,5% (2020);**

Jó célok, csak érthetetlen, hogy a finanszírozásban a közelmúltban megszűnt a kutatási normatíva, bár most jól hangzó elképzelés is olvasható: „A képzések és a kutatás, tudományos teljesítmény finanszírozásában meg kell teremteni egy stabil, kiszámítható, a munkaerőpiaci követelményekhez, illetve a mindenkor költségvetési forrásokhoz igazodni képes, valós, elismert önköltségen alapuló feladat- és teljesítmény-alapú rendszert.” Nagy kérdés, milyen források növelésével lehet a kutatástámogatást a GDP 0,24%-áról (2012) annak kétszeresére, 0,5%-ra emelni 2020-ra. A felsőoktatás K+F+I bevételeinek meghatszorosítása (1,5% → 10%) a potenciális forrásoldal szűk lehetőségeit tekintve nem látszik reális elképzelésnek. Az EU-s források megszűntével – 2020-tól – pedig végképp szűkülnek ezek a lehetőségek.

Explicite ki kell azt is mondani: az egyéni anyagi érdekeltség növelése nélkül nem lesz komoly előrelépés e téren sem.

Harmadik misszió

„Hajdan” – elsősorban az európai – az egyetemeken döntően „csak” oktatás és kutatás folyt, a szakzsargon szerint „elefántcsont-toronyban” működtek, kevés kapcsolatuk volt a társadalommal. (Pozitív kivételek voltak pl. az orvoskarok.) Az amerikai egyetemek eleve erős társadalmi beágyazódással jöttek létre (nem királyi vagy egyházi forrásból) és működésüknek azóta is integráns sajátja az erős társadalmi kapcsolatok (lásd pl. a *Board* aktív szerepét, vagy a *fund raising* óriási eredményeit). A Stanford pl. úgy becsüli, hogy az egyetemről indult vállalkozások 1930 (!) óta 39.900 céget és ezzel 5,4 millió munkahelyet generáltak. Ez több mint az aktív magyar munkavállalók száma.

Az utóbbi évtizedekben Európában is felerősödött a társadalomban, vagy legalábbis a különböző vezető szférákban (ipar, bankszektor, városvezetés, felnőttképzés stb.) az igény a felsőoktatásban lévő szellemi kapacitás igénybe vételére. Maga a felsőoktatás is érzekelte, hogy ez nemcsak elvárható feladat, hanem hasznot hozó küldetés, gyakori néven „a harmadik misszió”:²² a felsőoktatás hatása környezetük társadalmi, gazdasági, kulturális, kormányzati tevékenységére – értelemszerűen együttműködésben. Ennek során jelenik meg a „vállalkozó egyetem” funkció a „tudásháromszög” (oktatás, kutatás, innováció) keretében. Bár oxfordi egyetemünk talán sosem lesz, de az ottani példa azért e tekintetben is tanulságos, s valamelyest bizonyára követhető.²³

Egyetemeinken a harmadik misszió – különböző formákban és mértékben – már jelen van. Íme, néhány példa erre a nem zárt tevékenységi kört jelentő kapcsolatokra.

- Tudás- és technológia transzfer. Jó lenne, ha ez innovatív hazai kkv-khoz irányulna, de e téren sajnos sereghajtók vagyunk az EU-ban, a kkv-knak nincs ilyen forrásuk, az itt működő nagy nemzetközi cégek közül csak kevés igényel ilyet.
- *Spin-off* vállalkozások indítása, *start up*-ok támogatása. Ugyancsak kezdeti stádiumban van, néhány sikeres egyetemi példa már ismert.
- Fontos cél ennek kapcsán a forrásbővítés kívülről. Lassan halad, kevés jó példa van.
- Kreatív városi stratégia (*Modern város* programja) kialakítása város–egyetem kooperációban.
- Egyetemi/városi infrastruktúra kölcsönös használata, eleve ilyen célú beruházások.
- Határainkon túli magyar intézmények segítése, kooperáció. E téren kormányzati és intézményi téren is számos eredmény van.
- Tudománynépszerűsítés, ismeretterjesztés (áltudományok elleni küzdelem). Mérsékelt aktivitás tapasztalható, viszont sok intézmény intenzív és hatékony beiskolázási propagandája ebben aktívan közreműködik.
- Elindultak, több helyen jól haladnak az alumni szerveződések.
- A *fund raising* sajnos nálunk még nem sikeres, ez nincs benne az „európai levegőben”.

Gazdálkodás, források

Kétségtelen, hogy elsődleges az egyetem eddig tárgyalt három funkciója, de ezek hátterét, lehetőségeit és korlátait a rendelkezésre álló és megszerezhető források, azok belső felhasználásának módja és rendszere jelentik. Tegyük hozzá: átláthatóan és nullszaldósan. S hozzá kellene tenni: a vezetők és vezetettek érdekeltiségének biztosításával. Nem ezek határoznak meg mindent, de nagyon erősen befolyásolnak mindent.

Még ma sem lehet nem abból kiindulni, hogy 2011-ben a Széll Kálmán Plan radikális forráskivonást írt elő és valószínűleg meg – többek között – a (felső)oktatásból. Abból, amit – megalapozatlan és durván – így jellemezett: „*The Hungarian education system is far from meeting the actual demands set by the economy and the labour market. We*

have been financing an education system with significant public resources that does not serve the interests of the economy, does not create value and, as a whole, increases public debt.”

Az európai, így a magyar felsőoktatás is meghatározóan állami forrásokból működik. A Stratégia szerint 2012–2015 között felsőoktatásunk bevételi forrásai így alakultak:

Állami támogatás:	
Közvetlen állami támogatás (több jogcímen)	50%
Más bevételek:	
Közösségi pályázati források (K+F, EU-s forrás)	24%
Közvetlen bevételek (főleg tandíj, szolgáltatás...)	22%
Közvetlen K+F bevétel (harmadik féltől)	2-4%
Mecenatúra, adomány (<i>fund raising</i>)	< 1%

Érthető, hogy ebben a helyzetben a Magyar Rektori Konferencia erősen tiltakozott:²⁴

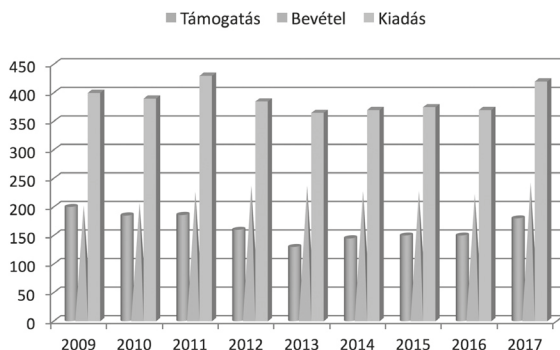
„A nemzeti felsőoktatás visszafejlesztését eredményező lépések, a működéshez szükséges anyagi források kivonása, egyetemeink és főiskoláink pénzügyi kivérezetése helyett, a jövőnk érdekében éppen ellenkező irányú közpolitikára van szükség: be kell fektetni a tudásba, az egyetembe, a jövőbe. Növelni és nem csökkenteni kell a felsőoktatási ráfordításokat.

Az elmúlt időszakban éppen az ellenkezője történt. Öt év alatt 40%-kal csökkent egyetemeink és főiskoláink állami támogatása, miközben a GDP mértéke nagyjából változatlan maradt.

A magyar felsőoktatás a közösség javát, a társadalom fejlődését, az emberek tehetségének, tudásának fejlesztését, a családok jövőjét, a tudás értékének növelését szolgálja. Az MRK ehhez kéri a társadalom támogatását.” Sokáig hiába.

Az OECD jelentése is elég megdöbbentő adatokat közöl 2016-ban: *„Hungary reduced its expenditure per student between 2008–2013, and its value from primary to tertiary level remains one of the lowest of all OECD countries: 3,8% of GDP vs. 5,2% OECD average.”* A felsőoktatásban az egy hallgatóra jutó költség 5.591 USD volt, szemben a 10.493 EU-átlaggal.²⁵ Azaz annak csak a fele!

Ha ebből a völgyből most van örvendetes elmozdulás, akkor ezt az előbbieik fényében és viszonylatában kell értékelni. Az alábbi ábra mutatja a támogatások, bevételek és az ezekre alapozott együttes kiadások időbeli trendjét. A támogatások 2019-re érhetik el a 2009-es támogatási mértéket! Igen csak relatív növekedésről lehet beszélni ott, ahol tíz év alatt jutunk vissza a kiinduló szintre, és akkor hol vagyunk még a színvonal valós emelésétől?

A helyzetet, az irányt és a módszert a Stratégia is megfogalmazza: „A finanszírozás jelenlegi rendszerre alapvetően hallgatói létszám alapú és semmilyen módon nem honorálja a felsőoktatási teljesítményt, nem ösztönzi sem a hallgatókat, sem a felsőoktatási intézményeket.” ...

„A képzések és a kutatás, tudományos teljesítmény finanszírozásában meg kell teremteni egy stabil, kiszámítható, a munkaerőpiaci követelményekhez, illetve a mindenkori költségvetési forrásokhoz igazodni képes, valós, elismert önköltségen alapuló feladat- és teljesítmény-alapú rendszert.”

Régóta halljuk, várjuk, de nem tapasztaljuk és a Stratégia sem mond erről konkrét elképzeléseket.

Tegyük teljesebbé a fenti képet két fontos véleménnyel:

- „A pályázati források nő(het)nek, de azok csak jó célfeladatokat szolgálnak, nem a felsőoktatás alapfeladatait és -költségeit. *Ha viszont nincs elégséges alapellátás, a pályázás kényszere szétaprózza a tudományos munkát.*” (Professzorok Batthyány Köre – 2017)
- „Nem elfogadható az az állítás, hogy a »közvetlen állami támogatástól való függés jelenlegi mértéke instabilitáshoz vezethet«. Egy országnak és egy kormánynak a jövő biztosításán kell munkálkodnia, és ebben az **oktatás az első prioritás** kell, hogy legyen. Ennek támogatása és finanszírozása minden mást le kell előzzön.

Hosszútávon talán elfogadható a piacról történő finanszírozási arány növelése, de ezt csak egy jól felszerelt, erős és motivált egyetemről lehet elvárni. Az utóbbi évtizedek drasztikus alulfinanszírozása annyira kivérezte az egyetemeket és az oktatókat is, hogy ezt most lehetetlen megkövetelni. Több éves hatékony és teljesítményösztönző finanszírozás után már elképzelhető a dokumentumban vázolt elvárás.” (Magyar Innovációs Szövetség, vélemény a Stratégia 2016-ról.)

Bemutatunk két pozitív elemet is a kép árnyaltabbá tételéhez:

- Az egyetemi oktatók jövedelmének alakulása a közelmúltban és a közeljövőben (Emmi-adatok).²⁶

	Garantált illetmény	Garantált illetmény + illetmény-többlet	Garantált illetmény	Garantált illetmény (terv)
	2015	2016	2017	2018
Egyetemi tanár 1	437 300	503 000	528 000	554 400
Emelés mértéke		+15%	+5%	+5%
Átlag jövedelem	685 025	720 319		
Átlag/ garantált	+57%	+43%		

Megjegyzés: A különböző beosztású oktatók garantált jövedelme az egyetemi fizetés rendeletben meghatározott százaléka. Az itt látható átlagjövedelem ebből és pluszforrások adódik össze.

Az intézmények fejlesztését szolgáló beruházások a külső szemlélő számára nem jelennek meg rendszerben. Minisztériumi, egyetemi bejelentésekből lehet ilyen információkat gyűjteni, melyeknek jobbára csak bejelentési vagy kezdési időpontja ismert, időtartama csak esetenként.

•	Különböző alkalmakkor bejelentett egyetemi beruházási programok (Mrd Ft)	
NKE 2016	Oktatási épület, sportlétesítmények, kollégium	30
	Lovarda az Orczy-kertben	3
	Kompetenciafejlesztés, életpályaprogram	17
	Jó kormányzás megalapozása	12
TF (TE) 2016	A világ legszínvonalasabb sportegyeteme	44
PAE 2016	Duális képzés oktatási épülete	12
ELTE 2017	Energetikai fejlesztések	5
PTE 2016	Modern városok program (idegen nyelvű képzés)	4+16
Mind 2017	Felsőoktatás+ipari együttműködési pályázat	25
2017	„Társadalmi felelősségvállalás” (vidéki FOI-k)	30
2017–23	Kollégiumi fejlesztések	193
2015–17	PPP kiváltások	54

Nem ismert, hogy milyen program, szempontok, pályázatok, értékelések alapján születtek a fenti döntések. Az pedig további kérdés, hogy ki és miből tartja majd ezeket fent? Mert az utolsó 54 milliárd forintos tétel (az egykori örömből lett mai fizetési kényszer) főleg az ilyen szempontból nem átgondolt korábbi beruházások működtetési nehézségein segít.

Intézményvezetés

Az egyetem vezetőit – az autonómia jegyében – korábban az egyetemi közösség választotta professzorai, vezető oktatói köréből. Őket segítette a szervezés/adminisztráció terén pl. a főtitkár, a gazdálkodásban egy gazdasági főigazgató – a megfelelő szakapparátussal. Vezetési és döntési jogaik voltak az egyik oldalon, a jogszabályoknak, a fenntartónak, az elszámoltatásnak és az átláthatóságnak való megfelelési kötelezettség a másikon. Jó esetben ez a vezetés koncepcionális távlati tervek alapján működött, máskor csak a rövidtávú, aktuális igényeknek igyekeztek megfelelni. Ennek a két oldalnak – a jogoknak és a felelősségnek – az egyensúlya jelentette és jellemzi az egyetemi autonómiát.

Ez a közelmúltban nálunk megváltozott. A törvény módosításával – a *Stratégia* megfogalmazásában – a kormány kialakította az **állami felsőoktatás irányításának kancellári modelljét**:

- oktatás és kutatás tartalmi irányítója maradt a rektor és a szenátus – a kancellár és a konzisztórium kezében lévő szigorú forráskorlátok között,
- a működésben, a gazdálkodásban (és így közvetetten mindenben) előkészít és dönt a fenntartó által választott/kinevezett és irányított kancellár, és mögötte a konzisztórium.

Az államtitkár megfogalmazásában ez a „**közvetlen intézményirányítás**” eszköze. A kérdés ezek után: ki irányítja az intézményeket? Saját vezetőik vagy a „főhatóság”?

Ez természetesen összetett kérdés és a válasz is bonyolult. De a kancellári rendszer olyan alapvető változást hozott a magyar állami felsőoktatásban, ami más, egyébként nem jelentéktelen kérdéseket is háttérbe szorított és szorít. Bevezetésekor volt egy „csendes alku”: az intézmények ennek fejében kapták vissza az 2011-es törvénnyel elvesztett rektorválasztás jogát, cserébe „elfogadták” a kancellári rendszer. Nem jelentéktelen eleme ennek, hogy nem nyilvános pályázatok révén (ami ellentétes a felsőoktatás eddigi általános gyakorlatával), a szenátusok véleményének megkérdezése nélkül, egyszerűen „felülről” jöttek a jó-

részt ismeretlen kancellárok.²⁷ Voltak szerencsés intézmények, ahol mégis belülről lett egy kompetens és jól ismert kancellár, de legtöbb esetben olyannyira kívülről, hozzáértés nélkül, gyakran „az erő velem van” tudatában, hogy nem egyszer – előbb vagy utóbb – kenyértörésre került sor. Többnyire az alkalmatlan kancellárt mentette fel a fenntartó, de volt, ahol kényszerből a rektor állt fel.

Idézzünk két rövid értékelést a kancellári rendszerről:

Emmi (2016): „*a kancellárok belépése változtatott a rossz működési modelleken és fejlődési pályára állította a legnehezebb helyzetben lévő intézményeket, a kedvezőbb helyzetben lévő intézmények esetén pedig tovább erősítették a jó működést.*”

MRK (2016): „*a kancellári rendszer bevezetése sikeres volt, mert nem bukott bele a felsőoktatás, ugyanakkor, ha a finomhangolást nem végezzük el, a kancellári rendszer az egész felsőoktatás számára hátrányos lesz.*”

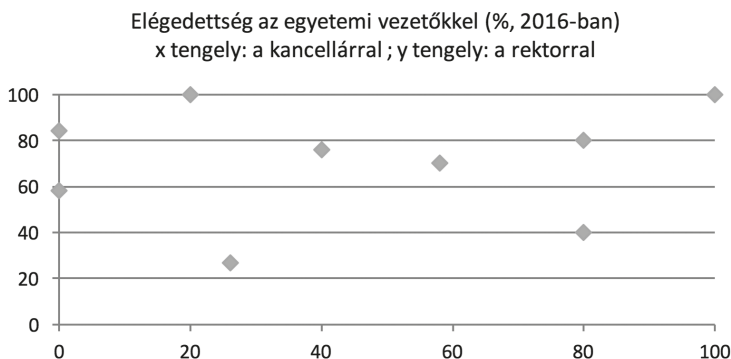
Tegyük hozzá: ez a pozíció és jogkör egy centralizált irányítási rendszer része, lényegében az egyetemi autonómia felülírása. Ez akkor is az, ha az esetek jelentős hányadában az akadémiai közösség értékrendje szerinti – és főleg jó döntések – születnek, de bármikor szület(het)nek azzal ellentétesek is. A felvételi keretszámok központi meghatározása, az állami finanszírozás mennyiségi szemlélete – a különböző (EU-s) forrás-pályázati lehetőségek ellenére – távol áll a gyakran igényelt és folyó egészséges versenytől. Utóbbi hiányának következményeit a szocialista tervegazdálkodás utasításos rendszere egyszer már megmutatta.

A Corvinus NFKK 2015-ben és 2016-ban is felmérést készített egyetemi felsővezetők, tehát a közvetlen tapasztalattal bírók körében a kancellár működéséről, illetve a rendszerrel kapcsolatos elégedettségéről. 115 rektor, dékán és helyettesek válaszában átlagértékei szerint igen alacsony az egyetértés a rendszerrel, ehhez képest jobb, de még mindig 50% alatti a kancellárok személyével.

115 rektor/h, dékán/h	2015	2016
A kancellárral elégedett	43%	47%
A rendszerrel egyetért	29%	14%

115 akadémiai vezető elégedettsége a kancellári rendszerrel (min. 5 fő/pont; NFKK felmérés, 2016)

Mivel két vezető pozíció is van, tanulságos az ezekkel való elégedettség összehasonlítása. (Az ábrán csak az a 9 intézmény szerepel, ahonnan legalább öt válasz érkezett.) Vannak intézmények, ahol mindkettővel, vannak ahol egyikkel sem igazán, vannak ahol az egyikkel vagy másikkal elégedettek, hiszen a vezetés nemcsak szervezet (jogkör), hanem személyfüggő is. A két átlag: a kancellárral elégedett a vezetők 45%-a, a rektorral 71%. Mondjuk ki: ennél jobb kép megnyugtatóbb lenne.

Minőségbiztosítás

A felsőoktatás genetikusan minőségelvű: kiváló professzorok, kiváló hallgatók – voltak. Ezt már csak múlt időben lehet fogalmazni, a tömegoktatással ez az alaphelyzet megváltozott: nem csak kiválók vannak (vannak!), sőt ők vannak többségben. Ezért a minőség biztosításával és értékelésével tervezetten és szervezeten foglalkozni kell: ez a *quality assurance* (QA) rendszere – elsődlegesen az intézményen belül, de ezzel együtt intézményen kívülről is. Az utóbbi általánosan elterjedt – de nem kizárólagos módja – az akkreditáció (olykor *audit*, *benchmarking*), melyet többnyire nemzeti (vagy szövetségi, területi, szakmai) szinten szervezett (professzionális) ügynökségek végeznek. Nálunk 1993 óta a MAB (mai nevén Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság). Tevékenységét egy rendkívül alapos, jól szervezett, áttekinthető, naprakész honlap mutatta be: www.mab.hu.

Az Európai Felsőoktatási Térségben ennek elvi/gyakorlati alapját jó évtizede a legutóbb már 47 ország miniszterei által elfogadott *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area* (rövidítése *ESG*) dokumentum képezi. A magyar felsőoktatás ezzel elvileg egyetért, de sok helyen hiányos vagy formális (olykor külsőknek „bérbe adott”) a tervezett és szervezett minőségbiztosítás, nem rendszeres pl. a SWOT analízis, többnyire eseti a QA feladatok megfogalmazása, a számonkérés, az értékelés. Tanulságos megnézni annak az Oxford University-nek az igen gazdag QA gyakorlatát, amelyikről joggal véljük: ott még él a genetikus minőség, de mégis tervezik és szervezik azt: <https://www.admin.ox.ac.uk/edc/qa/>.

A QA hazai helyzetét gyengítette, hogy a 2011-es törvényből kihagyták a korábban önálló teljes minőségbiztosítási fejezetet (találgatni lehet miért?), s csak külső európai hatásra jelent meg benne az ESG referencia szerepe. Az továbbra is gond, hogy a miniszter – *indoklás nélkül* – gyakran engedélyezi a MAB által nem támogatott szakok indítását vagy egyetemi tanárok kinevezését.²⁸ (Arra nincs példa, hogy MAB *igen-jére nem-et* mondana.)

Nem tartozik a minőségbiztosítás rendszerébe, de mégis csak a minőség egyfajta, s főleg nagy publicitást és PR értéket mutató tükröződését jelentik az intézményi rangsorok, a *ranking* nemzetközi és hazai változatai. A helyezés rögtön látszik, de érdemes mögé nézni, a rangsorolás szempontjainak és mutatóinak helyi érvényesülését elemezni és ott javítani, ahol e szerint is hiányosságok vannak.

Nemzetköziség – vázlatos pontokban

- A felsőoktatás nemzetközi jellege hagyományosan serkentő, segítő, egyszerre kompetitív és kooperatív – hallgatói és oktatói körben, kutatásban egyaránt.
- A felsőoktatás gyorsan globalizálódik, ennek részesei vagyunk.
- Szükséges a jó eredményekre alapozott hazai/külföldi PR.
- A nemzetközi versenyben csak közepesen szerepelünk,
- de van egy kiváló, versenyképes oktatói és hallgatói hányad. Őket meg kell tartani és külön is támogatni.
- Növekvő gond: a legjobb (sőt már a potenciális) hallgatók növekvő számban elhagyják az országot. (Sokan egyszerre külföldi és „biztonságból” hazai egyetemre is jelentkeznek.)

A nemzetközi mobilitás magyar adatai:

- 1476-tól századokon át biztosan több mint százezer peregrinus magyar diák tanult Európa egyetemén! Ez nagyon masszív és pozitív hagyományunk.
- ERASMUS keretében harminc év alatt 65 ezer magyar hallgató járt külföldön. (A kvótát nem használtuk ki.)
- A CAMPUS Hungary (2015) több mint tízezer hallgatót mozgatott meg.
- Jelenleg mintegy hatezer magyar hallgató tanul külföldön (OECD 2016).
- Ma 26 ezer külföldi hallgatónk van, a nappali tagozatosok 13%-a (OH 2016).
- A jelenlegi állami szervezeti hátteret a TEMPUS adja: <https://cwp.scholarship.hu/>

Érdekes és tanulságos röviden megjeleníteni 27 intézményünk 72 országból jött 1566 külföldi hallgatójának válaszait néhány kérdésre. (Megrendelő: TEMPUS, 2016)

Miért jöttek? (az adott ok említésének gyakorisága %-ban)

- magas színvonalú oktatás – 46%
- másik kultúra megismerése – 46%
- megfizethető árak – 43%

A (vonzó) információ forrása:

- internet
- barátok

Hogyan értékelnek? (5-ös skálán)

- oktatás színvonala – 3,66
- infrastruktúra színvonala – 3,74
- segítőkészség – 3,89

Nézzünk egy tanulságos nemzetközi összehasonlítást egyetemek honlapjai alapján:

Egyetem	Hallg. / 1000	Oktató	Prof.	PhD/év	Publ./év	Budget M€	QS hely
Stanford	16	2100	583	763		1100	~3.
Amsterdam	31	2000		478	8900	180	~50.
Utrecht	30	6000	550	550	8000	220	~60.
Leiden	27	6500		417	5700	176	~70.
Wien Tech	30	3700	143	178		347	199.
ELTE	28	1600	180	300	4000	92	>500.

A táblázat szerint nálunk (még a jobb helyzetben lévő ELTE-n is) jóval gyengébbek a feltétel-mutatók (kevesebb az oktató, a professzor, a doktori fokozat, a publikáció és a források), következésképpen meglehetősen hátul vagyunk a rangsorban. A feltételek koncepcionális és radikális (máról holnapra nem megvalósítható) javítása nélkül a pozíció sem javítható meg. A 200. hely nagyon messze van!

Helyzet és jövőkép

A magyar felsőoktatás ellátja feladatát, teljesíti hivatását – elég változatos skálán, de összességében eredményesen tölti be: „*A magyar felsőoktatással ma még különösebb problémák nincsenek, nemzetközi összehasonlításban is nagyon jól teljesít.*”²⁹ A tudomány fejlődése, a termelés és a szolgáltatás modernizálódása, a kultúra terjedése, a változó társadalmi körülmények, szabályozási, anyagi feltételek gyakran jelentős változásokat igényelnek, olykor kényszerítenek ki, ezekre néha lassan reagál.

Számos tekintetben – olykor aktív – részese vagyunk a globalizálódó nemzetközi felsőoktatásnak, a *European Higher Education Area*-nak, nyitottak voltunk, vagyunk és leszünk.

És jó esetben, ha nem is mindig, felelősen autonómok – megszólalásban és cselekvésben is.

A mindenkori helyzet, az eseti változ(tat)ások, a trendek, sőt még az objektív tények megítélése sem egyszerű és nem is egyértelmű. Többnyire pozíciótól függ. Mutatunk erre példákat – két blokkban.

A 2016-os év felsőoktatási (nem) történései és értékelésük – pro és kontra változatban:

Pro: 10 kiemelt eredmény 2016-ból – Emmi³⁰

- Tartozás állomány jelentősen csökkent, pénzkészlet nőtt
- 15 PPP projekt kiváltása (35 még van)
- Bérrendezés kezdődött a felsőoktatásban: 15 + 5 + 5% (hároméves terv)
- Átalakítások az intézményrendszerben
- A képzési szerkezet megújulása (új kkk-k, kevesebb szak)
- Intézményfejlesztési tervek elkészítése
- Duális képzés bevezetése
- Doktori képzés új rendszere: 2+2 év, 100/140 ezer Ft ösztöndíj, 400.000 Ft sikerdíj
- Közösségi felsőoktatási központok szervezése
- Külhoni magyar nyelvű oktatás támogatása

Kontra: 2016 értékelése – Corvinus Felsőoktatási Nemzetközi Kutató Központ³¹

- A felsőoktatás minősége, a képzési és a kutatási alaptervekenység fejlesztése „nem került fókuszba”.
- Nem történt meg a finanszírozási rendszer teljesítményelvű átalakítása.
- Nem változtak érdemben az intézmények működési hatékonyságát befolyásoló államháztartási kötıtségek.
- Nem változott az alaptervekenységet végzők teljesítményösztönzési rendszere.
- A felsőoktatás munkaerővonzó képessége csökkent.
- A felsőoktatásra hatással, befolyással lévő erőforrás-központok száma nőtt, önálló döntési/fejlesztési centrumok alakultak ki.

Mintha a két vélemény nem is ugyanarról az évről és tevékenységről szólna.

A következő négy viszont ugyanarról, felsőoktatásunkról szól, de többnyire más mondanak:

Emmi/kormány – Stratégia 2014

„Negyed évszázad után, 2014-re elérkeztünk oda, hogy a magyar felsőoktatás nemzetgazdaságunk egyik legsikeresebb, legversenyképesebb ágazata, és minden lehetőség adott arra, hogy létrehozzuk Közép-Európa legjobb felsőoktatási rendszerét. A reformok megtörténtek, most fokozatváltásra van szükség. A hazai felsőoktatásnak fel kell vennie a globális világ által megkívánt tempót, mégpedig úgy, hogy a rendszerben lévő lehetőségek maximális kiaknázásával, az értékmegőrzés és értékteremtés szem előtt tartásával, az erőforrások hatékony felhasználása mellett egy magasabb minőséget nyújtó, teljesítményelvű és a gazdasági szereplők igényeit is kiszolgáló rendszer jöjjön létre.”

Emmi/kormány – Stratégia 2016

„Paradox módon az átalakulás olyan módon zajlott le, hogy annak végpontján egy legtöbb elemében alacsony hatékonysággal működő felsőoktatási rendszer képe rajzolódik ki. Elég, ha a bolognai rendszer kritika nélküli implementációjára, a tömegképzés érdemi kontroll nélküli támogatására, a munkaerőpiac igényeitől való eltávolodásra, a felsőoktatási autonómia hibás értelmezésére, vagy az intézményi integráció és a képzési szerkezet átgondolatlan kialakítására gondolunk. A valódi jövőkép nélküli, az intézményi működés részleteiben elvesző, vagy pusztán újabb és újabb formális reformokra építő oktatáspolitikák tévútra vezették a hallgatókat és az intézményeket egyaránt.”

Professzorok Batthyány Köre – 2017³²

„Az emberi minőséget javító kiadások növelése helyett csökkentettük ezeket. Így az egészségügyre, a közoktatásra, a felsőoktatásra, a kutatásra és fejlesztésre fordított kiadásaink a rendszerváltás óta és ma is elmaradnak a hasonló országokéhoz képest, sőt, az egészségügyi és az oktatási kiadások még a nemzeti össztermékhez képest is csökkentek.

A versenyképességet rontja az iskolarendszer, a felsőoktatás és a szakoktatás hanyatlása, takarékoskodás az egészségügyön.

A felsőoktatásban az előző ciklus viharai óta viszonylagos nyugalom van. A kancellári rendszer jelentősen növelte ugyan a bürokráciát a felsőoktatási intézményeken belül, személyi okokra visszavezethető néhány kivételtől eltekintve jelentősen növelte a bizalmat a fenntartó és az intézmények között, s ez lehetővé teszi az erősen erodálódott finanszírozás javítását.”³³

Corvinus Nemzetközi Felsőoktatási Kutató Központ – 2017³⁴

„2015/16 felsőoktatás-politikáját alapvetően az intézmények irányítására, kontrolljára vonatkozó célok és beavatkozások határozták meg. A legfontosabb talán, hogy egyelőre nem történt érdemi előrehaladás a felsőoktatás alapvető funkcióinak fejlesztése, minőségének javítása ügyében.

Az irányítást, kontrollt, gazdasági konszolidációt, intézményhálózatot érintő beavatkozások fontosak ugyan, de hatásmechanizmusait tekintve messze vannak a konkrét képzési, kutatási tevékenységtől, annak minőségétől.

A fenntartó által a képzések fejlesztésére 2016-ban indított programok intézményeken belül és rendszerszinten önálló, elkülönülő projektek és fennáll az a veszély, hogy nem képesek egymást erősítve az alapvető funkciók minőségének javításához hozzájárulni.”

És végül három vélemény oktatásról, egyetemről – általánosabb megközelítésben: Dr. h. c. Gulyás Balázs (Karolinska Intitutet) díszdoktorrá avatásakor a Debreceni Egyetemen 2007-ben így fogalmazott:³⁵

„Megdöbbenő, de tény, a világ 100 olyan intézménye közül, amelyek legrégebb óta, alapításuktól kezdve struktúrájukban, funkciójukban, célkitűzéseikben nem tértek el, és több száz vagy egyes esetekben több mint ezer éve ugyanazt folytatják, amit elkezdtek, 85 egyetem van. ...

Tehát a világ legstabilabb intézményei az univerzitások, ezt senki nem vonhatja kétségbe.

Erről a pódiumról kérném, ha vannak itt döntéshozók, ha nincsenek, akkor is hallják meg ezt a hangot, hogy koncentráljunk az egyetemekre! Arra az intézményre, amely a tudásnak nemcsak a hordozója, hanem művelője, létrehozója, továbbadója.”

Legyen szabad itt a szerző meggyőződését is megfogalmazni: Az egyetem – az oktatás, a kutatás, a sokoldalú társadalmi szerepvállalás összefüggő funkciói következtében – egyedülállóan komplex, így nélkülözhetetlenül fontos és mással nem pótolható intézménye a társadalomnak. Lehetnek/vannak jó vagy jobb speciális, gyakorlatiasabb képzőhelyek, eredményesebb kutatóintézetek, nagyobb profitot hozó innovatív szervezetek, de ez a szintetizáló komplexitás és generációkat átfogó alkotó kultúra csak az egyetemeken van meg. A fiatal generációk (és szüleik) színvonalas egyetemeket igényelnek képzésükhöz, jelenükhöz és jövőjükhez; a fejlett és a fejlődő társadalmak egyaránt az egyetemektől várják/kapják a rendszerezett régi és a létrehozott új tudást, annak alkalmazását. Az egyetem képes volt és képes lesz alkalmazkodni a változó társadalmi körülményekhez és igényekhez, egyúttal hozzájárulni azok jobbításához – a következő évezred(ek)ben is.

De tettem hozzá már korábban is és teszem hozzá most is:³⁶

- ha a magyar társadalom, élén a politikai, gazdasági, értelmiségi elittel nem ismeri fel és nem ismeri el sokoldalú támogatással a felsőoktatás jelentőségét,
- ha a felsőoktatás nem elég erős érdekei érvényesítésében, és nem elég következetes értékei védelmében,
- ha nincs világos, átlátható, széles körben megvitatott és társadalmilag elfogadott kormányzati stratégia,
- ha nem látjuk, hogy mikor és mennyivel fektet be ismét többet, legalább a szükségeset az egyén és a közösség a jövőjét alakító felsőoktatásba,
- akkor nem kell egy emberöltő sem ahhoz, hogy a kisebb-nagyobb godok helyett valóban kudarcokról szóljon a következő visszatekintés: a felső oktatás és a társadalom együttes kudarcáról.
- Ennek elkerülése – kudarcok helyett sikerek elérése – sok-sok egyén és az egész magyar társadalom közös érdeke.

S összefoglalásképpen Lovász László, az MTA elnöke tömör (matematikus) megfogalmazásában: **„Ha nem javul az oktatás, az ország jövője forog kockán.”**³⁷

JEGYZETEK

- 1 Az internetes források letöltésének ideje egységesen 2017. szeptember 12.
- 2 http://eua.eu/Libraries/publication/Work_Programme_2015_16_Templ_10_2.pdf?sfvrsn=2
- 3 Hazánkból a József Attila Tudományegyetem, a Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Corvinus Egyetem vett részt ilyen értékelésben.
- 4 <https://goo.gl/SVH85H>
<https://goo.gl/gPCrJw>
- 5 http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Mikonya_Europai_egyetemek_READER.pdf
- 6 <http://eua.eu/activities-services/events/event/2017/04/06/default-calendar/eua-2017-annual-conference>
- 7 Innentől kezdve a Stratégia a 2016-os változatot jelenti.
- 8 <http://docplayer.hu/21570374-A-dualis-kepzes-bevezetese-a-felsooktatásban-dr-palkovics-laszlo-felsooktatásert-felelos-allamtitkar.html>
- 9 A Pető András Főiskola 2017. augusztus 1-től a Semmelweis Egyetem Pető András Karaként működik.
- 10 A Dunaújvárosi Főiskola 4, a Szolnoki Főiskola 6 duális képzésben résztvevő hallgatója révén avanszálhatott alkalmazott tudományok egyetemévé. Maruzsa Zoltán: Fokozatváltás a felsőoktatásban. [web:] <http://bit.ly/2gVSXKK> 21. dia
- 11 http://eduline.hu/felsooktatás/2016/1/6/Ilyen_alapon_barmire_kitehetjuk_hogy_egyete_3TN9ÜZ
- 12 2017. augusztus 1-től hirtelen, indoklás nélkül Neumann János nevét vette fel Pallas Athéné helyett.
- 13 http://www.omikk.bme.hu/collections/mgi_fulltext/trend/2004/07/0701.pdf Csépan Lilla: Felsőoktatás amerikai szemmel.
- 14 http://epa.oszk.hu/00000/00017/00167/pdf/3_koczy.pdf Kóczy Á. László: A magyarországi felvételi rendszerek sajátosságai, Közgazdasági Szemle, LVII. 142–164. (2010)
- 15 https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok!/Szakleirasok/index.php/szakterulet
- 16 Maruzsa Zoltán: <http://bit.ly/2gVSXKK>
- 17 Palkovics László: http://www.innovacio.hu/download/hirek/2016/2016_04_15_MISZ.pdf
- 18 Ua.
- 19 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ohk003b.html
- 20 <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/tudkut/tudkut15.pdf>
- 21 <http://mta.hu/data/2017-european-semester-country-report-hungary-hu.pdf>
- 22 A „third mission” keresőkifejezés a Google-ban most 376.000 találatot hoz, a „harmadik misszió” 2.500-at.
- 23 Nagy Benedek: Tudásátadás az egyetemeken és az ipar között. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=39592>
- 24 MRK közlemény – 2012. december 18. www.mrk.hu
- 25 http://gpseducation.oecd.org/Content/EAGCountryNotes/EAG2016_CN_HUN.pdf
- 26 <http://bit.ly/2gVSXKK>
- 27 Az Nftv. előírja, hogy a konzisztórium tagjainak szakmai önéletrajzát nyilvánosságra kell hozni. Meglepő módon a kancellárnak ilyen kötelezettsége nincs.
- 28 tir.mab.hu „Aktuális”
- 29 http://index.hu/kulfold/eurologus/2017/04/02/navracsics_kelet-europa_robbantotta_ki_a_botranyt_az_eu-ban/
- 30 <http://bit.ly/2gVSXKK>
- 31 <http://bit.ly/2y0ht1A>
- 32 http://www.bla.hu/professzorok/index.php?oldal=dl/az_oroszag_2017.html
- 33 Sajnos, a PBK nem hozza nyilvánosságra a miniszterelnök választát: <http://24.hu/belfold/2017/01/19/orban-viktor-egy-25-pontbol-allo-valaszlevelet-kuldott-a-professzorok-batthyany-korenek/>
- 34 http://nffkk.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/kutatokozpontok/NFKK/konferencia2015jan-MF2014/Magyar_Felsooktatás_2016.pdf
- 35 <http://frissvideok.hu/regionalis/194707-video-dr-gulyas-balazs-beszede-doktor-es-diszdzoktoravato-unnepege-2012>
- 36 Bazsa György: Egy emberöltő sikerei és gondjai a magyar felsőoktatásban. Felsőoktatási Műhely, 2014. 2. sz. 15–32. [web:] https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2014_2/femu_2014_2_15-32.pdf
- 37 2017. február 24. – www.mta.hu

A titok és a számegyenes

*Egybe szoros, kettőbe tág, háromba nem fér bele.
Magyar talalós kérdés¹*

Van, amikor nem teszünk meg valamit, mégsem mulasztunk el semmit. Nem áruljuk el a titkot, amelynek megtartására az adott szó vagy a becsület kötelez bennünket. Ovidius titkaik kifecsegesésétől óvta a szerelmeseket: „*Meghitt dolgokról hallgass, ezt mondja a virtus, / mert a titok szentség, nem kibeszélni való.*”² A titok megtartása órával mérhető, néhány pillanattól a halál beálltaig tarthat. Gilbert Ryle *A szellem fogalma* című korszakos művének magyar kiadásához írott előszavában a titoktartást, a böjtölést és a levélírás elhalasztását a méltatlanul elhanyagolt életrajzi kifejezések közé sorolta. Példái egytől egyig „nem-cselekedetek, mivel éppen valamilyen sajátos, pozitív tétől való tartózkodást jelentenek. Meg lehet örökíteni filmen a levélírást, és fel lehet venni magnetofonra a titok kifecsegesését, de nincs olyan film, amelyen meg lehetne örökíteni a levélírás elhalasztását, és nincs olyan magnetofon, amire fel lehetne venni a titok megtartását.”³ A titoktartásnak előfeltétele a tudatosság, az önálló akarat és a feltett szándék, sokszor mégis a cselekvéstipológiák peremére szorul, vagy még ott sem szorítanak neki helyet. A legkorábbi kivétel ez alól Szent Anzelm cselekvéstipológiája a XI–XII. század fordulójáról. A canterburyi érsek szerint a cselekvés egyaránt lehet valaminek a megtétele és tartózkodás valaminek a megtételétől.⁴ A titok megtartásának szakaszai a tudatosság és a szándékosság foka szerint rendezhetők sorba. Nem mindig vagyunk a tudatában annak, hogy titkot tartunk: éppen táplálkozunk, zuhanyozunk vagy fajunk fenntartásáról gondoskodunk. És megfordítva: a titok elárulása sem feltétlenül tudatos vagy szándékos, álmunkban is beszélhetünk róla. Néha minden különösebb ok nélkül ötlük eszünkbe, máskor jó okkal, és vigyáznunk kell, nehogy kifecsegjük. A legkínosabb az, amikor eszünkbe juttatják. A hóhér, az inkvizítor, a vallatósízt erre szakosodott. Nepomuki Szent János Johanna cseh királyné gyóntatóatyja volt, úgyhogy a féltékeny, cselszövéstől tartó IV. Vencel és pribékjei pontosan tudták, hogy tudja, amit ők nem tudnak, de tudni akarnak. Minduntalan azt a kérdést szegezték neki, hogy mit gyónt a királyné. Mivel nem volt hajlandó megszegni a gyónási titkot, kínpadra vonták, testét lobogó fáklyákkal égették. Ha a XIV. század végén lett volna magnetofon, a következő hangokat és zajokat rögzítette volna: az újra meg újra felcsattanó kérdést, a nyögdéceléssel kísért fohászkodást, a kínpad nyikorgását, a pörkölődő hús sistergését. Furdal a kíváncsiság, miképpen vélekedett volna Gilbert Ryle erről a késő középkori hangfelvételtől.

Jóllehet a böjtölés manapság többnyire minden szakrális tartalomtól mentes fogyókúra, és a levélírás halogatását is csak kevesen tartják bűnnek, legfeljebb rossz szokásnak, a nem-cselekedetre felhozott példák mindegyike morális megítélés alá vonható. A titoktartás jobbra erkölcsös dolog, a böjtölés a mértékletesség erényének gyakorlása (az egyik főbűn, a torkosság ellentéte), a levélírás elhalasztása pedig restség, a hét főbűn egyike. Mindhárom nem-cselekedet időtartama mérhető órával, egyedül a levélírás elhalasztása lóg ki a sorból. Arisztotelész etikai tanítását elemezve Steiger Kornél a morális cselekedetet a mesterember tevékenységével állította szembe. Egy ház megépítésének vagy egy szövöszék elkészítésének – a morális cselekvéssel ellentétben – időbeli határai vannak, megadható a kezdete és a vége. A morális cselekedet egyik példaként azt hozta

fel, amikor Szókratész semmibe vette a Harmincak parancsát, és nem kísért be egy halálra ítélt polgárt.⁵ Megítélése szerint értelmetlen feltenni a kérdést, hogy mikor kezdődik, illetve mikor végződik a parancs semmibevétele, amely – Ryle kifejezésével – éppúgy nem-cselekedet, mint a titok megtartása.

A titok tartalma bármi lehet, egy gyerekes csacskaság éppúgy, mint egy legendás parfüm összetétele vagy egy új tömegpusztító fegyver gyártási folyamatának technológiai leírása. Minél fontosabb, annál többen akarják megtudni, és annál kevésbé finnyások a cél elérésére alkalmasnak látszó eszközök megválasztásában. A ránk bízott titok megtartása csaknem mindig erkölcsös viselkedésnek számít, míg kifürkészése szinte sohasem. A titkot kifürkészni akarók gyakran vélekednek úgy, hogy őket nem kötik sem erkölcsi parancsolatok, sem törvényi előírások. A titok megtartásának, illetve kifürkészésének leírásához egyaránt szükség van modális logikai operátorokra. A titoktartó magatartása nem írható le deontikus operátorok (kötelező, megengedett, tilos), míg a titkot kifürkésző magatartása episztemikus operátorok (hisz, gondol, tud) használata nélkül. Tarnay László a titok fogalmát episztemológiai feltételek rendszereként fogta fel. A neves finn logikus, Jaakko Hintikka eredményeit felhasználva három csoportot különített el. Az elsőbe azok tartoznak, akik tudják, hogy valaki kirabolta a bankot, de azt nem tudják, hogy a Nagy Ben tette; a másodikba azok, akik tudják, hogy a Nagy Ben volt az; a harmadikba pedig azok, akik még a bankrablásról sem hallottak.⁶ A nyomozók, a profán történetírók és a teológusok akármelyik latorral és a Megváltóval kapcsolatban is ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ. Megtörtént-e a szóban forgó cselekedet, s ha megtörtént, a szóban forgó személy hajtotta-e végre.

A néma titok és a hangos hazugság szegről-végről rokonok. Közös és eltérő vonásaik is vannak. A hazugság időponthoz köthető cselekedet, míg a titoktartás időben valamettől valameddig tartó nem-cselekedet. A hazugság eredendően a beszédhez kapcsolódik, a titoktartás pedig valamiről való hallgatás. A hazugság többnyire szavak kimondásával, ritkábban írásban valósul meg. A *hazudni* ige azonban – a magyar származású Zeno Vendler szóhasználatával – árnyékperformatívum,⁷ éppúgy, mint társai: a *henceg* és a *hízeleg*. E szavak kimondásával nem hazudhatunk, henceghetünk vagy hízeleghetünk. A titoktartást sem a *titkot tartok* kimondásával valósítjuk meg. A *megígérem* vagy a *fogadok* ezzel szemben valódi performatívumok, kimondásukkal megígérhetünk valamit vagy fogadhatunk valamiben. A hazugság és a titoktartás is szándékos, de az utóbbinak egyes szakaszait nem jellemzi sem tudatosság, sem szándékosság. Mindkettő megtévesztés, de a titok tartalma erkölcsileg lehet jó, rossz vagy közömbös, míg a hazugság – tartalmától függetlenül – erkölcsileg kárhozzátandó, az irodalmi fikció, a kegyes hazugság vagy a kötelező udvariassági formák betartása persze kivételnek számít. Az igazmondás és a titoktartás egyaránt erény. Az értékcollíziót gyakran szemléltetik annak az embernek a szorult helyzetével, aki ígéretéhez híven nem árulja el a titkot, de ezt csak úgy teheti meg, hogy hazudik. Kommunikációelméleti értelemben a hazugságnak van címzettje, akinek hazudnak, a titoktartás esetében viszont azok köre vonható meg, akik nem címzettek, akik előtt palástolnak valamit. Az első esetben a közlemény, a második esetben a közlemény hiánya az, ami félrevezető. Információelméleti értelemben ellentétes utat járnak, de mindkettőnek lényeges eleme az információtól való megfosztás, a tudatlanságban tartás.

Magyar László András rövid tanulmányban foglalta össze a hazugságtipológiák két és fél ezer éves történetét. Olyan szemléletesen vázolta fel Arisztotelész, Szent Ágoston és Szent Tamás összetett rendszereit, hogy ebben a mindössze nyolc esetet felölelő tipológiában némi töprengés után a nem is említett gondolkodók – Alexandriai Kelemen,

Immanuel Kant, Bernard Bolzano stb. – nézetei is elhelyezhetők. Szent Ágoston az ártó szándékot tartotta legfontosabbnak meghatározásában. A hazug ember be akarja csapni a másikat: „vagy olyasmit tud vagy vél tudni, amit nem mond ki, vagy olyasmit mond, illetve jelez, amiről tudja, hogy nem igaz”.⁸ Mivel értelmezése szerint a szándékosan kimondatlan is hazugságnak minősül, csak nehezen választható szét az ártó szándékú hazugság és az alávaló gonoszságból megtartott titok. Szent Tamás meghatározásában is a gonosz szándék (*intentio mala*) a legfontosabb ismérv, és – Ágostonhoz hasonlóan – ő is úgy vélekedett, hogy három feltétel együttes fennállása esetén beszélhetünk hazugságról: „1. Hogy az állítás hamis legyen (*quod falsum sit*), 2. a hazugság szándéka, tudatossága (*quod adsit voluntas falsum enuntiandi*), 3. hogy az illető be akarja csapni a másikat (*intentio fallendi*).”⁹

Két amerikai kognitív holista nyelvész, Linda Coleman és Paul Kay 1981-ben hasonló eredményre jutott, mint az egyházatyák. Tanulmányuk élénk érdeklődést keltett, mert nem a közbeszédben leggyakrabban előforduló természetes fajtákat (madarak) vagy emberi készítményeket (bútorok) jelölő főnevekről, hanem egy elvont cselekvést jelölő szóról próbálták megállapítani, milyen feltételek megléte esetén képviseli legtisztábban a prototípust. A hazugságot kommunikációelméleti keretben határozták meg: a beszélő (*B*) egy kijelentést (*K*) intéz a címzetthez (*C*). A hazugság prototípusának azt nevezték, amikor 1. *K* hamis; 2. *B* azt hiszi, hogy *K* hamis; 3. *B*-nek feltett szándéka, hogy *K*-t kijelentve becsapja *C*-t.¹⁰ A hamisság, a vélekedés és a szándékosság együttes meglétét azonban nem tekintették szükséges feltételnek. Ha a három elem közül mindegyik hiányzott, akkor nem beszéltek hazugságról, ám ha csak egy vagy kettő, akkor már igen. Elméletük szerint van, ami kevésbé, és van, ami inkább hazugság. Így például nyereségvágyból, aljas szándékkal hazudni „hazugságabb”, mint alkalomadtán kimondani egy kegyes hazugságot. Felmérésük szerint a megkérdezettek a következőképpen állították fel a hazugság tipikalitási feltételeinek fontossági sorrendjét: *B* azt hiszi, hogy *K* hamis; *B*-nek feltett szándéka, hogy *K*-t kijelentve becsapja *C*-t; *K* hamis.¹¹ Arra jutottak, hogy a kijelentés hamis volta nyom a legkevesebbet a latban.

Eve E. Sweetser 1987-ben alkotta meg a maga hazugságfogalmát, amely egyetlen ismérven nyugszik. Amellett érvelt, hogy Coleman és Kay meghatározásából a vélekedés és a megtévesztés szándéka is elhagyható. A *K* hamis premisszából vezette le, hogy *B* nem hisz *K*-ban, illetve *B*-nek feltett szándéka, hogy *K*-t kijelentve becsapja *C*-t.¹² Elmélete szerint a hazugság legkevesébé fontosnak tartott tipikalitási feltételéből következik a másik kettő. Karl Johnson mutatott rá arra az ellentmondásra, hogy ha nem kísérleti feltételek között, hanem kötetlen beszélgetésben kérdezik meg az embereket, akkor *K* hamis voltát tartják a hazugságot elsődlegesen azonosító ismérvnek.¹³ A meglepő tény magyarázata abban rejlik, hogy Sweetser a tudás népi elméletének keretén belül alkotta meg a maga hazugságfogalmát.¹⁴ A hazugság szélső típusát azok az esetek képviselik, amelyek annak ellenére minősülnek hazugságnak, hogy egyetlen hamis állítás sem hangzik el. A hazugság ugyanis gyakran nem a kimondott szavak szó szerinti jelentésében rejlik, hanem abban, amit e szavak kimondásával közölnek.¹⁵ Számos kísérlet tanúsítja, hogy a vizsgálatba bevont személyek zöme úgy emlékezik, hogy az állítás igenis elhangzott, pedig nem hangzott el. A beszélő szándékára való következtetés (a Grice-féle társalgási implikátúra) és az akusztikus tények könnyen összemosódnak az emlékezetben. A megtévesztésen belül fokozatok mutathatók ki: valóban elhangzik egy hamis állítás; az elhangzott állítások egyike sem hamis, de a közlemény valótlanságra utalnak; nem hangzik el semmilyen állítás, mégis szándékos félrevezetésről van szó. A megtévesztés nemcsak a beszédhez kapcsolódhat, hanem a hallgatáshoz is. A titoktartás

is megtévesztés, de (rendszerint) nem hazugság. A hazugság hamis állítás, a titok viszont, ha kimondanák, csaknem mindig igaz állítás volna.

A hallgatás nem színlelhető, legfeljebb a hasbeszélő tettet, hogy meg sem szólalt.¹⁶ Kétségtelen, hogy a hallgatás sokszor megtévesztő, de csak ritkán minősíthető hazugságnak. Az anglikán egyház esküvői szertartása találó példa erre. A pap felszólítására – ha „olyan akadályról tudnak, amely útjában áll a törvényes házasságnak, azt haladéktalanul közöljék”¹⁷ – a ceremónia részeként adott nemleges válasz a hallgatás. Ha az egybegyűltek közül még az sem szólal meg, aki a frigyet meghiúsító bizonyítékok birtokában van, akkor hallgatása egyszerre számít hazugságnak és titoktartásnak. Meg nem szólalásával véghezvitt cselekvése annak kimondásával egyenértékű, hogy *Nem, nem tudok ilyen okot*. Ha senki sem említ kizáró okot, a pap összeadja a feleket, a házasság megkötetik. John R. Searle szóhasználatával élve ebben az esetben nem nyers tényekről, hanem intézményi valóságról van szó. A házasságkötés szertartása létesítő szabály, mert az arra hivatott személy egy emberpár házasságnak nyilvánításával hoz létre intézményes tényeket. A létesítő szabályok logikai formája a következő: *X Y-nak számít C összefüggésben*.¹⁸ A házasságot meghiúsító bizonyítékok birtokában lévő személy hallgatása (hazugsága, egyben titoktartása) is hasonló formájú: meg nem szólalása megerősítésnek számít az esküvői szertartás során. Szent Anzelm cselekvéstípológiája a lehetséges esetek mindegyikére kiterjed.¹⁹ A pap összeeskette a párt, mert az a személy sem szólalt meg, aki tudott a házasság útjában álló akadályról, mert nem akarta megakadályozni a házasságkötést. Charlotte Brontë regényében éppen ellenkezőleg alakultak az események: a pap nem adta össze a házasulandókat, mert egy Briggs nevű londoni ügyvéd bejelentette, hogy Mr. Rochester már házasember.²⁰

A hallgatással való közlés kivitelezhetetlen volna a nyelv létezése nélkül, ahogy Richard L. Johannesen fogalmazott: „A hallgatás csak verbális és nemverbális jelek környezetében nyeri el jelentését.”²¹ A katolikus hívőnek, kiváltképpen az evangélium szerinti életre fogadalmat tevő szerzetesnek időről időre magához kell vennie a bűnbánat szentségét. Meg kell vallania bűneit, hogy feloldozást nyerjen. Jacopo de Voragine olasz érsek a XIII. század közepén az egyházi naptár időrendjében állította össze a szentek élettörténetét. A *Legenda Aurea* Szent Ferencről szóló részében a tétlen tettek egyik érdekes a esetéről számolt be: „Volt egy testvér, aki – amennyire a kívülállók megítélheték – rendkívül szent életet élt, mégis igen különös volt, minthogy olyan szigorúan betartotta a szilenciumot, hogy nem szavakkal, csak bölintással gyónt. Mikor már mindenki szentként tisztelte, Isten embere odajöve azt mondta: »Hagyjátok abba testvérek, és ne dicsérjétek nekem ebben az emberben az ördög mesterkedéseit. Figyelmeztessétek, hogy hetenként egyszer vagy kétszer gyónton, és ha ezt nem tenné meg, csak ördögi kísértés és csalárd rászedés az egész.« Amikor a testvérek figyelmeztették, ez a testvér az ujját ajkához emelte, és fejét rázva jelezte, hogy semmiképpen nem fog gyóntni. Néhány nap múlva visszatért az ő *okádékához* (2Pt 2,22), és gyalázatos cselekedetek közepette fejezte be életét.”²²

Napjaink meghatározó pragmatikai jelentéselméletei nem képesek mit kezdeni a hazugsággal és a titokkal. A beszédaktus-elmélet megalkotója, John L. Austin a balfogások osztályozásakor latin és görög betűket is használt, hogy így érzékeltesse a mellélövések (megkísérelt, de semmis aktusok) és a visszaélések (kinyilatkoztatott, de üres aktusok) különbségét. A *Γ*-val jelölt visszaélések esetében a nyelvet „egyfajta komolytalansággal használják”. Az őszintétlenség, a színpadi játék, a metaforikus szóhasználat, a magunkban motyogás „élősködik a normális használaton”, ezért nem is foglalkozik velük.²³ John R. Searle, az elmélet továbbfejlesztője egész tanulmányt szentelt a fikciónak, melyet a

hazugsággal is szembeállított.²⁴ Egyiket sem tekintette igazi illokúciós aktusnak, mert egyaránt megsértik az őszinteségi feltételt, azt ugyanis, hogy a beszélő hisz állítása igazságában. Legfontosabb különbségük az, hogy a hazug ember félre akarja vezetni beszélőtársát, míg a fikcióra ez nem jellemző.²⁵ Herbert Paul Grice azzal a feltételezéssel élt, hogy a társalgás résztvevőit „együtműködésre irányuló erőfeszítés mozgatja”. Az együtműködési alapelvet a négy kanti maxima, a mennyiség, a minőség, a viszony és a mód segítségével bontotta ki. A minőség első specifikus maximája így hangzik: „Ne mondj olyasmit, amit hamisnak tartasz!” Nyilvánvaló, hogy aki hazudik, megszegi a minőség maximáját és ezzel az együtműködési alapelvet. Az viszont, aki titkot tart, csak akkor nem szegi meg a minőség maximáját, ha kibújik az együtműködési alapelv hatálya alól: „Nem mondhatok többet, lakatot tettem a számba.”²⁶ Ludwig Wittgenstein egyikükkel sem értett volna egyet: „A hazugság nyelvjáték, amelyet, akárcsak az összes többit, meg kell tanulnunk.”²⁷ S valóban, a mindennapi viselkedést a többé-kevésbé ártatlan hazugságok szövevényes rendszere szövi át. Kellő időben belénk sulykolják, mikor minősülne az igazság kendőzetlen közlése durva sértésnek. Ha valaki udvarias embernek akar mutatkozni, gyakran kell meggyőződése ellenére efféléket mondania: *Regen ettem ilyen finom vacsorát!*

A papok és a teológusok *Isten titkáról* beszélnek, míg a tudósok és a költők a *természet titka* kifejezéssel utalnak azokra a törvényekre, amelyeket még nem fedeztek fel. Johann Wolfgang Goethe bizakodón tekintett a jövőbe: „*S hátha a Természet feltárja titkát?*”²⁸ A szóhasználat metaforikus, a természet nem rejteget semmit. A titok fogalmát szűkebben értem, nem foglalkozom a halandók számára egyelőre ismeretlen összefüggésekkel vagy egyszer s mindenkorra felfoghatatlan rejtélyekkel, amiként azzal sem, hogy „nincs titok, amely nyilvánosságra ne jutna” (Mk 4,22; Mt 10,26). A titok elemzésekor érdemes megfogadni ifjabb Leopold Lajos tanácsát: „A hallgatást élesen el kell választanunk a titoktól, mely a beavatottak és kizártak szétválását idézi elő. ... A titok tárgyilag lokalizált, helyhez kötött hallgatás, a hallgatás személyileg lokalizált, ezért beláthatatlan mélységű titok.”²⁹ Kétségtelen, hogy a hallgatás és a titoktartás egyaránt csendes tevékenység, de aki titkot tart, nincs mindig csendben, bizonyos értelemben mégis csendben marad. Beszélni ugyan beszélhet, de egyvalamiről nem szólhat. A titoktartás ebből a szempontból azokra a költői-nyelvi játékokra emlékeztet, amelyekből egy vagy több betűt száműztek. Az első ilyen mű a hermionéi Laszosz Kr. e. VI. században írott Déméter-himnusz, amelyben egyetlen szigma, azaz *sz* hang sem fordul elő. Magyar nyelvterületen az eszperente a legnépszerűbb hasonló játék, kizárólag egyetlen magánhangzót, az *e* betűt felhasználva kell értelmes mondatokat, meghatározásokat alkotni.

A hallgatással összefonódó társadalmi jelenségek közül a titok a legismertebb. Egyaránt számot tarthat az egyénlélektan, a szociálpszichológia, a szociológia, néha a történettudomány, ritkábban a kórlélektan érdeklődésére. Georg Simmel, a nagyvárosi élet jelenségeinek – izlés, divat, csábítás, pénz, életstílus, a történelmi városok egyénisége, festészet stb. – lenyűgöző elemzője többször is írt a titokról. *A titok és a titkos társadalom* szociológiai főművének V. fejezeteként jelent meg 1908-ban.³⁰ A jelenséget az egyéntől indulva a párapcsolaton át a szélesebb társadalmi csoportokig terjedően vizsgálta. A titok dejes lélektani erőterét így jellemezte: „Az áruulás lehetősége és kísértése ... körülveszi a titkot, s a felfedezés külső veszélyével összefonódik az önfelfedezés belső veszélye – ami a mélység vonzásához hasonlít. A titok korlátot állít az emberek közé, egyben azonban azzal a csábító ingerrel is jár, hogy kifecsegés vagy gyónás révén áttörjék ezt a korlátot...”³¹ A titok varázsa és a titoktartás feszültsége azt a téves képzetet keltheti, hogy „minden, ami titokzatos, egyben lényeges és jelentős”, holott az

igazi vonzerő gyakran pusztán a kizárás ténye, ez a furcsa, szellemi magántulajdon: más nem tudhatja, csak én. Szintúgy gyakori tévedés, hogy a titok mindig erkölcsstelenséget leplez. A titok mint általános szociológiai forma erkölcsileg közömbös, de a „rossz” és a titok között már szoros összefüggés mutatható ki.³² A mostohafiába végzetesen szerelmes Phaedra így fakadt ki dajkájának, Oinone-nak: „*Mily gyümölcsöt remélsz e lázas unszolástól? / Borzadsz, ha megtudod, hogy csöndem mit palástol.*”³³

A titok elválaszt és összeköt. Mivel bármikor elérhető, hatalmat ad birtokosa kezébe.³⁴ Az egyén számára lehetővé teszi, hogy olyasmit érjen el, amire egyébként esélye sem volna.³⁵ Ingo Meyer hívta fel a figyelmet arra, milyen szokatlan, hogy a társadalmi világ egyik jelentést hordozó, fontos építőkövének szerepét valaminek a nem tudása játssza.³⁶ Simmel úgy vélekedett, hogy a titok „az emberiség egyik legnagyobb vívmánya”, mert „az élet hatalmas mértékű kiszélesítését teszi lehetővé”. Egy „második világot hoz létre a látható mellett, s a lehető legerőteljesebben befolyásolja az utóbbit”, még akkor is, „ha a másik fél nem ... veszi észre a titok megjelenését, ... módosul az elrejtő viselkedése, tehát az egész viszony is”.³⁷ Ha valaki titkot tart, nem áll szándékában, hogy egyúttal a társadalmi fejlődést is előmozdítsa. Mégis ez történik. A titok általános szociológiai formaként és hatalmi technikaként lokalizálja a társadalmi teret, társadalmi távolságot teremt, „hordozza és fokozza a differenciálódást,” mégpedig annál hatékonyabban, minél elterjedtebb az etikailag szabályozhatatlan pénzgazdálkodás, minél nyíltabb a társadalom, hiszen „kisebb és szorosan zárt körökben” csaknem lehetetlen titkot tartani.³⁸ A szabad versenyen nyugvó piacgazdaság azt hozta magával, hogy „az eredetileg megnyilvánított tartalom titkossá válik, s lelepleződik az, ami eredetileg rejtve maradt”. Simmel arra a paradox elképzelésre jutott, hogy „az emberi együttélés meghatározott mennyiségű titkot igényel”, majd az általános elvet egy fordított arányossággal történetfilozófiai szabályszerűséggé avatta: úgy látszik, mintha „a fokozódó kulturális célszerűség mellett az általános ügyek egyre nyilvánosabbá, az egyének ügyei pedig egyre titkosabbá válnának”.³⁹

A skót Adam Ferguson fogalmazta meg 1767-ben, hogy a társadalmi intézmények emberi cselekvések révén jönnek létre, de nem feltétlenül emberi terv eredményei.⁴⁰ Honfitársa, Adam Smith a „láthatatlan kéz” (*invisible hand*) metaforájában ragadta meg ezt a gondolatot. A szabadpiac körülményei között a gazdaság minden résztvevője azon iparkodik, hogy a saját nyereségét növelje, amire akkor nyílik lehetősége, ha egyre olcsóbban állít elő egyre jobb vagy változatlan minőségű termékeket. „Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ... nem is keresett. ... Azzal, hogy ... saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mintha annak előmozdítása lett volna valóságos célja.”⁴¹ A „láthatatlan kéz” az önös egyéni cselekedetek szándékolatlan következményeként valósítja meg a közjót. Simmel elmélete sokban emlékeztet Smith teóriájára. Ám amíg a spontán rend igazi cselekvések – sörfőzés, kenyérsütés, posztványolás stb. – szándékolatlan következménye, addig a társadalmi világ kiteljesedése, megduplázódása bizonyos számú ember titoktartásának, azaz nem-cselekvésének következménye. A nyilvánvaló párhuzamot – a „láthatatlan kéz” és a „néma száj” tagadhatatlan rokonságát – alighanem az fedte el, hogy a titoktartást nem tekintették cselekvésnek. Szent Anzelm cselekvéstipológiája szerint az első „az előidézni valamit” (*facere esse*), míg a második a „tartózkodni valaminek az előidézésétől” (*non facere esse*) típusba tartozik.

A titok jelenségét általában két vagy több ember közti kapocsként fogják fel, olykor mégiscsak egyetlen hús-vér ember birtoka. A társaslélektani erőter – monadologikus szociálpszichológiaiaként – a féltve őrzött titkát mással meg nem osztó személyre is ha-

tással van. Igenis számot vet a többiek lehetséges cselekedeteivel, de ezt mindig magában, mások tudta nélkül teszi. Az árulás–titoktartás erőtere ekkor másként alakul. Ha ugyanis a titok foglalata kizárólag az egyéni lélek, akkor nem beszélhetünk árulásról. A két delejes pólus ebben az esetben a titok megtartása (a lelepleződéstől, a várható következményektől, a szégyenkezéstől való félelem), illetve a gyötrő lelki tehertől való szabadulás (a gyónás szüksége, illetve a hencégés vágya stb.). A feszültség meglétét tekintve lényegtelen, hogy egyetlen ember őrzi-e meg titkát vagy többen titkukat. „A titokban olyan feszültség rejlik, amely a megnyilvánulás pillanatában feloldódik. Ez sorsforduló a titok fejlődésében, itt még egyszer összpontosul és kicsúcsosodik egész varázsa – mint ahogyan egy tárgy értékét legkiéleztettebben elmúlásának pillanatában érezzük...”.⁴² Más titkának elárulása többnyire erkölestelen, sokszor törvénytelen,⁴³ de a saját titok megtartása sem mindig morális cselekedet. Éppúgy jellemezheti a névtelenségét megőrző jótévőt, aki a kellemetlen, netán kínos testi érintéssel együtt járó hálálkodást akarja ily módon elkerülni, mint a sorozatgyilkost vagy a falu bolondját. Örkény István félkegyelmű levélhordója, Gyuri atyus úgy vélekedett, hogy a postai küldemények kézbesítésével vagy megsemmisítésével a maga kénye-kedve szerint alakíthatja a világ folyását: „Van, amit kézbesítek, van, amit félreteszek. Van, amit összetépek, mert ami nincs, az nincs.”⁴⁴

A kéjgyilkosok konok, zárkózott emberek. Nem szívesen fedik fel kilétüket. A magát Hasfelmetsző Jacknek nevező egyén 1888-ban London Whitechapel negyedében különös kegyetlenséggel végzett négy idősebb prostituálttal és egy fiatal nővel. 2002-ben a népszerű amerikai krimiszerző, Patricia Cornwell (*Portrait of a Killer: Jack the Ripper – Case Closed*) azzal kérkedett, hogy végérvényesen lezárta az ügyet. Az ő jelöltje Walter Sickert volt, akit a rendőrség 1888-ban gyanúsítottként hallgatott ki. A német származású angol festőművész 1907 körül *Hasfelmetsző Jack hálószobája* (*Jack the Ripper's Bedroom*. Manchester Art Gallery) címmel festette meg azt a nyomorúságos bérleményt, amelyben a gyilkosságok idején lakott. Az angol lapok 2014. szeptember elején ismét szalagcímbe kürtölték világgá, hogy minden kétséget kizáróan megállapították a Hasfelmetsző kilétét. Russell Edwards azt bizonygatta könyvében (*Naming Jack the Ripper*), hogy az orosz pogromok elől Londonba menekült lengyel zsidó bevándorló, a nőgyűlölő Aaron Kosminski borbély volt a tettes. A szerző 2007-ben Bury St Edmundsban (Suffolk) sikerrel licitált egy vérfoltos sálra, amelyről az árverező ház azt állította, hogy 1888. szeptember 30-án Catherine Eddowes megcsonkított holtteste mellett találták. A sálat Jari Louhelainen finn molekuláris biológus, egyetemi tanár, törvényszéki szakértő vizsgálta meg, és Kosminski leszármazottaitól vett DNS-minták alapján arra az eredményre jutott, hogy az áldozat mellett a borbély vére is foltot hagyott rajta. Ha más nem is, de az bizonyos, hogy sokadik virágkorát éli a ripperológia.

Ha több ezer esztendővel ezelőtt elrejtett kincset vet ki a földből az eke szarva, vagy ha a levéltáros egy sok száz éves, becses iratcsomóra bukkan egy félreeső polcon, akkor páratlan leletről, szerencsés felfedezésről szokás beszélni, nem titok lelepleződéséről. A túlélők könnyed magabiztosságával jegyzik meg, hogy halott embernek nincs titka, ami a szó szoros értelmében igaz is. Az eltávozotról alkotott kép azonban némelykor gyökeresen megváltozik. Elképzelhető, hogy üzeni akart, fondorlatos módon kapcsolatba lépni az itt maradtakkal. Az idő hullámaiba vetett palackpostára számos példa akad. Van, amikor az üzenet már a boncasztrálról célba ér. Gárdos Péter *Uramisten* (1984) című játékfilmjében Binder Lipót (Feleki Kamill), az öreg szabadulóművész nem árulta el egykori világszáma – a jégtömbből való szabadulás – titkát Sajek Oszkárnak (Eperjes Károly). Pedig a bicegő, fiatal artista mindent megpróbált: hízelgett, ravaszkodott,

pénzt kerített, a kenguruidomár Simivel (Dörner György) még el is rabolták az öreget. Mindhiába. Lipi bácsi, amíg élt, hajthatatlan volt, halálában azonban megesett a szíve a sántikáló Oszkaron. A boncasztalon testtartásával – tarkóra tett két kezével – üzent. Titkát nem vitte a sírba.

Van, amikor később ér célba, amit nem is szántak üzenetnek. „Apám élete közvetlen (és viszolyogtató) bizonyítéka az ember szabad voltának” – ezekkel a megrendítő szavakkal zárul Esterházy Péter 2002-ben megjelent, *Javított kiadás* című könyve.⁴⁵ Az író állampolgári, demokratikus kötelességének tartotta, hogy megnézze a saját anyagait a Történeti Hivatalban. Kíváncsi volt, megfigyelték-e, lehallgatták-e, bár azt azért nem hitte, hogy a fél titkosrendőrséget ráállították. S ha már egyszer ott járt, kíváncsisággal elegendes pedantériából úgy döntött, hogy egész családja anyagait átnézi. Ám „az esetleges akták megtekintésében megnyilvánuló figyelmessége a múlt iránt”⁴⁶ szempillantás alatt földi pokollá változott, amikor kinyitotta az elébe tolt három barna dosszié egyikét. Azonnal tudta, miről van szó. Az iratok kinkeserves áttanulmányozása során szembesülnie kellett azzal, hogy édesapja, Esterházy Mátyás 1957 és 1980 között III/III-as ügynök volt. Az üzenet kéretlen címzettje a sírba vinné a titkot: „Megyek, amerre az iratok vezetnek, aztán lesz, ami lesz. Szívesen hallgatnék. Szívesen eltemetném magamban. Hallgatnék, mint a sír. ... Nem azért beszélek, hogy mentsem a menthetőt. Nincs mit menteni.”⁴⁷

Van, akinek nem adatik meg a lelepleződés. Bret Easton Ellis 1991-ben megjelent, *Amerikai Psycho* című regényének főhőse a beszédes nevű Patrick Bateman. A jóképű, fiatal befektetési bankár éjszaka gyilkosságokat követ el. A könyv első mondata félreérthetetlen utalás a színhelyre. Valaki a Pokol kapujának feliratát mázolta vérvörössel a Chemical Bank falára: „KI ITT BELÉPSZ, HAGYJ FEL MINDEN REMÉNNYEL!”⁴⁸ Bateman emberi szörnyeteg, nem bukott angyal, még csak a népszínművek csalafinta ördöge sem. A gonosz nem pityereg, és nem aggályoskodik. Amikor szemét az önsajnálát könnyei fátyolozták, fényűző lakásában két megcsonkított és megbecstelenített nő testének felismerhetetlen darabjai hevertek szertehányva. Emberfasírtot készített éppen, de nem sikerült igazán jól. Elszontyolodott. Még az is megfordult a fejében, hogy amit tesz, „az voltaképpen türhetetlen”.⁴⁹ A „szexuális segédeszközként” szögbelövő pisztolyt, sósvat, kiéheztetett patkányt stb. használó kéjgyilkos elnagyolt lélekrajza egy vaskos szaklexikon címszavainak tekintélyes részét tartalmazná. Bűn van, bűnhődés nincs. Elhatározta, hogy közkinccsé teszi magántérbolyát,⁵⁰ de senki sem vette a fáradságot, hogy leleplezze.

Tulajdonképpen titokról mégis akkor beszélnek, amikor az eltitkolás szándéka a leleplezés szándékával szegeződik szembe. Meghatározott számú embernek van róla tudomása, de a pontos számban még a beavatottak sem lehetnek biztosak, nemhogy a kívülállók. A vizsgálódó – akár pusztán kíváncsiság emészti, akár titkos hivatását teljesíti, akár tudományos érdeklődés fűti – csak ráhibázhat a számra, teljes bizonyossággal sohasem tudhatja, hogy valóban annyi, amennyi. Egyik kései dialógusában már Plátón felhívta a figyelmet arra, hogy van olyan igaz vélemény, amelyik nem tudás.⁵¹ Meglehetősen lehangoló tény, de számtalan csüggesztő tapasztalat igazolja, hogy a tényleges számot tekintve legfeljebb az irodalmi művekben van teljes bizonyosság. Donna Tartt *A titkos történet* (1991) című könyve első mottójául egy Nietzsche-idézetet választott: „A filológus világra jöttét kutatom, és a következőket állítom: 1. Az ifjú ember egyáltalán nem tudhatja, hogy kik is a görögök és a rómaiak; 2. nem tudja, hogy alkalmas-e a kutatásukra...”⁵² A regény e kettős állítás komor igazságát erősíti meg. Bár Nietzsche szerint a klasszika-filológia – ahogy ő fogalmaz: a „filológus-rend” – „kihalófélben van”,⁵³ mégis életrevalósága mellett szól, hogy több különös haláleset is a számlájára írható. Hat di-

ák ógörögöt tanul egy eldugott kis egyetemen, Vermontban (New England).⁵⁴ Tanáruk hatására szeretnék személyesen is megtapasztalni az ókor „erős és nyers vonásai”-t.⁵⁵ Arra vágyanak, hogy meghaladják saját létük és érzéki tapasztalásuk esetlegességét, hogy kijussanak a „halandóság és az idő börtön”-éből.⁵⁶ Egyikük, Richard Papen évekkel később mesélte el a történeteket. Az író előlelemmel jelenítette meg hatuk titkának könyörtelen működés módját, félelmetes erejét, tompa visszhangú csendjét. Nietzsche nem okolható semmiért, ő nyomtatékosan figyelmeztetett: „*A filológusnak, ha be akarja bizonyítani ártatlanságát, három dolgot kell megértenie: az ókort, a jelent és önmagát: vétkes akkor, ha vagy az ókort, vagy a jelent, vagy önmagát nem érti.*”⁵⁷

A dolog természetéből fakadóan az avatatlan kívülállónak nehéz megállapítania, hogy valaki titkot tart-e éppen, vagy nincs semmi titkolnivalója. Mivel a titok emberek vagy társadalmi csoportok egymáshoz fűződő viszonyát jellemzi, vizsgálható aszerint is, hányan tudnak róla. Magától értetődik, hogy a titokkal kapcsolatos szólások gyakran tartalmazznak számokat, mégpedig alacsony számokat. A középkor embere úgy vélekedett, hogy *Amit hárman tudnak, ritkán marad titokban*,⁵⁸ a magyar közmondás rigmusszerűen visszhangozza ezt a tapasztalati szabályt: *Egy tudja, titkos, kettő tudja, homályos, három tudja, világos*.⁵⁹ Egy skót közmondás szerint viszont csak az titok, amit legfeljebb két ember tud, de az egyik már halott. Ez a furfangos észjárás rávilágít arra, hogy a titok olyasvalami, amire könnyen fény derül, ha már ketten tudják, ha meg senki sem tudja, akkor megőrizni vagy elárulni sincs mit. Minél többen osztanak meg egymással egy titkot, annál nagyobb a kitudódás veszélye. Ám a határ nem vonható meg élesen. A titok köre nem fizikai állandó, nem határozható meg pontos számértékkel. Egytől felfelé haladva a számegyenesen bármelyik egész szám lehet, amelyik legalább eggyel kisebb, mint az adott csoport (iskolai osztály, évfolyam, falu, város, társadalmi réteg, nemzet vagy akár az emberiség) lélekszáma. A leplezett szerelmi találkától az államellenes összeesküvésig számos cselekvésnek szükséges feltétele a titkosság, hiszen a tevékenység sikeres kivitelezése érdekében néhány tény, értesülést mindenképpen meg kell osztani másokkal.

Az a kérdés, hogy meddig terjed a titok köre, csak közvetve és fogyatékosan, egy másik kérdésre adott válasszal felelhető meg: addig, ameddig a cselekvők még ésszerűnek tartják a kockázatvállalás mértékét, és kellő körütekintéssel újabb személlyel osztják meg titkukat. A titok esetében tehát két számérték van. Az alsó küszöbérték 1, a felső határérték azonban koronként, kultúránként, társadalmi rétegenként eltérő. A skót észjárás szerint az alsó, abszolút küszöbérték és a felső, szociálpszichológiai határérték egybeesik, azaz: 1. Ám ez többnyire nem így van. Ady Endre a felső, hozzávetőleges szociálpszichológiai számértékre érzett rá *Négy-öt magyar összehajol* (1909) című versében:

*Itt valahol, ott valahol
Esett, szép, szomorú fejekkel
Négy-öt magyar összehajol...*

A költő éjszakánként az Operaház tőzsomszédságában, a terézvárosi Három Holló nevű kocsmában vedelt és dolgozott. Krúdy Gyula visszaemlékezéséből tudjuk, hogy egy szűk deszkafülkében, heringbűzben, keserű szivarfüstben, „bokáig erő borlocsadékban” írta verseit és tárcáit. Az éjfél utáni „literátus-csendesség”-et hangos hitviták követték elmaradhatatlan barátaival: Zubollyal (Bányai Elemérrel, akinek ezt a versét ajánlotta), Reinitz Bélával, a vörös Grajnával (Greiner Jenő) és Révész Bélával. A költemény történeti-poétikai érvényessége azonban jóval szélesebb körre terjed ki, mint ez a „borral,

szennyel meglocsolts kocsmaszoba”.⁶⁰ Ady költői meglátása kijelölte, hogy ezen a tájon meddig merészkedhetnek el „*Esett, szép, szomorú fejekkel*” a titok megtartói. A magyar történelem végzetes kimenetelű összeesküvései arról tanúskodnak, hogy a fejek hullása mindig is valós eshetőség volt. Az ügyefogyott összeesküvések közül is kimagaslik az olasz és francia mintára az évszázak rendszerét alkalmazó Makk József- vagy Török János – Gálffy Mihály-féle (1851–1852) Habsburg-ellenes összeesküvés. Az egyik elítélt, Deák Farkas a következő sorokat vetette papírra börtönnaplójában: „Az egész titkos társaság élén egy láthatatlan kormány állott, melynek tagjait senki sem ismerte, de a társaság legkisebb tagja is erős esküvel volt kötve az engedelmességre a láthatatlan kormány iránt.”⁶¹

Ahogy haladunk tovább a számegyenesen, előbb vagy utóbb elérkezünk egy pontra, ahol a titok nagy valószínűséggel kitudódik. S a dolog természetéből fakadóan ez előbb következhet be álmos faluhelyen, mint lüktető nagyvárosban. Történetileg feltehetően a latin *intra muros* ‚a falakon belül, a városban, azaz titokban’ szólás is erről tanúskodik. A klasszikus retorikában oximoronnak ‚teljes képtelenség, merő ostobaság’ nevezik azt az alakzatot, amely két egymást kizáró fogalmat vagy jelentést kapcsol össze. Pedro Calderón de la Barca egyik vígjátékának címe – *El secreto a voces* (1642), azaz *Hangos titok* – szállóigeként futott be fényes pályát. Békés István szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetően kirajzolódik az a kacskaringós út is, amelyen végül német közvetítéssel jutott el nyelvünkbe.⁶² Ugyanezt fejezi ki egy Cicerónak tulajdonított szállóige is, amelyet több magyar szólásgyűjteménybe is beválogattak: „Mindenki szemében és szájában van már.”⁶³ Cicero azonban Szicília helytartója, Caius Verres elleni második vádbeszédében így fogalmazott: „Ha beismered mindazt, amit Syracusae főterén nyilvánosság előtt, a provincia arca és szeme előtt tettél...”⁶⁴ A *nyílt titok* állandósult szókapcsolat azt jelenti, hogy amit mindenki vagy csaknem mindenki tud, az nem titok. Az állítás nem szorul magyarázatra, nemegyszer igaz is. Ám azt, ami nyilvánvaló, elemi kötelesség gyanúperrel illetni. Bizonyos helyzetekben ugyanis ez a viszonylat az ellenkezőjére fordul: mindenkinek tudomása van róla, leszámítva egyvalakit. Jellegzetes példa erre a diákcsinny, az ugratás, a kandi kamera.

Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem* című karcolatfüzérének egyik epizódja a „Röhög az egész osztály”. Mindannyian emlékszünk arra, milyen csuda dolog, amikor az „ördög bújt az osztályba”. „A második tízpercben váratlanul kitör a céduláragasztás. Először Kelemen hátán jelenik meg egy rövid jelentés, mely tudtul adja, hogy az illető önmagát »számár«-nak minősíti, s ezt minden külön értesítés helyett állandóan reklamírozni óhajtja.” Kelemen leszámítva mindenki tudja, amit egyedül Kelemen nem tud, pedig fennen hirdeti magáról, hogy ő bizony számár. A helyzet tovább bonyolódik: „Kelemennek ... bizalmasan megsúgja valaki, hogy ... cédulát ragasztunk Roboz hátára, Kelemen röhög magában, és csakhamar feltűz egy hasonló cédulát Roboz hátára. Roboz már öt perce röhög velünk együtt Kelemen céduláján. Kelemen már fuldoklik, hunyorog a szemével – a röhögés nő, dagad, egyre vidámabb lesz, orkánra fajul –, de minél jobban röhögnek ők egymáson, mi annál jobban röhögünk őrajtuk.”⁶⁵ A nevetést az gerjeszti a kipukkadásig, hogy a két diák egyaránt azt hiszi, hogy a mindenkirez tartozik, pedig két számár van, nem egy.

A titok jelenségét körüljárva végezetül arra az egyszerű kérdésre kerestem a választ, hogy hányan tudnak róla. A kérdés újabb kérdéseket vetett fel: Hány (hús-vér) embernek kell tudnia? – Tudható-e, hányan tudják? – Miért annyian tudják, ahányan? – Mitől függ, hányan tudhatják? Elemzésem más szempontokon (nem, életkor, rendi vagy osztályhelyzet, nemzetiség stb.) is nyugodhatott volna. Mivel Kelemen és

Roboz esete már nem értelmezhető a számegyenesen, az összetettebb szerkezetű példák szabatos vizsgálatához gráf- és halmazelméleti eszközökre van szükség. Szociológiai szempontból nyilván a társadalmi stratifikáció felé mutató vagy azt kifejező csendtagozódások, hallgatáshierarchiák a legfontosabbak. Ezekkel a kérdésekkel azonban egy másik (megjelenés előtt álló) tanulmányomban foglalkozom.

JEGYZETEK

- 1 Vargha Katalin: *Találás kérdések. 1295 hagyományos magyar szóbeli rejtvény* (2010). Az Ékesszólás Kiskönyvtára 12. Sorozatszerkesztő Bárdosi Vilmos és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013. (VII. 2. 557) 64. és 155. – Felelet: Titok.
- 2 Publius Ovidius Naso: *A szerelem művészete* (Kr. e. 1. – Kr. u. 2). Fordította Bede Anna. Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, Budapest, 1982. (II. 603–604). 50. – Az eredeti: *Exigua est virtus praestare silentia rebus: / At contra gravis est culpa tacenda loqui.*
- 3 Gilbert Ryle: *A szellem fogalma* (1949). Fordította Altrichter Ferenc. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 7. – A szerző a kötet megjelenése után negyedszázaddal, 1973 júliusában írta az előszót.
- 4 A londoni Lambeth Palotában őrzött 59. számú kéziratot 1936-ban adta közre F. S. Schmitt bencés szerzetes. Anzelm osztályozását Douglas Walton – *St. Anselm and the Logical Syntax of Agency*. Franciscan Studies, Vol. 36. 1976. (4) 307. – és Szakadát István (syi) – *hu/cse. L'Harmattan–Könyvpont Kiadó, Budapest, 2014.* (2.1) 136. skk. – ismertette. – Nyolcszáz évvel később Max Weber is szomat vetett a tétlen tettekkel: „»Cselekvésnek« nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmulasztásáról vagy eltűréséről van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak vele össze.” Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* (1922). 1. Szociológiai kategóriatan. Fordította Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. (I. 1) 38.
- 5 Vö. Steiger Kornél: *Az arisztotelészi proaireszisz fogalmáról*. In: Steiger Kornél: *Tanulmányok az antik görög filozófiáról*. Electa. Sorozatszerkesztő Böröczki Tamás. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. (2) 289. skk.
- 6 Vö. Tarnay László: *Secret and Communication. Preliminary Remarks to a Theoretical Approach*. In: G. M. Vajda – Z. Kányó (eds): *Studia Poetica 3. Studies in the Semantics of Narrative / Beiträge zur Semantik der Erzählung*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1980. (2) 442–443.
- 7 Vö. Zeno Vendler: *Shadow Performatives*. (Appendix I) In: Zeno Vendler: *Res Cogitans: An Essay in Rational Psychology*. Cornell University Press, Ithaca (New York) – London, 1972. 207. k.
- 8 Magyar László András: *Hazugságtipológiák*. Holmi, XII. évf. 2000. 4. sz. 447. Magyar: i. m. 448.
- 9 Vö. Linda Coleman – Paul Kay: *Prototype Semantics of the English Word Lie*. *Language*, Vol. 57. 1981. No.1. (1) 28. – Kicsi Sándor András hívta fel a figyelmem arra, hogy ennek mintájára a titok definíciója is megalkotható. A titok birtokosa 1. tudatlanságban tart valakit valami felől; 2. szándékosan tart tudatlanságban valakit valami felől; 3. a félrevezetés szándékával tart tudatlanságban valakit valami felől.
- 10 Vö. Coleman–Kay: i. m. (6) 43.
- 11 Vö. Eve E. Sweetser: *The Definition of Lie. An Examination of the Folk Models Underlying a Semantic Prototype*. In: Dorothy Holland – Naomi Quinn (eds): *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987. 48.
- 12 Karl Johnson: *Moral Imagination. Implications of Cognitive Science for Ethics*. University of Chicago Press, Chicago, 1993. (IV) 93.
- 13 Vö. George Lakoff: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind* (1987). The University of Chicago Press, Chicago–London, 1990. (I. 4) 73.
- 14 Vö. Sweetser: i. m. 59–60.
- 15 Paul Neubauer hívta fel a figyelmet arra, hogy az angol *pretend* ‘tettet, színlel’ igének legalább nyolc eltérő jelentése van. Vö. Paul Neubauer: *The 23 verbs Pretend*. In: James D. McCawley (ed.): *Syntax and Semantics 7: Notes from the Linguistic Underground*. Academic Press, New York – San Francisco – London, 1976. 403.
- 16 Charlotte Brontë: *Jane Eyre* (1847). Fordította Ruzitska Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1972. (XXVI) 285. – Az írónő a szertartás szövegét közli: *if either of you know any impediment why ye may not lawfully be joined together in matrimony, ye do now confess it...*
- 17 Vö. John R. Searle: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája* (1998). Fordította Kertész Balázs. Mesterelmék. Sorozatszerkesztő

- Dr. Kemenes Ernő. Vince Kiadó, Budapest, 2000. (5) 124. skk.
- 19 Vö. Walton: i. m. (4) 307. és Szakadát István (sy) i. m. (2.1) 136. skk.
- 20 Vö. Brontë: i. m. (XXVI) 285.
- 21 Richard L. Johannesen: *The Functions of Silence: A Plea for Communication Research*. Western Speech 38. 1974. I. 26.
- 22 Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea* (1255–1266). Harmonia Mundi Könyvek. Sorozatszerkesztő Vizkelety András. Szent Ferenc legendáját Szenté Katalin fordította. Helikon Kiadó, Budapest, 1990. (CXLIX) 242.
- 23 John L. Austin: *Tetten ért szavak* (1962). A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások. Sajtó alá rendezte J. O. Urmson. Fordította Pléh Csaba. Hermész Könyvek. Sorozatszerkesztő E. Bártfai László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. (II) 45.
- 24 Vö. John R. Searle: *The Logical Status of Fictional Discourse*. New Literary History, Vol. 6. 1975. No. 2. (II) 326. skk.
- 25 Egyesek még a hazugság és a fikció megkülönböztetését is nehezményezik. A holland Eduard Douwes Dekker, írói néven Multatuli regényének kávéügynök főhőse azt hangoztatta, hogy semmi kifogása a költészet ellen, de „*Az ég szép kék, / Az óra: hét*” verssorokat csak akkor tartja elfogadhatónak, ha „*az ég valóban kék, és ha tényleg hét óra van*”. Multatuli: *Max Havelaar; avagy a holland kereskedelmi társaság kávéaukciói* (1860). Fordította Balabán Péter. /A Világirodalom Remekei/ Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. (1) 11.
- 26 Herbert Paul Grice: *Társalgás és logika* (1975). In: Herbert Paul Grice: Tanulmányok a szavak életéről. Fordította Márton Miklós és Bárány Tibor. A kommunikációelmélet klasszikusai. Sorozatszerkesztő Horányi Özséb. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 30. és 31.
- 27 Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások* (1953). Fordította Neumer Katalin. Mesteriskola. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), Budapest, 1992. (249. §) 136.
- 28 Tandori Dezső fordítása. Goethe minisztertanácsának, a Szász–Weimar–Eisenachi Nagyhercegség titkos tanácsának, a verselgető Christian Gottlob von Voigtnek 1816. szeptember 27-én írott költeményében szerepel ez a sor – „*Ob nicht Natur zulezt sich doch ergründe?*” –, amelyet Arthur Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* I. kötetének (1819) mottójául választott.
- 29 Leopold Lajos: *A presztíz* (1912). Sajtó alá rendezte, az utószót írta E. Bártfai László. Magyar Hírmondó. Sorozatszerkesztő Sebestyén Lajos és Szalay Károly. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. (II. III. 35. §) 184.
- 30 Georg Simmel: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (1908). 256–304. – A magyarul is olvasható fejezet német címe: „*Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft*”.
31 Georg Simmel: *A titok és a titkos társadalom* (1908). Fordította Berényi Gábor. In: Georg Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. A kötetet összeállította Somlai Péter Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973, 339.
32 Vö. Simmel: i. m. 336., 337.
33 Jean Racine: *Phaedra* (1677). Fordította Somlyó György. In: Corneille és Racine drámák. Európa Diákkönyvtár. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. (I. 3) 169. – Az eredeti: *Quel fruit espères-tu de tant de violence? / Tu frémiras d'horreur si je romps le silence*.
34 Vö. Simmel: i. m. 339.
35 Vö. Simmel: i. m. 337.
36 Vö. Ingo Meyer: *Simmels „Geheimnis” als Entdeckung des sozialkonstitutiven Nichtwissens*. In: Cécile Rol – Christian Papilloud (hrsg.): *Soziologie als Möglichkeit. 100 Jahre Georg Simmels Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2009. 115. skk.
37 Simmel: i. m. 335., 336.
38 Simmel i. m. 340.
39 Vö. Simmel: i. m. 341.
40 Friedrich A. von Hayek tanulmánya címűl is Ferguson gondolatát – *Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye* (1967). Fordította Tóth Sándor. In: Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság. Válogatta Madarász Aladár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. 292–301.* – választotta, és az eszmetörténeti háttérrel is felvázolta.
41 Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776). Fordította Éber Ernő. Napvilág Kiadó, 2011. I. (IV. II) 489.
42 Simmel: i. m. 339.
43 A magyar jog a titok számos válfaját különbözteti meg, tartja védelmezendőnek. A teljesség igénye nélkül ezek a következők: adótitok, állam- és szolgálati titok, banktitok, biztosítási titok, érték-papírtitok, levéltitok, magántitok, magánnyomozói titok, NATO- és EU-titok, orvosi titok, pénztár-titok, postaititok, távközlési titok, ügyvédi titok, üzleti titok stb. A győntatóatyát pedig a szentségi pecsét (*sigillum sacramentale*) kötelezi a gyónási titok megtartására. A titok utótagú, minőség- vagy birokos jelzői szókapcsolatok a kánonjogban, illetve a hivatali nyelvben fajtát jelentenek. A *kulissza- és műhelytitok* pedig a céhek módjára szerveződő szakmákban, illetve a ripacszkodó hírességek szóhasználatában utal valamilyen típusú titokra. A *titok* előtagként jóval ritkább. A dinamikus jelenség két oldalának – *titkot tart* és *tudomására hoz / jut* – a *titoktartás*, illetve a *titokértés*, *titokszegés*

- összetétel felel meg. Az utótag helyén még a titok birtokosának (*titokgazda*) vagy őrzését biztosítani hivatott személynek (*titokminiszter*), a kiszivárogtatást megakadályozó jogszabálynak (*titoktörvény*) vagy rendelkezésnek (*titokvédelem*) a megnevezése állhat.
- 44 Örkény István: *Tóték* (1967). Tragikomédia két részben. In: Örkény István: *Tóték*. Macskajáték. /Olcso Könyvtár./ Sorozatszerkesztő Varga Katalin. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. (I.1) 14.
- 45 Esterházy Péter: *Javított kiadás – melléklet a Harmonia caelestishez*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2002. (IV) 281.
- 46 Esterházy: i. m. Előszó. 5.
- 47 Esterházy: i. m. (I) 17.
- 48 Dante: *Isteni színjáték* (1320 körül). Fordította Babits Mihály. Révai, Budapest, 1942. Pokol. (III. 9). 79. – Az eredeti: *Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate*.
- 49 Bret Easton Ellis: *Amerikai Psycho* (1991). Fordította Bart István. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. 490.
- 50 Vö. Ellis: i. m. 500. – Az író feltehetően elégedett a maga teremtette alakkal, mert későbbi könyveiben (*Az informátorok*. 1994; *Holdpark*. 2005) is színre léptette.
- 51 Vö. Plátón: *Theaitétosz* (Kr. e. 368 körül). Fordította Kárpáty Csilla. In: Plátón összes művei. II. /Bibliotheca Classica./ Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. (201c) 1042. skk.
- 52 Az idézet forrását mind az angol, mind a magyar kiadás pontatlanul tünteti fel. Az idézet pontos lelohelye: Friedrich Nietzsche: *Gondolatok és vázlatok a Mi, filológusok című korszerűtlen elmélkedéshez* (1874–1875). Fordította Molnár Anna. In: Friedrich Nietzsche: Ifjúkori görög tárgyú írások. Válogatta és az utószót írta Tatár György. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. (I. 101) 152.
- 53 Nietzsche: i. m. (II. 2. 128) 172.
- 54 Donna Tartt is itt, Vermontban, a könyvében leírtakhoz kísértetiesen hasonló Bennington College-ban tanult, és itt kötött szoros barátságot Bret Easton Ellisszel, akinek első helyen ajánlotta könyvét.
- 55 Nietzsche: i. m. (II. 3. 171) 193.
- 56 Donna Tartt: *A titkos történet* (1992). Fordította Greskovits Endre. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. (4) 187.
- 57 Nietzsche: i. m. (II. 2. 145) 183.
- 58 Bánk József fordítása: *3500 latin bölcsesség. Szállóigék, velős mondások latinul és magyarul* (1992). Szent Gellért Egyházi Kiadó, Szeged, 1993. (2194) 226. – Az eredeti: *Non est consilium, quod fit in ore trium*. – Jakob Werner egy XIV. század elején keletkezett kéziratból gyűjtötte ki a szólást: *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*. Sammlung mittellateinischer Texte 3. Alfons Hilka (hrsg.). Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1912. (212) 83.
- 59 Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (1896). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. **titkos** 717.
- 60 Krúdy Gyula: *Ady Endre éjszakai* (1925). Sajtó alá rendezte és az utószót írta Fábri Anna. Helikon Kiadó, Budapest, 1989. 37, 38, 10.
- 61 Deák Farkas: *Fogságom története* (1869). /Téka-sorozat./ Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. (I) 34.
- 62 Vö. Békés István: *Napjaink szállóigéi* (1968). Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. I. 569–570. – A fordított és átdolgozott vígjátékok címe időrendben: Carlo Gozzi: *Il pubblico segreto* (1769); Friedrich Wilhelm Gotter: *Das öffentliche Geheimniss* (1781); Karl Ludwig Blum: *Das laute Geheimniss* (1838).
- 63 Bánk József is felvette idézett szólásgyűjteményébe: (1492) 156. – Az eredeti: *In ore atque oculis omnium est*.
- 64 Marcus Tullius Cicero: *Caius Verres ellen*. Második beszéd. (Kr. e. 70 körül). In: Marcus Tullius Cicero: *Válogatott perbeszédjei*. Fordította és a bevezető tanulmányt írta Nótári Tamás. Lectum Kiadó, Szeged, 2010. (2. 2. 81) 345. – Az eredeti: *Cum haec confessus eris, quae in foro palam Syracusis in ore atque in oculis provinciae gesta sunt...* – A második vádbeszéd sohasem hangzott el, mert mire a törvényszék Kr. e. 70. szeptember 20-án ismét összeült, a helytartó önkéntes száműzetésbe vonult.
- 65 Karinthy Frigyes: *Tanár úr kérem* (1916). Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1958. 47.

Thália orosz papjai

Színházi élet II. Katalin korában

A XVIII. század közepétől az orosz színjátszás számottevő fejlődésének lehetünk szemtanúi, ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy ez a viszonylag nagyarányú felvirágzás nem állt előzmények nélkül. Közismert, hogy a cári birodalom bekapcsolódása az európai színházi életbe a többi kelet-európai állammal körülbelül egy időben ment végbe. Az orosz udvari színjátszás kezdetei Alekszej Mihajlovics (1645–1676) uralkodásának idejére nyúlnak vissza, amikor a cár 1672-ben Johann Gottfried Gregori moszkvai protestáns lelkészt kérte fel, hogy írjon egy színművet a bibliai Eszter történetéről. Ezt a darabot 1672. október 17-én „Eszter avagy játék Artaxerxészről” címmel mutatták be a Moszkvához közeli Preobrazsenszkojében, a Peter English tervei alapján épített színházban. Gregori 1672 és 1676 között még nyolc darabot készített az udvari színház számára, de a teátrum Alekszej Mihajlovics cár halála után hamarosan megszűnt. Érdemes megjegyezni, hogy ebben az udvari társulatban az előadások kezdetben német nyelven folytak, de amikor az együttes „hazai” tagokkal is kiegészült, áttértek az orosz nyelvű bemutatókra.

A XVIII. század elején I. Péter (1689–1725) kultúrpolitikájában rendkívül fontos, propagandisztikus szerepet szánt a színháznak. Ezért kezdeményezésére az 1700-as évek első évtizedében színházat emeltek a Vörös téren, amely azonban csak néhány évig működött, mivel a fából épült teátrum tüzvész következtében leégett. I. Péter ezen kívül rendeletben írta elő, hogy valamennyi oktatási intézmény növendékei kötelesek évente több alkalommal – erkölcsnemesítő szándékkal – iskolai színjátékokat bemutatni. E művek általában latin nyelvűek voltak, de a Kijevi Teológiai Akadémián ukránul is adtak elő színműveket. Az iskolai darabok egyik fontos központjának számított az 1682-ben alapított moszkvai Szláv–görög–latin Akadémia, ahol az előadások bemutatásakor a mitológiai keretbe foglalt allegóriák középpontjában aktuális politikai és társadalmi események álltak.

Pezsgő színházi élet folyt I. Péter utódainak udvari társulataiban is, amelyekben – különösen Anna Ivanovna (1730–1740) cárnő idejétől – a külföldi, elsősorban az olasz, illetve német balett- és operatársulatok túlsúlya dominált. Ezzel magyarázható, hogy 1733-tól állandó olasz színtársulat működött Pétervárott, majd 1735-ben egy másik együttessel az udvarhoz szerződötték Francesco Araja (1709–1770) zeneszerzőt, akinek „A szerelem és gyűlölet hatalma” című operáját 1736. január 29-én mutatták be a cárnő jelenlétében. Egyébként ezt a dátumot tekintik az orosz színháztörténészek a pétervári udvari opera születési időpontjának.

Az oroszországi színházi élet fejlődését I. Erzsébet (1741–1761) uralkodása alatt számos jelentős esemény jelezte. A cárnő kezdeményezésére ugyanis a nemesi kadétintézetek növendékei rendszeres előadásokkal léptek fel, amelyek során a kor divatos francia és német klasszicista darbjait adták elő. Kiemelkedő eseménynek számított ez idő tájt Friederike Caroline Neuber(in) (1697–1760) színésznő társulatának Oroszországba érkezése, aki Johann Christoph Gottsched (1700–1766) színházreformjának elveit vallotta és 1739–1741 között Pétervárott vendégszerepelt. Legemlékezetesebb darabjuk a „Sterbender Cato” volt, amely az udvari körökben nagy népszerűségnek örvendett.

1756-ban I. Erzsébet cárnő – Alekszandr Petrovics Szumarokov (1718–1777) drámaíró javaslatára – egy állandó orosz színház létrehozását rendelte el, amely a „Rosszjiszkij teatr” (Orosz Színház) nevet kapta. Ennek a szintársulatnak a létrejöttében döntő szerepet játszott Fjodor Grigorjevics Volkov – a kiváló színész, költő és drámaíró –, aki 1729. február 9-én jómódú kereskedőcsaládban született. Tanulmányait 1741–1748 között Moszkvában végezte, ahol egészen 1750 nyaráig maradt, és minden bizonnyal nagy hatással voltak rá ottani színházi élményei, főleg a Szárazföldi Nemesi Kadétintézet szintársulatának előadásai. Hazatérve Jaroszlavliba, 1750 végén állandó színházi társulatot szervezett, amelynek repertoárját A. P. Szumarokov, M. V. Lomonoszov és V. K. Tregyiaikovszkij klasszicista darabjai alkották. A társulat tagjai jórészt hivatali írnokok, városi tisztviselők és kereskedők voltak. Volkov tehető vágya megbízható garanciául szolgált a társulat állandó jellegű működtetéséhez, de a jaroszlavli színház mecénásai között több jómódú polgárt is találunk, így köztük tartozott V. I. Majkov (1728–1778), a neves költő apja is.

Fjodor Volkov társulatának előadásai nagy népszerűségnek örvendtek a helyi városi értelmiségi réteg, és különösen a polgárság körében. 1752. január 3-ai ukázában azonban I. Erzsébet cárnő Pétervárra hívatta őket, azzal a szándékkal, hogy ott belőlük állandó udvari, drámai társulatot szervezzen, a francia, az olasz, valamint a német balett- és operatársulat mellett. A cári utasítást követően indultak útnak 1752. január 13-án a jaroszlavli színészek, és útközben kapták az értesítést, hogy ne Pétervárra, hanem Carszkoje Szeloba menjenek, ahol az uralkodónő fogadja őket. De ez a „bemutatkozás” minden bizonnyal nem nyerhette el a cárnő tetszését és elismerését, mivel nem nevezte ki őket udvari színészekké, hanem előbb Pétervárot, a mai Herzen utcában, majd később Mihail Gavrilovics Golovkin gróf házában – a Vasziljev-szigeten – szállásolta el a társulatot, ahol 1756 őszétől állandó, nyilvános színházat építettek számukra, körülbelül kétszázötven négyzetméternyi nézőtérrel és ugyanakkora színpaddal. A társulat vezető színésze és rendezője Fjodor Volkov, igazgatója pedig Alekszandr Szumarokov lett. Az általuk irányított együttes zömében a jaroszlavli színészekből állt, és túlnyomórészt Szumarokov műveit játszotta. 1756–1763 között nyolcvanhárom darabot mutattak be – harminckét tragédiát, ötvenegy komédiát –, köztük a „Horev”, a „Szinav és Truvor”, az „Ál-Dmitrij”, „A képzeltben felszarvazott férj”, a „Szemira”, valamint a „Jaropolk és Dimiza” című műveket.

Erzsébet cárnő Volkovék részére évi ötezer rubel támogatást biztosított, ami a külföldi társulatok számára nyújtott összegnek körülbelül egyötöde volt. Ezzel is magyarázható, hogy a volkovi színházat – annak rossz anyagi helyzetére hivatkozva – 1759. január 6-ától „udvari társulattá” minősítették, ezáltal lényegesen nagyobb támogatásban részesült. Ekkor azonban német igazgatót neveztek ki – Jacob Siewers (1731–1808) gróf személyében – az együttes élére, ezért a büszkeségében sértett Szumarokov a nyugdíjazását kérte. Felmentését 1761-ben meg is kapta, ráadásul II. Katalin trónra lépését követően teljesen kegyvesztett lett. Fjodor Volkov „szerencsésebben” vészelte át az 1762-es palotaforradalom viharait, sőt, mivel részt vett a III. Péter cár elleni összeesküvésben és meggyilkolásában, II. Katalin nemesi rangra emelte, és hétszáz „jobbágylelket” adományozott neki. Az 1763-as év elejére tehető Fjodor Volkov társulatának legnagyobb sikere, „A diadalmas Minerva” című darab bemutatása, amelyben az antik mitológia istenalakjai (Minerva, Apolló, Vénusz, Cupido, Bacchus stb.) békésen „oldódtak fel” a városi tömegek maszkarádjátékában, báli hangulatában. A kiváló színésznek döntő szerepe volt a II. Katalin koronázásakor rendezett látványos utcai ünnepségek megszervezésében, amelyek során azonban megfázott, súlyosan megbetegedett és 1763. április 4-én távozott az élők sorából.

A kortársak, de az utókor műértő kritikusan is (köztük Gyenyisz Fonvizin, Gavriil Gyerzsavin, Nyikolaj Novikov, Visszarion Belinszkij, Mihail Kogan, Jurij Dmitrijev)

joggal emelték ki Fjodor Volkov korszakalkotó jelentőségét az orosz drámai színjátszás történetében, mivel nemcsak rendezőként, hanem mint színész is kimagaslót és marandót alkotott, mivel új deklamáló technikájával gyökeres változást vitt a színpadi előadó-művészet felfogásába. Szenvedélytől áthatott tragikus hősei, az általa játszott ifjú, szerelmes színpadi alakjai kimagasló művészi nagyságáról tanuskodtak. Belinszkij méltán nevezte őt „az orosz színház atyjának”, főként arra hivatkozva, hogy tehetségét és teljes vagyonát a korszerű drámai színjátszás létrehozásának szentelte, és nyomdoka-in haladva pezsgő színházi élet alakult ki Oroszországban.

A XVIII. század második felében a színházi élet túlnyomó része a jobbágytartó főurak teátrumaiban zajlott, ahol főleg Giovanni Battista Pergolesi (1710–1736), Pietro Metastasio (1698–1782), Giovanni Paisiello (1740–1816), Francesco Domenico Araja (1709–1770), Baldassare Galuppi (1706–1785) és Giuseppe Sarti (1729–1802) operái, valamint egyéb olasz és francia balettművek kerültek színre. Érdekességképpen említjük meg, hogy az európai színháztörténet egyik sajátos és egyedülálló jelensége az orosz „jobbágyszínház” volt, ahol szinte minden tevékenységet a paraszti sorból kiemelt tehetséges művészek végeztek. Gyakran még a színdarabokat és a zeneműveket is ők írták, legtöbbször földesuraik meglégedésére. A XVIII. század végén százhetvenhárom jobbágyszínház működéséről tudunk, amelyek közül a legjelentősebbek J. P. Sahovszkoj (1705–1777) és N. B. Juszupov (1750–1831) hercegek, továbbá Sz. P. Jaguzsinszkij (1731–1806) és N. P. Seremetyev (1751–1809) grófok társulatai voltak.

A százhetvenhárom földesúri fenntartású színházban – amelyek közül százhárom a városokban, negyvenhárom Moszkvában, huszonhét Pétervárott működött – mintegy kétezer jobbágyszínész és zenész tevékenysége ismert. A korabeli teátrumok területi elhelyezkedését az alábbi kimutatás szemlélteti, amely azonban nem teljes, mivel közülük tizenhatnak a pontos helyét nem ismerjük.

Kormányzóság	Színházak száma
csernyigovi	1
jaroszlavli	2
kalugai	3
kazanyi	2
kosztromai	3
kurszki	6
mogiljovi	1
moszkvai	63
nyizsnij-novgorodi	6
orjoli	7
penzai	8
pétervári	30
poltvai	3
pszkovi	1
rjazanyi	2

szaratovi	3
szimbirszki	1
szmolenszki	3
tambovi	3
tulai	1
vlagyimiri	7
volinszki	1
vologdai	1
voronyezsi	2
összesen	157

A vidéki földesurak a „katalini aranykor” idején igyekeztek lépést tartani a fővárosi élet pompájával és színházi kultúrájával. Ezért például Ivan Petrovics Szaltikov gróf Vijezdnoje nevű birtokán pontosan olyan színházat építtetett, mint a pétérvári Ermitázs. Érdeemes megemlíteni, hogy a színházakban – a több hónapos próbák során – a szerepeket „hallás után” tanulták, mivel meglehetősen kevés volt az írástudó, művelt színész. De Nyikolaj Boriszovics Juszupov herceg és Nyikolaj Petrovics Seremetyev gróf már iskolába járatották jobbgázsinészeit, ahol nyelvtanra, idegen nyelvekre, zenére és táncra tanították őket. Ezek a színészek később főként a kuzskovói és az osztankinói színházakban működtek, amelyek mintegy ötszáz vendég befogadására voltak alkalmasak. Ezekben a teátrumokban, illetve a nagyobb földesúri birtokokon rendezett összejöveteleken, mulatságokon gyakran harminc-negyven fős zenekarok szórakoztatták az előkelő közönséget. (E látványosságok költsége nemritkán elérte a húsz-huszonötezer rubelt!)

A XVIII. század utolsó harmadának színházi viszonyait a következő táblázat szemlélteti:

Kormányzóság (település)	Színházak száma	A színház tulajdonosa
csernyigovi: Kacsenovka	1	G. Sz. Tarnovszkij
jaroszlavlí: Jaroszlavl	1	Baluskin család
kalugai: Troickoje Tarutyino	1 1	J. R. Daskova A. P. Szumarokov
kazanyi: Jumatovo	1	P. B. Jelilov
kosztromai: Kosztroma	1	V. J. Obreszkov

kurszki: Krasznoje Junakovka	1 1	G. Sz.Volkenstejn Golicin család
mogiljovi: Szpasszkoje Sklov Obojanszk	1 1 1	I. Sz. Horvat Sz. G. Zorics Anyenkov család
moszkvai: Bronnyici Nyesszkucsoje Bogorogyickoje Ljublino Nyesszkucsnij Kuszkovo Osztankino Marfino Olgovo Jaropolje Ivanovszkoje	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	M. P. Volkonszkij D. V. Golicin N. N. Gyemidov N. A. Braszov A. G. Orlov Seremetyev család N. P. Seremetyev I. P. Szaltikov Aprakszin család Zagrzajsszkij család Zakrevszkij család
nyizsnyij-novgorodi: Arzamasz Jumatovo Makarjevo	1 1 1	Szaltikov család N. L. Sahovszkoj N. L. Sahovszkoj
orjoli: Gorogyiscse Maloarhangelszkoje Arhangelszkoje Szpasszkoje-Lutovinovo Szurjanyino	1 1 1 1 1	J. F. Komarovszkij A. B. Kurakin V. Sz. Tanajev V. P. Turgenyeva A. D. Juraszovszkij
penzai: Szosznoevka	1	P. I. Rencev
pétervári: Rjabovo Alekszandrovszkoje Prijutjino	1 1 1	V.A. Vszevolozsszkij J. F. Dolgorukij A. N. Olenyin
poltvai: Kibinci	1	D. P. Troscsinszkij
pszkovi: Toropec	1	P. A. Afroszimov
szaratovi: Nagyezsgyino	1	A. B. Kurakin

szimbirszki: Alatir	1	G. A. Gruzinszkij
szmolenszki: Kamenyec Zasziszje	1 1	Brovnyicin család Valc-Stikovszkij család
tambovi: Alabuhi Karejan	1 1	A. R. Voroncov I. A. Zagrzajsszkij
tulai: Utyesenyije	1	M. M. Scserbatov
vlagyimiri: Koncsanszkoje Andrejevskoze Viksza	1 1 1	V. Szuvorov R. Voroncov I. D. Sepeljov
volinszki: Romanovo (Zsitomir közelében)	1	Iljinszkij család
vologdai: Kadnyikovszk	1	P. A. Mezsakov
voronyezsi: Zadonszk	1	Talejev család

A II. Katalin kori orosz színházi élet egyik legismertebb művésze Praszkovja Ivanovna Kovaljova-Zsemcsugova (a „zsemcsuzsina” = gyöngyszem szóból) volt, aki 1768-ban a jaroszlavlai kormányzóság Berezina nevű falujában született, ahol apja Nyikolaj Petrovics Seremetyev gróf jobbágysági köze tartozott. A gyönyörű hanggal megáldott hét-nyolc éves kislányt Kuzskovóba, a gróf udvarába küldték, hogy a színészet alapjait elsajátítsa. A rendkívül tehetséges Praszkovja Zsemcsugova hamarosan a kuzskovói társulat tagja lett, amelyben mintegy százhusz fő (több mint negyven zenész, nyolc szólóénekes, negyventagú kórus, tizenegy balerina és tizenkét táncos) szerepelt. Az 1790-es évekre Kovaljova-Zsemcsugova a kor legnépszerűbb színésznője, számtalan színpadi mű és opera felejthetetlen alakítója, akinek életútja jól tükrözte hasonló jogállású társai kiszolgáltatottságát is. Az elbűvölő színésznő ugyanis előbb a dúsgazdag N. P. Seremetyev szeretője lett, majd 1801. november 6-án titokban házasságot kötött a gróffal. Élete azonban tragikusan ért véget, mivel másfél évvel később, 1803 nyarán – husz nappal fiúgyermek születése után – tuberkulózisban hunyt el.

A kuzskovói színházzal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az épület tervezésében és kivitelezésében milyen fontos szerepet töltött be az Argunov jobbágycsalád. Közülük Ivan Petrovics 1743-ban Alekszej Mihajlovics Cserkasszkij herceg, I. Erzsébet cárnő kancellárjának jobbágyságaként látta meg a napvilágot, majd amikor V. A. Cserkasszkaja hercegnő feleségül ment Pjotr Boriszovics Seremetyev (1713–1788) gróffhoz, az Argunov családot neki „ajándékozták”. A tehetséges fiatalember Georg Groot (1716–1749) udvari festőnél sajátította el a képzőművészet alapjait, amelyet többek között az úgynevezett „Patyomkin-falvak” (1787) színházi díszleteinek elkészítésekor hasznosíthatott Grigorij Patyomkin herceg szolgálatában.

Rajta kívül az Argunov jobbágycsalád számos kiváló tehetséget adott a XVIII–XIX. századi orosz képzőművészetnek. Köztük említhető Fjodor Szemjonovics (1732–1768), akinek tervei alapján építették a festői szépségű kuzskovói kastélyt, ahol segítőtársai Alekszej Fjodorovics Mironov (1745–1808) és Vaszilij Ivanovics Bazsenov (1737–1799) jobbágyépítésszek voltak. 1792-ben kezdte el építtetni Seremetyev gróf a csodálatos akusztikájú oszttankinói színházat, Pavel Ivanovics Argunov (1768–1806) és Grigorij Jefimovics Gyikusin irányítása alatt. A fényűző módon berendezett épületről elragadtatással nyilatkoztak az ott járt vendégek, köztük I. Pál (1796–1801) és I. Sándor (1801–1825) cárok, valamint Stanisław Poniatowski (1763–1795) lengyel király is. Érdekességképpen említjük meg, hogy a színház egykori díszlettervezője, G. Sz. Muhin később lovásznak került az uraság istállójába és az egyik építész, I. P. Argunov pedig parkőr lett. 1804-ben Seremetyev gróf ötszázezer rubelért eladta a társulat zenekarának egy részét a cári udvari színházak igazgatóságának, a többi művészt pedig szélnek eresztette.

Az adott időszakban jó néhány tehetséges színész tevékenységéről tudunk, közéjük tartozott Jekatyerina Szemjonova tragika, T. V. Slikova-Granatova (1773–1863) táncosnő és – a már említett – Praskovja Kovaljova-Zsemcsugova énekesnő is. A jobbágyszínházak művészi színvonala egyébként rendkívül különböző volt: néhol a jobbágylányokat valójában háremhölgyeknek tekintették, másutt viszont sokat adtak művészi nevelésükre, képzésükre. A jobbágyteátrumok kultúrtörténeti szerepe elévülhetetlen az orosz színházi élet fejlődésében, hiszen egyrészt anyanyelven játszottak már akkor is, amikor még hivatásos orosz nyelvű színház nem létezett, vagy kevés akadt közülük, másrészt felbecsülhetetlen értékű utánpótlást jelentettek a nemzeti színésztársulatok nevelésében.

1765-ben Pétervárott Vlagyimir Ignatyevics Lukin (1737–1794) drámaíró javaslatára hozták létre a „Mindenki színháza” nevű társulatot, amely azonban megfelelő anyagi támogatás hiányában hamarosan kénytelen volt beszüntetni működését. Ezt követően a legjelentősebb nyilvános színházat 1780-ban Pjotr Vasziljevics Uraszov ügyvéd és az angol Michael Maddox (oroszosan: Mihail Jegorovics Maddoksz) kezdeményezésére állították fel, amelyet a mai „Nagyszínház” elődjének kell tekintenünk. Ebben az időben még egy helyen lépett fel a színház balett- és operatársulata, és csak a XIX. század elején költöztek külön épületbe. Az Uraszov által létrehozott társulat legkiválóbb színészei I. A. Dmitrevszkij (1733–1801), A. G. Ozsogin (1746–1814), V. P. Pomerancev (1736–1809), P. A. Plavilcsikov (1760–1812) és Ja. D. Sumszkij (1732–1812) voltak. Ivan Afanaszjevics Dmitrevszkij volt az együttes első színésze, akit az Orosz Tudományos Akadémia 1802-ben tagjai közé választott.

A XVIII. század második felére tehető az orosz nemzeti drámairodalom kialakulása, amely az európai klasszicizmus sajátos stílus- és formajegyeit viselte magán. Az orosz felvilágosodás kétségtelenül legtehetségesebb drámaírója Alekszandr Petrovics Szumarokov (1718–1777), akinek francia mintára írt tragédiái közül az „Al-Dmitrij” (1771), komédiái közül pedig a „Megcsalt férj” (1772) szinte valamennyi színtársulat műsorán szerepelt. Rajta kívül M. V. Lomonoszov két verses darabja, a „Tamira és Szelim”, valamint a „Demofont”, illetve Jakov Boriszovics Knyazsnyin (1742–1791) „Dido” (1769) című drámaírói különösen nagy közönségsikernek. Mellettük természetesen egész sor drámaírói tevékenykedett az orosz felvilágosodás időszakában, köztük maga II. Katalin, akinek nevelő szándékú komédiái („Ó, idők, ó erkölcsök!”, „Vesztnyikova asszony és családja”, „Egy előkelő hivatalnok előszobája”) bátorítóan és megtermékenyítően hatottak az új orosz drámaírói nemzedékre.

A cárnő uralkodása alatt a leggyakrabban játszott külföldi szerzők darabjai közé Voltaire „Caesar halála” (1776-ban fordították oroszra), Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais

„Figaró házassága” (1787), Friedrich Schiller „Haramiák” (1793) és William Shakespeare „III. Richard” (1798) című művei tartoztak. A hazai szerzők közül V. I. Lukin „A bazáros” (amely Robert Dodsley angol drámaíró „The Toy Shop” c. bohózata fordításának szatirikus életképpé átdolgozott változata), Gy. I. Fonvizin „Az úrfi” (1781), „A brigadéros” (1783), Ja. B. Knyazsnyin „Vagyim Novgorodszkij” (1789), „Rosszlav” (1784), „A kegyes Titusz” (1785), „Vlagyimir és Jaropolk” (1772), „A kérkedő” (1786) és a „Különcök” (1790) című darabjai örvendtek osztatlan sikernek. Népszerű dramaturgnak számított I. P. Jelagin, aki átdolgozta a norvég–dán Ludvig Holberg (1684–1754) „Jean de France” című művét, amely a nemesség gallomániáját gúnyolta ki. Ezenkívül M. M. Heraszkov „A velencei apáca” (1758), „Numa Pompilius” (1768), „Boriszlav” (1768), „Rossziada”, V. I. Majkov „Agrippa” (1769), P. A. Plavilcsikov „Rurik” (1791) és N. N. Szandunov „Katonaiskola” (1794) c. színművei szerepeltek állandóan a korabeli színházak műsorán.

A zenés darabok közül kiemelt helyen kell említenünk Mihail Ivanovics Popov (1742–1790) „Anjuta” (1772) című alkotását, amelyet a szakemberek az első orosz vígoperának tekintenek. A szerzőről ismert, hogy 1767–1768-ban a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság titkáráként dolgozott, majd részt vett – M. D. Csulkovval közösen – „Az orosz népdalok gyűjteménye” (1770–1774) című kiadvány összeállításában. A legnépszerűbb zenés művek közé Nyikolaj Petrovics Nyikolajev – aki rokonságban állt Jekatyerina Romanovna Daskova (1743–1810) hercegnővel, a Pétervári Tudományos Akadémia elnökével – „Rozana és Ljubim” (1776), „Az intéző” (1778), A. O. Ableszimov (1742–1783) „A boszorkánymester” (1779), M. A. Matinszkij (1750–1802) „A szentpétervári vendégfogadó” (1781), valamint V. A. Paskevics (1742–1797), az „orosz Mozart”-nak nevezett J. I. Fomin (1761–1800, a bolognai zeneakadémia tagja) és Sz. A. Gyegytyarev (1766–1813) alkotásait sorolhatjuk. Ebben az időszakban jelentek meg Dmitrij Szytepanovics Bortnyanszkij (1751–1825) első zeneművei is, amelyek főként az igényesebb hallgatóság körében váltak közkedveltté. A neves komponista jobbagyszármazású volt, de földesura segítségével Itáliában végezte tanulmányait. Hasonló karriert futott be Ivan Jevsztafjevics Handoskin (1747–1804) is, aki az olasz Giuseppe Tartini hegedűművésznél tanult és korának egyik legkiválóbb virtuózának számított. Nem véletlenül nevezték az „orosz Paganini”-nek, aki hosszú éveken át az udvari zenekar meghatározó művészeként számított. Kiemelkedő volt zenepedagógiai tevékenysége is, mivel G. A. Patyomkin herceg anyagi támogatásával fiatal tehetségeket segítő iskolát létesített.

A XVIII. század utolsó harmadára tehát kétségtelenül élénk színházi élet alakult ki Oroszországban, de nemcsak az udvari társulatoknál, illetve a földesúri magán-színházakban, hanem egyéb együtteseknél is. Így többek között az 1755-ben alapított Moszkvai Egyetem színtársulata Mihail Matvejevics Heraszkov (1733–1807), majd 1766-tól Nyikolaj Szergejevics Tyitov irányítása alatt valóban sokat tett a nemzeti drámairodalom egyre szélesebb körben történő megismertetéséért. A II. Katalin korabeli színjátszás történetében elvülhetetlen érdemeket szerzett Karl Jacob Kniper (1738–1804), aki 1779-ben Pétervárott közsínházat emeltetett, ahol főleg Gyenyisz Fonvizin darabjait adták elő nagy sikerrel. Ezt a teátrumot azonban 1797-ben – I. Pál rendeletére – lebontották, mivel az ott előadott művek összeütkezésbe kerültek a kormányzat hivatalos álláspontjával.

II. Katalin cárnő maga is lelkes színházrajongó volt, aki szívesen lépett fel műkedvelő darabokban az udvari arisztokrácia jeles személyiségeivel közösen. Ismert például, hogy az 1774-ben épített Kis Ermitázs színpadán – a cárnőn kívül – az előadások lelkes szereplői között találjuk Hessen-Darmstadt, Pjotr Kurakin, Nyikolaj Gagarin hercegeket, A. M. Beloszelszkaja, N. P. Golicina hercegnőket, D. P. Szaltikova, G. A. Razumovszkij, P.

B. Seremetyev grófokat és A. M. Suvalova grófnőt, akik gyakran maguk készítették el a forgatókönyveket, vagy a darabokhoz zenei kíséretet komponáltak.

Nagy lelkesedéssel rendezett műkedvelő darabokat Pjotr Boriszovics Seremetyev gróf, aki e célból 1765. február elsején színházat építtetett Pétervárott. Itt mutatták be I. M. Dolgorukov, Nyikolaj Hovanszkij, Pjotr Beloszelszkij, Mihail Sceserbatov hercegek, Nyikolaj Seremetyev, Ivan Sztroganov grófok és Natalja Cserniseva grófnő közreműködésével „A megnősült filozófus, avagy a szégyenlős férj” és a „Századok erkölcse” című műveket francia nyelven. Rajtuk kívül lelkes műkedvelők voltak még P. N. Trubeckoj, L. A. Nariskin, A. V. Olszufjev, P. M. Volkonszkij, N. B. Juszupov hercegek, P. N. Jaguzsinszkij és Sz. G. Zorics grófok, illetve G. R. Gyerzsavin (a neves költő, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter), aki tambovi kormányzóként szervezett társulatot.

Az orosz színházművészet nagy utat tett meg a XVIII. század utolsó harmadában, felhasználva a fejlettebb nyugat-európai színjátszás maradandó értékeit, tapasztalatait, és ezzel jelentősen hozzájárult a nemzeti kultúra felvirágoztatásához. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a minőségileg magasabb színvonalú színjátszásra a cári birodalomban csak az 1861-es jobbágyfelszabadítást követően kerülhetett sor, amikor a megerősödő polgárság igényei és anyagi helyzete szinte minden nagyobb városban lehetővé tették új teátrumok létrehozását, és a klasszikus orosz irodalom képviselői (köztük Nyikolaj Gogol, Ivan Turgenyev, Lev Tolsztoj, Fjodor Dosztojevszkij, Mihail Sztaltikov-Scsedrin, Alekszandr Osztrovszkij, Anton Csehov) által írt művek modern szemléletű színpadra állítását.

SZAKIRODALOM

- Achermann, E. (hrsg.): Johann Christoph Gottsched (1700-1766). Berlin, 2014.
- Adrianova-Perec, V. P.: Oformlenyje szpektaklja v misztyerialnom tyeatre. In: Sztarinnij szpektakl v Rosszii. Vámpusk 2. Leningrad, 1928.
- Alexander, J. T.: Catherine the Great. New York, Oxford University Press, 1989.
- Ananieva, A.: Eine Kulturpoetik des Gartens im Russland des langen 18. Jahrhunderts. Bielefeld, 2010.
- Anyiszimov, J. V.: Plennyici szugybi. Szankt-Petyerburg, 2007.
- Arapov, P. A.: Letopisz russzkovo tyeatra. Szankt-Petyerburg, 1861.
- Aszejev, B. N.: Russzkij dramatyicseskij tyeatr XVII—XVIII vekov. Moszkva, 1958.
- Aszejev, B. N.: Russzkij dramatyicseskij tyeatr ot jevo isztokov do konca XVIII veka. Izdanyije vtoroje. Moszkva, 1977.
- Bagossi, E.: Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon. Debrecen, 2006.
- Barneke, D. V.: Isztorija russzkovo tyeatra. Ogyessza, 1913.
- Berkov, P. N.: Isztorija russzkoj komegyii XVIII veka. Leningrad, 1977.
- Berkov, P. N.: Russzkaja komegyija i komiceskaja opera XVIII veka. Moszkva, Leningrad, 1950.
- Berkov, P. N.: Tyeatr Fonvizina i russzkaja kultura. In: Russzkije klassziki i tyeatr. Leningrad, Moszkva, 1941.
- Besszonov, P.: Praszkojja Ivanovna Seremetyeva, jejo narodnaja pesznja i rodnoje szelo Kuzskovo. Moszkva, 1872.
- Bogojavlenszkij, Sz. K.: Moszkovszkij tyeatr pri carjah Alekszeje i Petre. Moszkva, 1914.
- Borg, A.: The cultural history of Russia. London, 1984.
- Bortnyanszkij i jevo vremja. K 250-letyiju szo dnya rozsgyenyija D. Sz. Bortnyanszkovo. Moszkva, 2003.
- Burde, I.: Die venezianische Kirchenmusik von Baldassare Galuppi. Frankfurt am Main, 2008.
- Coughlan, R.: Elizabeth and Catherine, Empresses of All the Russians. New York, 1974.
- Cronin, V.: Catherine, Empress of All the Russians. New York, 1978.
- Csajanova, O.: Tyeatr Maddoksa v Moszkve (1776—1805 godi). Moszkva, 1927.
- Csurova, M. A. (red.): Szevodnya na szcenye Bolsovo tyeatra (1776—1976). K 200-letyiju Bolsovo tyeatra. Moszkva, 1976.
- Danyilov, Sz. Sz.: Matyeriali k isztorii russzkovo tyeatralnovo zakonodatylsztva. In: O tyeatre. Szbornyik sztatyej. Leningrad, Moszkva, 1940.
- Dinnyik, T. A.: Kreposztnoj tyeatr. Moszkva, Leningrad, 1933.

- Dixon, S.: *Catherine the Great*. London, 2001.
- Dmitrijev, Ju. A.: F. G. Volkov i nacsalo russzkovo tyeatra. = *Tyeatr*, 1950. 6. sz.
- Dmitrijev, Ju. A.: F. G. Volkov i russzkij tyeatr jevo vremenyi. Moszkva, 1953.
- Dmitrijevszkij, V. N.: *Tyeatr i zrityeli. Otyecsesztvnyij tyeatr v szisztyme otnosenij szceni i publiky (Ot isztokov do nacsala XX veka)*. Szankt-Petyerburg, 2007.
- Drizen, N. V.: *Matyeriali k isztorii russzkovo tyeatra*. Moszkva, 1913.
- Folena, G.: *Metastasio e il mondo musicale*. Firenze, 1986.
- Fonvizin, D. I.: *Szobranijje szocsinyenijj*. T.2. Moszkva, 1959.
- Ghislanzoni, A.: *Giovanni Paisiello*. Roma, 1969.
- Gorbunov, I. F.: Fjodor Grigorjevics Volkov. = *Russzkij Vesztnyik*, 1892. 2. sz., 267–295.
- Gyercsavina, O. A.: *Facecii*. Moszkva, 1962.
- Gyercsavina, O. A., Moszkvicseva, G. V.: *Tyeatr*. In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. Csaszty 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 302–344.
- Hammarberg, G.: Nikolai Mikhailovich Karamzin. In: *Early Modern Russian Writers (Late Seventeenth and Eighteenth Centuries)*. Ed. by M. C. Levitt. Detroit, 1995. 135–150.
- Haslup, J.: *Catherine the Great*. New York, 1977.
- Isztomin, Sz. V.: *Szamije znamenitije artyisztii Rosszii*. Moszkva, 2002.
- Jelizarova, N. A.: *Krepsztnaja aktrisz P. I. Kovaljova-Zsemcsugova*. Moszkva, 1952. (2. kiadás: Moszkva, 1969.)
- Jelizarova, N. A.: *Tyeatri Seremetyevih*. Moszkva, 1944.
- Jelizarova, N. A.: *Krepsztnaja aktrisz P. I. Kovaljova-Zsemcsugova*. Moszkva, 1956.
- Jeljas, N. I. (red.): *Isztorija russzkovo dorevoljucionnovo dramatyicseszkoj tyeatra*. Moszkva, 1989.
- Jevreinov, N. N.: *Krepsztnije aktyori*. Leningrad, 1925.
- Jones, W. G.: *Nikolay Novikov (Enlightener of Russia)*. Cambridge, 1984.
- Kafanova, L.: *Isztorija odnovo portreta (K 200-letyiju szo dnya rozsgyenyija P. Zsemcsugovoj)*. = *Tyeatralnaja zszizny*, 1968. 14. sz., 28–30.
- Kasin, N. P.: *Tyeatr N. V. Juszupova*. Moszkva, 1927.
- Keldis, Ju. V.: *Az orosz zene története*. Budapest, 1958.
- Klein, J.: *Hoftheater und adliges Privattheater*. In: Klein, J.: *Russische Literatur im 18. Jahrhundert*. Köln, 2008. 201–224.
- Klein, J.: *Religion und Aufklärung im 18. Jahrhundert*. = *Zeitschrift für Slavische Filologie*, 2001. 297–306.
- Klein, J.: *Russische Literatur im 18. Jahrhundert*. Köln, 2008.
- Konyecsnij, A. M. (összeáll.): *Petyerburgszkije balagani*. Szankt-Petyerburg, 2000.
- Kosztjikova, N.: *Nyikolaj Argunov*. = *Iszkussztvo*, 1951. 3. sz., 75–78.
- Krasznobajev, B. I.: *Ocserki isztorii russzkoj kulturi XVIII veka*. Moszkva, 1987.
- Krasznobajev, B. I.: *Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII—nacsala XIX veka*. Moszkva, 1983.
- Kulakova, L. I.: *Pjotr Alekszejevics Plavilcsikov*. Moszkva, Leningrad, 1952.
- Kulikova, K.: *Kinzsal Melpomeni (Rasskaz o zsziznyi Fjodora Volkova)*. Moszkva, 1963.
- Kurmacseva, M. D.: *Krepsztnaja intyelligencija v Rosszii XVIII veka*. Moszkva, 1983.
- Kuzmin, A. J.: *U isztokov russzkovo tyeatra*. Moszkva, 1984.
- Kuzmina, V. D.: *Russzkij gyemokratyicseszki tyeatr XVIII veka*. Moszkva, 1958.
- Kovaljov, K.: *Bortnyanszkij. Vtoroje izdanyije*. Moszkva, 1998.
- Kovaljov, K.: *Imena i lica russzkoj kulturi (Ivan Jevsztafjevics Handoskin)*. Moszkva, 2005.
- Lepper, G.: *Gottscheds klassizistische Literatur- und Theaterreform*. In: *Einführung in die deutsche Literatur des 18. Jahrhunderts*. Opladen, 1983.
- Levasov, J. V.: *A. Paskevics i jevo pervaja opera „Szkupoj”*. Moszkva, 1973.
- Livanova, T. N.: *Ocserki i matyeriali po isztorii russzkoj muzikalnoj kulturi*. Moszkva, 1938.
- Livanova, T. N.: *Russzkaja muzikalnaja kultura XVIII veka v jevo szvjazah sz lityeratury, tyeatrom i bitom*. T. 1. Moszkva, 1952.
- Longworth, Ph.: *The Three Empresses*. New York, 1973.
- Luconi, M.: *Theatro Metastasio stabile della Toscana*. Livorno, 2014.
- Madariaga, I.: *The Role of Catherine II. in the Literary and Cultural Life of Russia*. New York, 1998.
- Margadonna, M.: *Pergolesi*. Milano, 1961.
- Marincsik P.: *Nyedopetaja pesznja (Nyeobicsajnaja zszizny P. I. Zsemcsugovoj)*. Lenigrad, Moszkva, 1965.
- Massie, R. K.: *Nagy Katalin*. Budapest, 2013.
- Morov, A. G.: *Tri veka russzkoj szceni*. T.1. Moszkva, 1978.
- Müller, H. (hrsg.): *Baldassare Galuppi*. Zürich, 1984.
- Novikov, N. I.: *Izbrannije szocsinyenija*. Moszkva, Leningrad, 1951.
- Oelker, P.: *Die Neuberin (Die Lebensgeschichte der ersten großen deutschen Schauspielerin)*. Rowohlt, 2004.

- Oelker, P.: Nichts als eine Komödiantin (Die Lebensgeschichte der Friederike Caroline Neuber). Weinheim, 1993.
- Pancsenko, A. M.: Russzkaja kultura v kanun petrovskih reform. Leningrad, 1984.
- Parijszkij, N. V.: Tvorcseszkij puty F. G. Volkova. In: Trudi Jaroslavl'szkovo pedagogicseszkovo insztyutita, t. 3. Jaroslavl, 1929.
- Paymer, M. E.: Giovanni Battista Pergolesi (1710–1736). New York, 1977.
- Pfeiffer, R.: Die Opere buffe von Giuseppe Sarti. Kassel, 2007.
- Piszkunova, Sz.: Tyeatr zolotovo veka, kak takovoj. = Voproszi lityeraturi, 1996. 6. sz., 34–56.
- Pivovarov, N.: Prosztranzstvo nacionalnoj szceni. = Nase naszlegijje, 79–80. sz. Moszkva, 2006. 208–221.
- Poljakova, J. I.: Zerkalo szceni (Evolucija szcenyicseszkovo obraza v russzkom tyeatre XVIII—XIX vekov). Moszkva, 1994.
- Poznanszkij, V. V.: Talanti v nyevole. Moszkva, 1962.
- Rabinovics, A. Sz.: Russzkaja opera do Glinki. Moszkva, 1948.
- Radiciotti, G.: Giovanni Battista Pergolesi (Leben und Werk) Zürich, 1954.
- Raef, M.: Origins of the Russian Intelligentsia. New York, 1966.
- Rapackaja, L. A.: Russzkoje iszkussztvo XVIII veka. Moszkva, 1995.
- Reden-Esbeck, F. J.: Caroline Neuber und ihre Zeitgenossen. Ein Beitrag zur deutschen Kultur- und Theatergeschichte. Leipzig, 1985. (Reprint)
- Ribakov, Ju.: Epohi i ljugi russzkoj szceni. Moszkva, 1985.
- Ricareva, M.: Dmitrij Bortnyanszkij (Zsizny i tvorcsesztva kompozitora. Izdanyije vtoroje). Szankt-Peterburg, 2015.
- Robinson, M. F.: Giovanni Paisiello. Oxford, 2013.
- Robinson, A. N. (otv.red.): Novije cserti v russzkoj lityerature i iszkussztve (XVII—nacsalo XVIII veka). Moszkva, 1976.
- Rogov, A.: Seremetyev i Zsemcsugova. Vagrusz, 2007.
- Rudin, B. – Schulz, M. (hrsg.): Friederike Caroline Neuber. Das Lebenswerk der Bühnenreformerin. Poetische Urkunden. Reichenbach, 1997, 2002.
- Rudin, B. – Schulz, M. (hrsg.): Vernunft und Sinnlichkeit. Beiträge zur Theater epoche der Neuberin. Reichenbach, 1999.
- Ruedi, G.: Der Professor und die Komödiantin. Zum Spannungsverhältnis von Gottscheds Theaterreform und Schaubühne. In: Rudin, B. - Schulz, M. (hrsg.): Vernunft und Sinnlichkeit. Beiträge zur Theater epoche der Neuberin. Reichenbach, 1999.
- Schwedes, H.: Musikanten und Comödianten, eines ist Pack wie das andere. Die Lebensformen der Theaterleute und das Problem ihrer bürgerlichen Akzeptanz. Bonn, 1993.
- Stelin, Ja.: Muzika i balet v Rosszii XVIII veke. Leningrad, 1935.
- Stählin, J.: Zur Geschichte des Theaters in Russland. Frankfurt am Main, 1982. (Reprint)
- Stockmann, G.: Caroline Neuber, Reformatorin. In: Gisela Stockmann: Schritte aus dem Schatten. Frauen in Sachsen-Anhalt, Querfurt, 1993.
- Strange, M. M.: Demokratycieszkaja intyelligencija v Rosszii. Moszkva, 1965.
- Szahnovszkij, V. G.: Kreposztnoj uszagyebnij tyeatr. Leningrad, 1925.
- Szelivanova, T.: Obraz kreposztnoj aktriszci (P. I. Kovaljova-Zsemcsugova). = Hudozsnik, 1966. 7. sz., 46–49.
- Szolovjov, I. A.: Osztankino. Moszkva, 1958.
- Sztanjukovics, V. I.: Domasnij kreposztnoj tyeatr Seremetyevih XVIII veka. Leningrad, 1927.
- Sztarikova, L. M. (összeáll.): Tyeatralnaja zsizny Rosszii v epohu Jelizaveti Petrovni. Moszkva, 2003.
- Sztarikova, L. M.: Moszkva sztarodavnaja (Geroji zsiznyi i szceni). Kalinyingrad, 2000.
- Sztrahovszkij, Sz. V.: Russzkaja kultura (Populjarnaja illjusztrirovannaja enciklopegyija). Moszkva, 2006.
- Sztrelcova, J. I.: Csasztnij tyeatr v Rosszii (Ot isztokov do nacsala XX veka). Moszkva, 2009.
- Szumarokov, A. P.: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrad, 1957.
- Vani, M.: Metastasio. Torino, 1960.
- Vaszkin, A. A.: Ot Volhonki do Znamenki. Moszkva, 2008.
- Vihoreva, T.: Duhovnaja muzika D. Sz. Bortnyanszkovo. Saarbrücken, 2012.
- Visnyevszkaja, I.: Aplogyvizmenti v prosloje (A. P. Szumarokov i jevo tragegyii). Moszkva, 1966.
- Wowles, J.: „The Feminization” of Russian Literature (Woman, Language and Literature in Eighteenth-Century Russia). In: Woman Writers in Russian Literature. Ed. by T. W. Clyman, D. Greene. London, 1994. 35–60.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Isztorija russzko- dramaticyicseszkovo tyeatra. T. 1. (Ot isztokov do konca XVIII veka). Moszkva, 1977.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Ivan Afanaszjevics Dmitrijev. Leningrad, 1974.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Russzkij dramaticyicseszkij tyeatr vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1960.
- Vszevolodszkij-Gerngrossz, V. N.: Isztorija tyeatralno obrazovanyija. Moszkva, 1913.

Az utolsó bihari betyár Vitális Imre történetének értelmezése

„Az igazi betyár
Nem adja meg magát,
Inkább szíven lövi
Saját maga magát.”¹

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk egy berettyószentmártoni férfi, a 19. és a 20. század fordulóján élt, betyárnak nevezett Vitális Imre fordulatokban gazdag élete főbb állomásait és azt a főcímben adott kereteken belül értelmezzük. A kísérlettételt nem szerzői álszerénység miatt hangsúlyozzuk: a Nagyváradi Királyi Törvényszéknek és a többi illetékes szervnek a debreceni levéltárban őrzött kapcsolódó iratait áttekintve nem jutottunk eredményre,² így az anyakönyvi forrásokon kívül csak a nagyváradi főügyész jelentését, a sajtót és a ponyvairodalmat volt lehetőségünk felhasználni.

A vizsgálat kapcsán iránymutatónak találjuk Eric Hobsbawm felvetését, amely szerint a banditák és útonállóak a *maguk módján* a társadalomtörténészek érdeklődésére is számot tarthatnak, hiszen meghúzzák az elnyomás határát.³ Ezt a megközelítést veszi át Dobos Ilona is a Magyar Néprajzi Lexikonban írt szócikkében, mely szerint a folklorizált betyárkép jellemzője a társadalmi igazságtalanságok és a nemzeti elnyomás elleni küzdelem.⁴ A betyárképnek a magyar köztudatban való pozitív irányú átalakulását támasztja alá Csepeli György és Mátyai Mónika is a hazai betyárok néhány ismertebb példáján keresztül.⁵ Ezek a szempontok kellő indítást adnak, hogy röviden áttekintsük *betyár* szavunk etimológiai jellegzetességeit. Attól eltekintve, hogy már a 19. század végén találunk példát a fogalom tartalmának radikális kibővítésére,⁶ a szakirodalom egyetért abban, hogy a szó eredetileg nem bírt negatív töltettel, még ha elég széles palettán is mozgott a jelentése (a nőtlen legénytől a katonai dezertőrből lett szegénylegényig), s majd csak a 18. századtól telt fel a haramia, útonálló, rabló és ezek szinonimáinak tartalmával.⁷ Igaz ez akkor is, ha találkozunk a regionálisan eltérő jelentésváltozatokkal és a 19. századi képzőművészetben megjelenő romantikus ábrázolásmóddal egyaránt.⁸

Amikor Hobsbawm a banditává válás origójának az olyan bűncselekmény elkövetését tekinti, amelyet az uralkodó réteg elítél, de a környezet nem, akkor nem épít stabil alapokra, hiszen a közvélemény – mint elemezni kívánt példánk is mutatja – könnyen változhat. Írja ezt úgy, hogy – és itt érzünk hasonlóságot a kiterjesztő értelemmel – maga is megkülönbözteti az állami, a földesúri és a népi banditákat.⁹ Annak kapcsán pedig, hogy ki miért válik betyárrá, egyaránt találkozunk gazdasági, mentális vagy egyéb okból motiváltakkal.¹⁰ A századfordulóra a betyárkodás visszaszorult, amiben az állam korábbi kemény fellépése, majd a Magyar Királyi Csendőrség felállítása játszott a legfőbb szerepet.¹¹ Ugyanakkor a vizsgálati terep, Bihar vármegye berettyóújfalui járása beleilleszkedik az Alföldnek annak a mentális közegébe, amely kimeríthetetlen tárháza a betyárokat, de különösen a Rózsa Sándort idéző históriáknak.¹² És pontosan ennek a közegnek a viselkedése az, amely vizsgálatunkat indokoltá teszi. Hogyan álltak ekkor a bihariak a betyárokhoz? Hobsbawm elengedhetetlen körülménynek tekinti, hogy a banditát tiszteljék, vagyis saját erkölcsi értékrendjük alapján ne tekintsek bűnösnek, s

így biztosítás számára a menedéket és az élelmet.¹³ A támogatás mögött kevésbé kell önzetlen cselekedetet sejtenuk: vagy érdekeltségükből, vagy kiszolgáltatottságuk miatt segítettek,¹⁴ ezért is mindig későbbi kreáció a népi betyárhősök alakja.¹⁵ Ami a 19. században viszont jelentős változás, az mindenképpen az, hogy a társadalom jelentős része – a korábbi időszakokkal ellentétben – már nem állt ki a betyárok mellett és sokkal inkább képes volt arra, hogy fegyverrel védje a tulajdonát.¹⁶

Kutatásunk legszélesebb forrásbázisa a sajtóanyag. A kutatói elővigyázatosság mellett azonban már a korból is erős kritikával bírunk erre vonatkozóan. Kármán Elemér nagyváradi királyi ügyész 1911-ben megjelent füzetében komoly súlyt tulajdonít abban a sajtónak, hogy Vitális ügye – meglátása szerint érdemtelenül – ilyen nyilvánosságot kapott.¹⁷ A lapok kapcsán igyekeztünk széles körből meríteni, így a berettyóújfalui *Sárrétől* a nagyváradi lapokon át a *Tolnai Világlapjáig* is eljutottunk. A sajtó mellett feltűntük Vitális korabeli nyomtatott balladáját, amely magán hordozza a betyártörténeteknek azt az alapvonását, amelyet a hatalom embereivel való bátor szembenállás jellemez, de hiányzik belőle a szegények megsegítése úgy, mint a gazdagok fosztogatása, vagy a nép szociális igazságérzete előtt való hódolás.¹⁸ A korszak ugyanakkor kedvezett ezeknek a műveknek, így nem meglepő, hogy az a hazai bűnügyi ponyva egyik illusztratív példája.¹⁹ A néprajzi gyűjtésekből fennmaradt Vitális-nótán kívül²⁰ egy vásári füzetben három ének örökíti meg Vitális Imre bujdosását, melyek közül az első egy bűnbánati, a másik kettő pedig a felelősséget elhárító, a végsőkig való kitartást üzenő vers.²¹

Még ha van is információnk Vitálist ábrázoló fényképről,²² csak a korabeli leírásokra hagyatkozhatunk. A *Nagyváradi Friss Ujság* a falubeliek elmondása után úgy jellemzi őt, mint „alacsony, vézna, vörös bajuszú bodzabél emberke, a ki folyton félreszegeve tartja a nyakát. A szeme nézése is jámbor és szelid, szinte együgyű.”²³ Hasonló leírást ad róla a fent idézett ügyész is, s a korban divatos antropológiai következtetéssel állapítja meg róla, hogy minden tekintetben a degenerált bűnösök csoportjához tartozott.²⁴ Tudjuk ugyanakkor, hogy újságokat rendszeresen olvasott, a *Tolnai Világlapjának* előfizetője²⁵ és legkedvesebb időtöltése a kártyán túl – és ez az elkövetett bűncselekményekkel is szoros összefügg – a vadászat volt.²⁶ Élettere, Bihar vármegye régebbi idők óta betyárok földje volt²⁷ és különösen kriminalizált Vitális Imre faluja, Berettyószentmárton, amelyet már 1875-ben úgy jellemzett O'sváth Pál, mint a „gonoszság fészket.”²⁸ Berettyószentmárton ma már Berettyóújfalú része, melynek regionális jelentőségéről így írt a korabeli utazó: „(...) a közelgő nádas azt árulja el, hogy most vagyunk már igazán a Sárréten s egy pár óra alatt beérünk ennek fővárosába: Berettyó-Ujfaluba.”²⁹ A 20. század elején megjelenő Bihar vármegyei monográfia³⁰ Berettyószentmártont mint heterogén vallási színezetű, de dominánsan református magyar nagyközségként írja le. Történetét meglehetősen kurtán mutatja be: mint megannyi más települést, ezt is a török dúlások pusztították el, majd *idővel* újjáépült. Közigazgatásilag a hozzátartozó tanyák, illetve puszták száma 15 körül mozgott,³¹ 1970-től Berettyóújfalúhoz tartozik.³² 1910-ben³³ Berettyószentmárton több mint 1500 lakójának túlnyomó része,³⁴ közvetlenül vagy közvetve – azaz keresőként vagy eltartottként³⁵ – a mezőgazdaságból élt.³⁶ Közülük 118 fő volt önálló birtokos, akiknek közel fele 10 és 100 hold közötti birtokon gazdálkodott. Mindazok, akik nem az eltartottak kategóriájába tartoztak, a mezőgazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások számát gyarapították. Az arányok igazodnak a berettyóújfalui járásihoz és a Bihar vármegyeihez.

Vizsgált évünkhöz az időben közel megjelent bűnügyi statisztikából képet kapunk a korszak néhány évének kriminalitási jellemzőjéről.³⁷ Ebből kiderül, hogy erőteljesen megemelkedett az elítéléssel véget ért feljelentések száma, különösen a legsúlyosabb

ügyeket tárgyaló törvényszékeknél észlelhető „különösen nagy” emelkedés.³⁸ A statisztika a jelenség hátterének felfejtésére nem vállalkozik,³⁹ bár tesz általános megállapításokat.⁴⁰ A rablások száma 1902 és 1908 között több mint megkétszereződött,⁴¹ ugyanakkor a halálbüntetés alkalmazása nagyon esetleges.⁴² A kriminálgeográfiai adatok vizsgálatakor esetünkben érdekes, hogy a személyelleni bűncselekményekért elítéltek számát tekintve – az ország más megyéihez viszonyítva – Bihar vármegye erősebben kriminalizált terület,⁴³ ahol rablásért⁴⁴ évente átlagosan öt embert ítéletek el.⁴⁵ Bár a Vitális-hajsza kapcsán Kármán Elemér megfogalmaz egy általánosító képet a környékbeliekről,⁴⁶ a szakirodalom által megismertek alapján elmondhatjuk, hogy ez sehol sem volt másképp.

Vitális Imre 1880. május 16-án született a földművesként dolgozó Vitális Imre és Szilágyi Julianna gyermekeként.⁴⁷ Apja az ügyész leírása szerint „fiatal korától fogva mértéktelen alkoholistá, a ki a szülői háznál is lopott, hogy korcsmázhasson; férfi korában komor, mogorva kedélyű az alkoholistáknál gyakori melancholiára hajló és családjával szemben brutális dühe tombolásokra, sőt arra is ragadja, hogy haragosára reá gyujtja a házat. Életét öngyilkossággal fejezte be: felakasztotta magát.” Utóbbi az apa halotti anyakönyvi bejegyzése is megerősíti.⁴⁸ Bár nem célunk a sajtó tévedéseit lépten-nyomon korrigálni, azonban itt, amikor a *Nagyváradi Friss Ujság* egy mondat erejéig kitért arra, hogy Vitális apját bemutassa,⁴⁹ akkor sem az apja neve, sem a halálának az oka, de még az időpontja sem egyezett (sem évben, sem napban) az anyakönyvi adatokkal. Ezek mögött érzékelhetjük a hatásos narratív megoldást: az alliteráló vörös vasárnapot, a szégyenteljes, mocskokban való elhalálozást és az összeférhetetlen emberrel való leszámolást, ami mögé könnyen el lehetett képzelni, hogy milyen jövőt szántak Vitálisnak. Édesanyjáról kizárólag Kármán leírásából tudunk többet, mely szerint „a kik ismerik, eszelősnek tartják és azt tudják róla, hogy egy izben gyermekeit lepedőben vitte a Berettyó folyóra.”⁵⁰ Férjétől elvált, de csak annak halála után, 1890-ben házasodott meg újból egy nagyszalontai földművesrel.⁵¹

Vitális Imre korai büntényeiről forrásaink alapján a következőket tudjuk meg: 1895-ben kocsinak szegődött, miután azonban munkaadójának felöltőjét és pénzét ellopta, majd elmulatta, a járásbíróság nyolcnapi fogházra ítélte. 1897 januárjában „Bemászott Kabai Lukácsné zárt udvarára a kerítésen át, innen átvette magát a kerítésen Szilágyi János udvarára, ott bement az istállóba, a padlásgerendáról levette az ott lógó csizmát, a szénatartóból az lévő télikabátot, a maga rongyos csizmáját levette s felvette a lopottat, (...)” majd pár udvarral arrébb „kivezeti onnan a csillagos homloku keselyt, reá ül és örült vágatással Nagyváradnak iramodik. (...) a (...) vámnál az Arad felé vivő országuton a vámosok Vitálist feltartóztatták és a csendőröknek átadták.”⁵² Ezt követően két és fél évre elítélték, amit a szamosújvári börtönben leült, majd szabadulása után „folytatta csavargó életmódját”, és hamarosan lopás miatt ismét a csendőrök kezére került. A fellebbezések folytán ügye a Kúriáig jutott, a kiszabott büntetés végrehajtását viszont felfüggesztették, mivel időközben bevonult katonának.⁵³ Ezt az időszakot a nagyváradi ügyész összefoglalóan úgy írja le, hogy „A fegyházból való kiszabadulása után egy körülbelül öt évre terjedő időszak következett Vitális Imréről, a melynek folyamata alatt, állandóan bűnvádi eljárás folyik ellene, egy csekély ideig katonáskodik a huszároknál, tulnyomó részét azonban börtönben és kórházban tölti (...)”

Kórházi ápolásra epileptikus rohamai miatt szorult, így különösen fontos Kármán Elemér fentebb idézett kérdése, melyben arra keresi a választ, hogy fizikailag hogyan bírhatta ki Vitális a meneküléssel járó megpróbáltatásokat? A beszámolókból kiderül, hogy felindultságában gyakran lövöldözött,⁵⁴ és ezt a szálát többen továbbvitték, kiszínesítették.⁵⁵

Vitális Imre 1905. március 25-én vette feleségül a helybeli, 22 éves Vitális Esztert.⁵⁶ A lány foglalkozása ekkor háztartásbeli segítő családtag, földműves apja már elhunyt, édesanyjának, Bacsa Zsuzsannának a házasság megkötésekor Aradon volt a lakhelye. „Feleségét vonzalomból vette el és az vonzalomból ment hozzá. Ezt tartják hozzátartozói s nincs ok ebben kételkedni, (...)”, de a kapcsolatban több volt a veszekedés, mint a béke.⁵⁷ 1907 januárjában megszületett a kislányuk, Eszter, majd 1910 szeptemberében – Vitális üldözése idején – Sándor nevű fiuk is.⁵⁸

A kártyázó, felelőtlen életmód rövidtávú következményeként Vitális elvesztette vagyonát és gyorsan akart pénzhez jutni.⁵⁹ Így találkozott Szirb Péter hájói marhakereskedővel, akivel hosszabb időt töltött együtt („Vásár után másnap látták a Félix-fürdőben egy vadászruhás, bőrkamásnis idegennel a kínél lankaster fegyver volt- - Együtt fürödtek és töltötték a napot délután 5 óráig.”), majd elvált tőle, hogy előremenne bevárja. Amikor Szirb hazafelé tartott, Vitális két lövéssel leterítette. Pechére viszont „A vadászruhás idegen nem tudta, hogy nincsen a kereskedőnél sok pénz, bizonyára azt hitte, hogy ezeket hord magával lesbe állott és várta Szirbet, a ki kissé italos lehetett. A gyilkos két lövéssel leterítette a kereskedőt s a zsebeit kiürítette. Ekkor jött rá, hogy kevés pénzért oltott ki egy emberéletet. A csendőrség kihallgatta az áldozat feleségét, a ki annyit tud, hogy a vadászruhás ember, a kivel az ura együtt volt a fürdőben, érdeklődött a férje üzletei felől, hogy megtudja, mennyi pénz van nála.”⁶⁰ A sajtó leírása szerint a holttest mellett a csendőrök egy fekete kalapot találtak, benne egy cédulával, mely szerint „Berettyóújfalú felé utaztam.”⁶¹ Ennek apropóján vonták le az újságírók azt a messze-menő következtetést, hogy a gyilkos magabiztos, könyörtelen és bátor volt, akinek még a csendőrökkel való szórakozásra is futotta a kedvéből. Az ügyész leírásából viszont megtudjuk, hogy a kalappal kapcsolatos állítás hiteltelen, mivel azt 60 lépésre találták meg egy bokor alján, és – szintén a sajtóinformációkkal ellentétben – csak hosszabb előkészület után akadt a nyomozó hatóság Vitálisra, tettességét közel egy hét múlva alapították meg minden kétséget kizáróan.⁶²

A gyilkosságot követően Vitális Imre pár nap múlva hazatért, sőt, elképzelhető, hogy már akkor az udvaron bújt meg, amikor a csendőrök anyósát és feleségét kihallgatták. Előbbiek távozása után Vitális bement a házba és anyósát – a források egybeesengő állítása szerint – szeretkező ajánlatokkal ostromolta.⁶³ Az asszony ezt visszautasította, mire „Vitális utóbb dühre gerjedt és agyonlövessel fenyegette anyósát, sőt családját is. Az anyós és áldott állapotban leánya Vitálisné kérelték a férfit, de ez dühösen a másik szobába ment és a menekülni akaró anyósát az ajtónál utolérve puskájával lelőtte. A szegény asszony máját és beleit roncsolta össze a töltés. Leánya ezalatt az utca felőli ablakon menekült el egy ismerőséhez és ott töltötte az éjjelt. Kora reggel a Vitálist kereső községi kisbíró találta meg a vérében fekvő szegény idős asszonyt. Az eljáróság azonnal jelentést tett az ügyészségnél és csendőrségnél és orvosi segélyért küldött. Vitálisné Bacso Zsuzsanna eszméletre tért és elmondta az esetet.”⁶⁴ Az asszony szeptember 2-án, este 6-kor elhunyt.⁶⁵ Kovács Márton elvált nejeként jegyezték be a halotti anyakönyvbe, és bár az elhalálozás helye a Berettyószentmárton 10. szám alatti ház, az asszony lakhelyeként születési helyét, Szeghalmot tüntették fel.⁶⁶ Vitális a gyilkosságot követően elmenekült és a környéken bujkált.

Azonban néhány nap múlva, „Kedden este 11 óra tájban sürgés-forgás támadt a szentmártoni csendőrség szállása udvarán. Nem sokára két lovas csendőr ügetett kifele a faluból. Felváltásra indultak. (...) Lassan poroszkáltak az országoton. Váradi Imre [helyesen: József – KG] egyszerre neszt hallott, a közelben fehérlő, fejfás, sírköves temető felől. Gyanút fogott. (...) megszólalt: - Ki jár a temetőben? Válasz helyett egy magas ár-

nyék emelkedett fel. Mielőtt a csendőrök fegyvert használhattak volna, eldőrdült a fegyver. Utána még egy fegyverroppanás.”⁷⁶⁷ Váradi József⁷⁶⁸ 26 éves magyar királyi csendőrvezető szeptember 6-án, éjjeli 11 órakor hunyt el.⁶⁹ Vitálist ezután a „néptelen sík és bizonytalan nádasok”⁷⁷⁰ elnyelték és egy elhúzódo hajsza vette kezdetét. Megítélésem szerint ez az a pont, ahol a cselekményben leginkább megragadható a személyéhez fűződő hagyomány kibontakozása.⁷¹ Három embert ölt meg, és mindhárom olyan személy volt, akiket a nép *hagyományosan* negatív sztereotípiákkal illet, így a gazdag kereskedőt, az anyóst és az állam végrehajtó hatalmát megtestesítő csendőr alakját. Az pedig, hogy nem tudták felelősségre vonni, törvényszerűen beindította alakjának misztifikálását, melyet – szintén törvényszerűen – egyszerre félték és tiszteltek.

A nyomozás kimenetelét a hatóságok kétségesnek találták,⁷² így a nagyváradi csendőr-szárnyparancsnokságot a debreceni kerületi szárnyparancsnokságról megerősítették. A sajtóinformációk ellentmondanak a csendőrök számát illetően, a *Nagyváradi Friss Ujság* összesen 150, a *Sárrét* 60 lovas és 114 gyalogos csendőrrel számolt be, míg a *Szentesi Lap* állítása szerint Vitálist „négy vármegye több száz főre menő csendőrsége” üldözte.⁷³

A nyomozás eredményét jelentősen hátráltatta az a tény, hogy Vitális fejére viszonylag későn, több mint két héttel az első gyilkosság elkövetése után tűztek ki nyomra vezetői díjat. A *Nagyváradi Friss Ujság* erre szeptember 13-án hívta fel a figyelmet és hangsúlyozta – amit korábban Kármán Elemértől is citáltunk –, hogy a díjért „Vitális Imre derék barátjai még az édes apjukat is csendőrkézzre adták volna érte és elárulták volna, hogy hol bujkál a bandita.”⁷⁴ A lap két nap múlva maga nyitotta meg a nyomra vezetői díjat kifizetők sorát, bár az összeg (100 Korona Vitális elfogásáért, 50 Korona a nyomra vezetésért) a feladat súlyához mérten alacsony összegnek számított. A mintát a *Tolnai Világlapja* is átvette, amely 500 Koronát tűzött ki Vitális elfogására, mígnem a belügyminiszter, Khuen-Héderváry Károly 2000 Koronát ajánlott annak, aki élve vagy halva, de előadja Vitálist. Időközben az alispán kiadta rendeletét, amelyben elrendelte annak kihirdetését, hogy mindazok, akik Vitálist szállással, étellemmel vagy más módon segítik és a csendőrségnek nem jelentik be, bűncselekményt követnek el.⁷⁵ A kifizetett díj és a szigorítás nem hozott gyors eredményt, a következő napokban a lapok már találgatásokba sülyedtek, hol Szeghalmot, hol Budapestet nevezték meg rejtkehelyül és „mint ilyen esetekben rendszerint lenni szokott, a gyilkost az ország különböző vidékein is látni vélik s rendszerint kiderül, hogy hamis nyomra tévedt a nyomozó hatóság.”⁷⁶

A hajsának szeptember 24-én maga Vitális vetett véget, amikor „... nem éjjel, hanem fényes délben lopakodott haza, bujkálásának negyedik hetében. Nem vadászos viseletben, miként járnai szokott, hanem szűrben, nem borotvált állal, hanem fekete szakállal.”⁷⁷ A sajtóbeszámolók szerint szomszédasszonyát a feleségéért küldte, aki azonban a csendőröket értesítette.⁷⁸ „Erre hét csendőr ment oda és körülfogta a házat. Az ablakhoz vezényelt csendőrök egyike, lövésre készen, az ablak mellől bekiáltott Vitálisra, hogy adja meg magát. Vitális erre az ablakon át rézsut a hang felé lőtt. A csendőrség pedig az ablakon át befelé tüzelt, Vitális ismét lőtt. Majd egyik csendőr őrmester a pitar felől akart benyomulni s a zárt ajtó egyik deszkáján szuronydöfésekkel csinált rést, melyen Vitális lőtt ki először könnyen megsebesítve az őrmestert és a mellette álló csendőrt. A csendőrség tüzelt az ajtó melletti ágy előtt levő Vitálisra, ki lőtt még egyet, de lövése sem az ablakon, sem az ajtón nem jött ki. Vitálist hét golyó találta, ő pedig holtan bukkott ágyára. Valószínű, hogy a negyedik lövésénél önmagát lőtte meg.”⁷⁹ A halotti anyakönyvbe Vitális Imre halálóka „öngyilkosság lövés”,⁸⁰ azonban, hogy öngyilkos lett-e és hogy hányadik golyó végzett vele, a sajtó alapján lehetetlen megállapítani, hiszen ahány

közlés, annyi variáció létezett. Kármán Elemér a hullaszemle megállapítását ismerteti, amely szerint két halalos lövés érte Vitálist, melyek közül az egyiket maga, a másikat pedig az egyik csendőr fegyvere okozta, ahogy a kezdő strófa is hangsúlyozta: „Az igaz betyár / Nem adja meg magát...”

Hogy mit csinált Vitális azalatt a rövid idő alatt, amíg kiérkeztek a csendőrök? Nos, levelet írt (*Melléklet*). Azért is érdekes számunkra ez a levél, mert hasonul a betyárfolk-lórbán megjelenő rabénekekhez, amelyet soha nem a megbánás, hanem sokkal inkább az önsajnálát jellemez.⁸¹ Ahogy azt a nagyváradi ügyész is megállapította, „Az a hájóí véres hulla, az anyós teteme, a csendőr koporsója - ezek a véres árnyképek nem bántják, azért öli meg magát, mert a maga érzése szerint szerencsétlen, elhagyott, beteg a lelke.”⁸²

Vitális Imre megítélése az események sodrában gyorsan változott: míg szeptember 8-án – a *Nagyváradi Napló* szerint – a népharag maga végezte volna el az igazságszolgáltatást Vitális fölött,⁸³ pár nap múlva „a végtelen megvetés és szánakozás hangján beszélnek” róla,⁸⁴ mígnem halála után „A falu lakossága általában sajnálkozva beszél Imréről, a ki nem volt közönséges ember, bátor, elszánt hősnek tartják (...).”⁸⁵ Kétségtelen, hogy az üldözés folyamán segítői, támogatói is akadtak. A *Nagyváradi Napló* az üldözés elején megszólaltatta két barátját, akik addig élelmeztek,⁸⁶ de a későbbiekben „Hiába fogtak be rejtegetéssel gyanúsított embereket, hiába vallatták a pásztorokat, csószöket, a tanyákon lakókat, Vitálist senki se látta.”⁸⁷ Mindeközben viszont Biharban új életre kelt a betyárromantika,⁸⁸ a zseniálisan bujkáló sárréti haramiából a Sárrét ördöge lett,⁸⁹ mígnem a feléledt betyárlegendák hatásaként Vitális regényes alakká vált a nép száján.⁹⁰ Ugyanakkor a vele kapcsolatos betyár-értelmezés magyarázatra szorul. Nemcsak Kármán Elemér korabeli, de Szücs Sándor későbbi gyűjtései is alátámasztják, hogy a nép körében romantikus hősként, az „utolsó bihari betyárként” tekintettek Vitális Imrere. Ha rövid, de tartalmas működését összevetjük olyanokéval, akiket hagyományosan egy-egy régió utolsó betyárjának tartanak,⁹¹ akkor nem egy esetben azt látjuk, hogy nemcsak több embert lőtt le, de sokkal nagyobb izgalomban tartotta a környékelieket, mint a többiek. Nem részese már a szervezett betyáralakulatoknak, így nem a klasszikus értelemben vett betyár, de mivel híre az egész országot bejárta, több volt, mint falu roszsa.⁹² Vitális megítélésében az a tény is közrejátszhatott, hogy üldözése napjaiban hunyt el Bihar vármegye utolsó, klasszikus értelemben is betyárnak tekinthető alakja, Dobos Gábor.⁹³ Abban azonban, hogy Vitális története nem vált klasszikus betyárlegendává, nem működésének rövid ideje, hanem a kései időpont játszott fő szerepet, hiszen „A betyártörténetek nagyobb része megindult a folklorizálódás útján, de népmesévé, letisztult legendává már nem válhattak, hiszen a megőrzöket, illetve adatközlőket csupán néhány nemzedék választotta el a történetek hőseitől. Közben a hagyományos társadalom elmúlt, nem voltak kukoricafosztók, olvasókori esték, ahol a régi betyárság szóba jöhetett volna.”⁹⁴

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy Vitális Imre életét bemutassuk és a betyárszerepkörön belül értelmezzük. Úgy véljük, nincs okunk, hogy – a fenti megszorításokkal – ne tekintsük betyárnak Vitálist, és ehhez nemcsak saját cselekményei, de a környezet támogatása és a bihari terep szintén hozzájárult. Alakját a sajtó írásain túl a ponyvairodalom és a folklórbá beépült nótái is éltették, és nem kizárt, hogy tényleg csak a társadalmi átrendeződés miatt merült alakja feledésbe. Ha egyáltalán feledésbe merült, mert Biharban nem így tudják...

BIBLIOGRÁFIA

Források*Írott források*

Magyar Nemzeti Levéltár Óbudai Mikrofilmtár A2165. számú tekercs, Berettyószentmárton születési, házassági és halálozási anyakönyvei
 „The Church of Jesus Christ of LatterdaySaints” egyház családkutató honlapján fellelhető anyakönyvek közül:
 Berettyószentmárton:
 Születési anyakönyvek másodpéldányai 1907—1910.
 Házassági anyakönyvek másodpéldányai 1905.
 Halálozási anyakönyvek másodpéldányai 1910.

Nyomatott források

OSzKKNy 5.844 *Vitális Imre bujdosásának szomorú elbeszélése*. Dallamversben elmondja: Versiro Tornyai János, vándor író. Békés [1911].
 NFU = Nagyváradi Friss Ujság
 NN = Nagyváradi Napló
 SzL = Szentesi Lap
 TV = Tolnai Világlapja
 Helységnevtár, 1907. = A Magyar Korona Országainak helységnevtára 1907. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1907.
 Helységnevtár, 1913. = A Magyar Korona Országainak helységnevtára 1913. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913.
 MSK Új sorozat 30. = A Magyar Szent Korona Országainak bünyügyi statisztikája az 1904—1908. évekről. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1910.
 MSK Új sorozat 48. = A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913.

Hivatkozott irodalom

Bálint Sándor 1961: *Történetek a szegedi betyárvilágból*. Szeged, 1961.
 Balogh—Béres 1956: *Geszten Jóska a nyíri betyár*. A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei. Szerk.: Szalontai Barnabás. Budapest, 1956.
 Bánkiné Molnár Erzsébet 1999: *Betyárok a Kiskunságban*. Debrecen, 1999.
 Békés István 1966: *Magyar ponyva Pitaval*. Budapest, 1966.
 Betyárlegendák 1898: *Betyárlegendák. Az alföldi rablóvilág történetei*. Szeged, 1898.
 Bihar [1901.]: *Bihar vármegye és Nagyvárada*. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfia) etc. Szerk. Borovszky Samu et al. Budapest, é. n.
 Csapó Csaba 2007: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi bizottság. A „betyárvilág” felszámolása*. Pécs, 2007.
 Csepeli György – Mátay Mónika: A magyar betyár életei a médiában. *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat* 4 (2001) 88–101.
 Dobos Ilona 1977: Betyármondák. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. kötet. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977.
 Gönczi Ferenc 1944: *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár, 1944.
 Hobsbawm, Eric 1974: *Primitív lázadók*. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században. Budapest, 1974.
 K. Nagy Sándor 1888: *Biharország*. Nagyvárada, 1888.
 Kacska Zoltán 1994: *Egy bihartordai parasztköltő versei*. Debrecen, 1994.
 Kármán Elemér 1911: *Vitális Imre. Bünyügyi tanulmány*. Budapest, 1911.
 Küllös Imola 1988: *Betyárok könyve*. Budapest, 1988.
 Magyar Nagylexikon 1994: *Magyar Nagylexikon* 3. kötet. Budapest, 1994.
 Nagy Czirok László 1965: *Betyárélet a Kiskunságon*. Budapest, 1965.
 Osváth Pál 1875: *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Nagyvárada, 1875.
 P. Vas János 2012: *„Hej, betyárok!” Betyárok a népi kultúrában*. Budapest, 2012.
 Puskás—Végh 1997: *Sisa Pista, az utolsó nógrádi betyár*. H. n., 1997.
 S. Nagy Anikó 1975: Betyárhistóriák. In: Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. 489–495. Békéscsaba, 1975.
 Szabó Ferenc 1959: *Békés megyei néphagyományok* Rózsa Sándorról. Szeged, 1959.
 Szentesi Zöldi László 2009: *Nagy magyar betyárkönyv*. Budapest, 2009.

Szenti Tibor 1999: *Betyártörténetek*. Budapest, 1999.

Szücs Sándor 1969: *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek*. Budapest, 1969.

MELLÉKLET

Vitális Imre búcsúlevele

„Kedves egy Drága örökké felejthetetlen Eszter! bocsáss meg te én nekem, örökké boldogtalanná tett férjednek, Imrének. Ugyan miért tettél szerencsétlenné, a te hütlenségeddel. Fájdalom! jobb lett volna éles kést döftél volna szívembe - akkor! Mikor a templomban azt mondtad, hogy szeretem, szeretetből megyek hozzá! Óh! Istenem, miért nem hallgattad meg, hogy ugy lett volna. Mily boldogok volnánk most és itt van, hütlenségeddel megzavart elmémet, de azért nem átkozlak, mint engem a te anyád, csak arra az egyre kérék, hogy férjhez ne menj, mert meg ver az Isten. De nagyon jussom az eszedbe ez az egy szavam. Csókolom azt a drága kezeidet, mert a kedves kis ujszülött fiam Sándort, a ki lett volna minden boldogságom, örömöm, reményem; meghasad a szívem, ha rá gondolok arra, hogy fiad született. Fájdalom, nem látom meg soha, csókolom ezerszer a kis lányom is. Pataként ömlenek a könnyeim, mikor rá merek gondolni, hogy megáldott az Isten szép egy pár gyerekkel és nem élvezhetem örömeit, holott boldogabb ember nem volna nálam a világon most, ha kis családom körül lehetnék. De a te anyádnak köszönhetem mindezeket, amit megtörténtek velem, nem kellett volna. Egy ilyen nagyon beteg emberrel úgy bánni, láthatátok, hogy a magam betegségével is zavart állapotban voltam. Csókollak ezerszer mind a hármatokat, bocsáss meg utójára siromnál. Isten veled, élj boldogul, mire e levelet megkapod, én már halott vagyok. Isten veletek. bocsáss meg. Óh! Isten veletek! Áldja meg az Isten kedves nagybátyám, bocsáss meg, hogy így beszennyeztem a Vitálisi nevet. Köszönöm kedves D. L. bátyám, és Zs. né-némnek a jó szíveségüket. hogy a kedves feleségem pártfogások alá vették. Isten áldja meg érte. Isten velőkmindnyájokkal, bocsássanak meg, csak még egyszer ölelhetnék karjaim közé benneteket - nyugodtabban halnék meg. Áldjon meg a jó Isten. kimondhatatlanul sajnállak benneteket Drága jó feleségem és kedves gyermekeim. ezerszeres és fájdalom e rongy szívnek. mióta tudom, hogy fiam van, megháborodok, megőrülök, már magam se tudom, mi is van velem.” In: Kármán Elemér 1911. 61–62.

JEGYZETEK

- 1 Részlet Tornyai János „*Vitális Imre szomorú, betyár nőtája*” című verséből. Ezúton köszönöm Kéve József szeghalmi muzeológusnak, hogy Vitális Imre életútrára felhívta a figyelmemet.
- 2 Értve itt még a Debreceni Királyi Ítéletábla polgári és büntetőperes iratait, a Debreceni Királyi Főügyészség, Bihar vármegye alispánjának az anyagait, az általános rendészeti és közbiztonsági iratokat és Berettyószentmárton nagyközség önkormányzati anyagát. A levéltáros kollégák a hiány okául a II. világháború során keletkezett pusztulást nevezik meg. Lehetséggéként még a Magyar Királyi Curia anyagának vizsgálata mutatkozott, amelynek jelentős hányada azonban az 1956-ban kelt tűzvészben pusztult el.
- 3 Hobsbawm, Eric 1974. 36.; 51–52.
- 4 Dobos Ilona 1977. 280.
- 5 Csepeli György – Mátyás Mónika 2001. 88–101.
- 6 „Azelőtt is volt betyár, ma is van betyár. Csak ma nem az a neve. Azelőtt kívül állt a társadalmon, ma bent van a társadalomban és hitvány mesterségét »tökéletesre« emeli.” Betyárlegendák 1898. 3.
- 7 Küllös Imola 1988. 24–26; Nagy Czirok László 1965. 9.
- 8 P. Vas János 2012. 16.; Küllös Imola 1988. 20.
- 9 Hobsbawm, Eric 1974. 39.; 36.
- 10 Küllös Imola 1988. 12.; Szentesi Zöldi László 2009. 6.; Bálint Sándor 1961. 12–13.
- 11 Csapó Csaba 2007. 12.; P. Vas János 2012. 35.
- 12 Szabó Ferenc 1959. 117.
- 13 Hobsbawm, Eric 1974. 41–42.
- 14 „A betyárok megjelenésével egyidejűleg kialakult az őket védő és támogató szimpatizánsok köre. Ezek többnyire pásztorok, akik sokszor maguk is a »könynyűkező«-ek csoportját gyarapították. A tágas pusztákon rejteket adtak a csárdák, a csárdások nem egyszer orgazdák voltak. A szétszórt tanácsokon lakók pedig kiszolgáltattak helyzetükben félelemből támogatták és segítették e rablóbandák menekülését.” Bánkiné Molnár Erzsébet 1999. 12–13.
- 15 Szentesi Zöldi László 2009. 7.
- 16 Csapó Csaba 2007. 14.
- 17 „... volt-e értelme és jogosultsága a hirhedt Vitális-hajszának, amelynek hosszú eredménytelenségét a napi sajtó kelletnél jobban még felfújta s ezzel tán akaratlanul is meglehetősen nyugtalanságot idézett elő. Kelletnél jobban, ismétlem, mert nem első eset, hogy büntetetlenül elpusztított és szökésben lévő egyén hónapok mulva kerül csak a hatóság kezére és az eredménytelenség még sem szül oly gúnyos elégtelenséget, mint ez az eset.” Kármán Elemér 1911. 52.
- 18 Balogh-Béres 1956. 3.

- 19 Békés István 1966. 383.
- 20 „Vitalis Imrénék/ Véres a fokosa./ Nádasok vizében/ Tisztára se mossa./ Három nap, három éj./ Három sötét éjjel./ Bajomtól Bárádig/ Bujdosik az éren./ A bárándi csárdás/ Ha látta, se látta./ Vitalis Imrénék/ Tele tarisznyája./ Tele tarisznyája./ Jól hord a puskája/ Nem fél, ha a zsandárt/ Százával meglátja.” (Beck Zoltán gyűjtése) In: Kacska Zoltán 1994. 103.
- 21 A füzet adatai: *Vitalis Imre bujdosásának szomorú elbeszélése*. Dallamversben elmondja: Versiro Tornyai János vándor író. Békés (1911) OSzKKNy 5.844. Talán ez lehetett az a füzet, amelyre a Nagyvárad Friss Ujság is felhívta a figyelmet: „A nagyvárad vásárnak is jut a haramia szenczációjából. Tegnap ugyanis 8 oldalas füzetek kerültek az utcára »Vitalis Imre története« címmel. Tíz fillérért árulták a népies füzetkéket és a közönség kapkodta, olvasta buzgón.” NFU 1910. 251. (IX. 12.)
- 22 SzL 1910. 156. (IX. 13.) 3.
- 23 NFU 1910. 248. (IX. 9.) 1–2.
- 24 „A menynyire az egyén már halála után megfigyelhető volt, szembetűnő abnormitást nem lehetett rajta észrevenni. Alacsony, inkább véznának mondható termettel bírt, ekkor 30-31 éves korában, arca sovány és inkább erőtlén és elernyedt gézengúz, mint a haramia benyomást tette, úgy hogy alig volt megérthető, hogy bírhatta el ez a physikum az üldözésével járó félelmet és fáradalmakat, és hogyan tarthatta rettegésben ez a gyenge individuum heteken át községek és egész járások lakosságát.” Kármán Elemér 1911. 5.
- 25 Kármán Elemér 1911. 33.; TV 1910. 41. (X. 9.) 2309.
- 26 Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.
- 27 Balogh-Béres 1956. 14.
- 28 O'sváth Pál 1875. 245.
- 29 K. Nagy Sándor 1888. 22.
- 30 Bihar. 1901. 50.
- 31 Helységnévtár, 1907. 104. és 1913. 408.
- 32 Magyar Nagylexikon 1994. 670.
- 33 MSK Új sorozat. 48. 562–563.
- 34 1541 lakosból 1315 fő.
- 35 Az eltartottak arányával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy „a segítő családtagok nagy része most eltartottnak mutatott ki.” MSK Új sorozat. 48. 13* (1913.)
- 36 A népszámlálás kategorizálása együttesen kezeli a mezőgazdaságot és a kertészetet, a részletesebb bontásban mindössze egy kertészt találunk.
- 37 MSK Új sorozat. 30. (1910.)
- 38 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 27*
- 39 „Az elítélteknek oly nagy emelkedése, melyet adataink feltüntetnek, kétségkívül aggasztó tünete kriminalitásunk irányának. Érdekes volna mélyebb okait ismerni e társadalmi jelenségnek, ennek részleteibe hatolni azonban nem e közlemény feladata.” MSK Új sorozat. 30. (1910.) 37*
- 40 „kétségtelen tehát, hogy a materiális okok, az érdekek kielégíthetlensége mellett az erkölcs stüledése, a jellem silányága is azon tényezők közé tartozik, a melyek megmagyarázzák, hogy miért lépnek mind többen a bűn útjára. Különösen ki kell emelnünk, hogy a nép szellemi táplálékának egy része is kedvezőtlen hatású. Mindezen kívül kriminalpolitikánk is elég nagy mérvben hozzájárult a kriminalitás emelkedéséhez.” Uo. 37*
- 41 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 42*
- 42 „El lehet mondani, hogy mint a legtöbb államban, nálunk is jogilag ugyan fenn van tartva a halálbüntetés, de tényleg alig alkalmaztatik.” MSK Új sorozat. 30. (1910.) 49*
- 43 A kiadvány térképmelléklete hét kategóriát különít el, ahol Bihar vármegye – a 100.000 lélekhez viszonyított elítéltek emelkedő száma szerint – az ötödik kategóriába esik. MSK Új sorozat. 30. (1910.) 62 * illetve II. számú térképmelléklet.
- 44 A Csemegi-kódex értelmében rablásnak minősülő tényállás a 344–349. paragrafusok alatt lett meghatározva.
- 45 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 42.
- 46 „S így ép úgy nem szabad csodálkozni azon az inmorális jelenségen, hogy a rablójalkos Vitalis elleni hajszát állandóan megghusítani igyekezett az egész környék, hogy az emberek javarésze nem mert vagy nem akart semmit közölni a hatóság embereivel, a mint nem meglepő az sem, hogy mikor fejére pénzeli jutalom tüzetett ki, seregestől jelentkeztek a készséges kutatók, mikor pedig kivégeztetett, sajnálattal siratták meg földieit, de alig kihült hullájánál már megindult a tülekedés az áruló« jutalma után.” Kármán Elemér 1911. 9–10.
- 47 MNL A2165 Berettyószentmárton, keresztelés 1880. 16.
- 48 MNL A2165 Berettyószentmárton, halálozás 1886. 19.
- 49 „Vitalis Imre apja, Vitalis László 20 évvel ezelőtt összeférhetetlen természetének esett áldozatul. Agyonverték egy vörös vásáron. Ugy halt meg egy kocsmá padkáján.” NFU 1910. 247. (IX. 8.) 1–2.
- 50 Kármán Elemér 1911. 7.
- 51 MNL A2165 Berettyószentmárton, házasság 1890. 4.
- 52 Kármán Elemér 1911. 12–17.; Szentesi Zöldi László 2009. 59.
- 53 Kármán Elemér 1911. 18–25.
- 54 Kármán Elemér 1911. 35.
- 55 SzL 1910. 156. (IX. 13.) 3.; TV 1910. 41. (X. 9.) 2342.; Szűcs Sándor 1969. 188.
- 56 Berettyószentmárton, állami házassági másodpéldány 1905. 7.
- 57 Kármán Elemér 1911. 30.
- 58 Berettyószentmárton, állami születési másodpéldány 1907. 3.; 1910. 34.

- 59 Kármán Elemér 1911. 36.; Szücs Sándor 1969. 188.
- 60 NFU 1910. 240. (IX. 1.) 1.
- 61 NFU 1910. 241. (IX. 2.) 2.
- 62 „Puhatólózás közben természetesen szóba került Vítális, (...) az őrmesternek feltűnt, hogy a ruházatról adott leírás hasonlít ahhoz a leírás-hoz, a melyet róla a hájói lakosok adtak. Erre a csendőrzárőr elment Vítális Imre lakására, ahol nejét és anyósát, özv. Vítális Lászlóné Bacsa Zsuzsannát találta. Itt megtudta mindenekelőtt azt, hogy Imre augusztus 28-ika óta nem volt otthon, hogy továbbá valóban abban a ruhában távozott, amely a hájói vásárok által adott leírásnak megfelel. Nem közölte a szorongó asszonynéppel, hogy miért keresi a távollevőt, de mikor a körülményekről tájékozódott, felmutatta a bűnjes kalapot. »Ez az Imre kalapja.« -feleleteugy a nő, mint az anyós, és ezzel a hájói rablógyilkos kilétére meg volt az első alapos gyanu.” Kármán Elemér 1911. 43.
- 63 Sárrét 1910. 36. (IX. 4.) 4.; Kármán Elemér 1911., aki közölte az anyós halála előtt tett tanúvallomását.
- 64 Sárrét 1910. 36. (IX. 4.) 4.
- 65 Berettyószentmárton, állami halotti anyakönyvi másodpéldány 1910. 18.
- 66 Érdekes kissé utána nézni az anyós életútjának is: 1857-ben született Szeghalmon Bacsa Sándor és Baranya Zsuzsanna gyermekeként. Szülei között jelentős korkülönbség volt és édesapját hamar elvesztette. Nem áll módunkban az életút egyes állomásait jelen tanulmány keretei között rekonstruálni, de az elénk kerülő stációk (Szeghalom, Arad, Berettyószentmárton) – a kor viszonyaihoz képest – számos érdekességet sejtetnek.
- 67 NFU 1910. 247. (IX. 8.) 1–2.
- 68 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 69 Berettyószentmárton, állami halotti másodpéldány 1910. 19.
- 70 Kármán Elemér 1911. 53.
- 71 „A csendőrirítás hírére feléledtek a pandúrokat, urakat leckéztető régi betyárokról szóló legendák, s az »utolsó bihari betyárnak« sok pártfogója akadt.” Szücs Sándor 1969. 190.
- 72 NFU 1910. 245. (IX. 6.) 1–2.
- 73 NFU 1910. 254. (IX. 15.) 2.; Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.; SzL 1910. 166. (IX. 27.) 3.
- 74 NFU 1910. 252. (IX. 13.) 1–2.
- 75 Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.
- 76 NFU 1910. 256. (IX. 16.) 2.; Esti kiadás 1.; SzL 1910. 165. (IX. 25.) 2.; Sárrét 1910. 38. (IX. 18.) 4.
- 77 Szücs Sándor 1969. 190.
- 78 TV 1910. 41. (X. 9.) 2309.
- 79 Sárrét 1910. 39. (IX. 25.) 4.
- 80 Berettyószentmárton, halotti anyakönyvi másodpéldány 1910. 22.
- 81 Küllös Imola 1988. 62.
- 82 Kármán Elemér 1911. 63.
- 83 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 84 NFU 1910. 252. (IX. 13.) 1–2.
- 85 NFU 1910. 178. (IX. 26.) 1.
- 86 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 87 Szücs Sándor 1969. 190.
- 88 NFU 1910. 258. (IX. 17.) 1–2.
- 89 NFU 1910. 250. (IX. 11.) 1–2.; NFU 1910. 253. (IX. 14.) 2.
- 90 Kármán Elemér 1911. 32.
- 91 Puskás-Végh 1997. 210.; Gönczi Ferenc 1944. 139.; Nagy Czirok László 1965. 169–175.; S. Nagy Anikó 1975. 493.
- 92 Szücs Sándor 1969. 188.; Szentesi Zöldi László 2009. 59.
- 93 Sárrét 1910. 38. (IX. 18.) 4.
- 94 Szentí Tibor 1999. 12.

Tudománypolitikai javaslatok és viták a posztpluralista Magyarországon (1946 ősze – 1947 ősze)

Tudományosan feltáratlan, hogy a magyar politikatörténetben az 1946 őszen kezdődő „új” szakaszban, a posztpluralizmus idején a különböző politikai erők, így a demokráciát „átalakítani” szándékozó Magyar Kommunista Párt (MKP), milyen elképzeléseket és koncepciókat alakított ki a tudományos élet jövőjét illetően. Lényeges annak is a feldolgozása, hogy a politikai centrumok ellen 1946 végétől kibontakozó kommunista és baloldali szociáldemokrata támadások miként befolyásolták egyes pártok tudománypolitikai elgondolásait. Megválaszolandó, hogy a pártok centrumcsoportjainak 1947 tavaszán történt eltávolítása után a koalícióban maradt baloldalnak volt-e önálló tudománypolitikai elképzelése, vagy csupán egyetértett a népi demokrácia „vezető” pártjának, az MKP-nak a koncepciójával. A tudományos kutatás feladata annak is a megismertetése, hogy az 1946 elején az egyes pártokból kiszorított volt koalíciós jobboldal – mely 1946–1947-ben pártokká szerveződött – megjelenik-e tudománypolitikai elképzelésekkel a polgári demokráciát felszámolni szándékozó munkáspárti baloldallal szemben.

(Szakítás a pluralizmussal – a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa és 3 éves terve) A háború utáni magyar politikatörténetben „fordulópontot” jelentett az MKP 1946. szeptember 28. – október 1. között megtartott kongresszusa. A párttanácskozáson a kommunisták ugyanis deklaráltan szakítottak az eddig többé-kevésbé általuk is betartott demokrácia játékszabályaival. A kongresszus kinyilvánította: „ki a nép ellenségeivel a koalícióból”.¹

A demokráciában elfogadhatatlan egy ilyen politikai deklaráció. A kongresszusnak a tudománypolitikával kapcsolatos elgondolásaiban mindez nem tükröződött. Kivételt jelentett a Moszkvából hazatért Lukács György felszólalása, aki heves kirohanást intézett az egyetemek és az Akadémia ellen, amelyeket a reakció fellegvárainak nevezett.² Meglepő, hogy az ország jövőjét radikálisan megváltoztatni szándékozó és eddig aktív tudománypolitikát folytató párt legfelső fóruma a tudomány kérdéseivel még csak nem is foglalkozott. Ugyanakkor döntést hozott a tudománypolitikát perspektivikusan meghatározó hároméves tervjavaslat kidolgozására.

Néhány héttel a pártkongresszus után 1946. november 5-én a kidolgozás alatt lévő hároméves terv támogatásáról a pártközpontban az a döntés született, hogy megfelelő propaganda biztosításával tekintélyes közéleti tényezők, egyetemi tanárok bevonásával olyan nyilatkozatokat várnak, hogy az MKP kezdeményezéseit üdvözlik és a terv alapvető elgondolásait magukévá teszik.³

A november 5-i pártközpontban született döntésnek megfelelően még a terv megjelenése előtt 1946. december 14-én az MKP Kemény Gábor elnökletével ankétot indított Magyarország kulturális átépítéséről. A tanácskozás első felszólalója Fogarasi Béla, a párt tudománypolitikai szakértője volt, aki a kulturális tervezés fontosságáról beszélt. A kommunista filozófus előadásában kifejtette, hogy szerinte a kulturális tervezéskor a gazdasági újjáépítéstől annyiban különbözik, hogy nemcsak a háború okozta pusztításokat kell helyreállítani, hanem az elmaradottsá-

got is pótolni kell. A nem kommunista hozzászólók közül Kovács Máté is a tervezés szükségszerűségét hangsúlyozta. A parasztpárti államtitkár arról beszélt, hogy az önálló kezdeményezés eredményeket hozott, de a további lépéseket tervszerű irányítással kell felváltani azért, hogy az aránytalanságokat el lehessen kerülni. A december 24-én felszólaló MKP-tag Alexits György matematikus a felsőoktatás területén a legsürgetőbb változtatást a középiskolai tanárképzésben tartotta indokoltnak.⁴

A hároméves tervvel kapcsolatos intézkedések területén fontos állomás volt, hogy a tervjavaslatot az MKP Politikai Bizottsága 1946. december 19-i ülésén megvitatta. Ennek alapján tartotta meg a párt második számú vezetője Gerő Ernő 1946. december 20-i előadását a Politikai Akadémián a hároméves tervről. Miután a Központi Vezetőség 1947. január 11–12-i ülésén a tervjavaslatot elfogadta, a tervet 1947. január 30-án könyvben is megjelentette.⁵

Az 1947. január végén nyilvánosságra hozott kommunista 3 éves terv már kidolgozott kommunista tudománypolitikai koncepcióról tanúskodik. Az MKP hároméves tervjavaslata a tudományok társadalmi szerepét körvonalazó programot tartalmazott. Ebben a párt megfogalmazta, hogy a tudományos kutatásoknak összhangban kell lenniük az ország termelőerőinek fejlesztésével, a természeti erőforrások feltárásával, a gazdasági fejlődés célkitűzéseivel. A terv legfontosabb tudománypolitikai célkitűzése és egyben alapirányzata volt, hogy a tudományt az ország termelőerői kifejlesztésének szolgálatába állítsa.⁶

A tervben körvonalazódott, hogy a tudományokra is ki kell alakítani a kutatás-fejlesztés tervezésének rendszerét, s ennek során szoros kapcsolatba kell hozni a gazdasági tervezéssel. Az MKP a tudomány fő erőit a gazdasági fejlődést elősegítő tudományokra kívánta koncentrálni. A legjelentősebb tudományos célkitűzések ebből következően a műszaki és agrártudományok területén fogalmazódtak meg. A fenti tudományok fejlesztése érdekében a párt olajkutatási, alumíniumkutatási, barnaszénkutatási és mezőgazdasági kísérleti állomás felállítását tervezte.⁷

A hároméves tervben az MKP jelentős változtatásokat ütemezett be a társadalomtudományok területén is. A tervet szerint szükség van a humán tudományokra ahhoz, hogy a magyarság megismerje történeti fejlődésének igazi mozgató erőit és való helyét a kultúrnemzetek, elsősorban szomszédai között.

A kommunisták részéről a társadalomtudományok fontosságának hangsúlyozására utal, hogy a tervezetben megfogalmazódott egy önálló, az egyetemektől független társadalomtudományi kutatóhálózat kiépítésének gondolata. A tervezett kutatóintézetek az Országos Társadalomtudományi Intézet, az Általános Neveléstudományi Intézet, az Országos Gazdaságtudományi Intézet és Világpolitikai és Dunatáji Intézet felállításától a párt a társadalomtudományi kutatások fellendülését remélte. A kommunista tudománypolitika már ekkor napirendre tűzte a tudományirányítás ügyét. Az MKP szervezeti intézkedésekkel is „segíteni” kívánta a kommunista koncepció megvalósulását, ezért már 1946 végén a kutatásirányítás előmozdítása érdekében országos tudományos tanács felállítását tervezte, amelynek feladata a tudományos újjáépítés és a tudományos intézetek egységes vezetése. A párt 3 éves terv már előrevetítette az MTA-t helyettesítő tudományirányító szerv létrehozásának szükségességét.⁸ A kommunista felfogás szerint ebben a legmagasabb tudományos szervben megvalósul a tudomány önkormányzata, másrészt a tudomány és a nemzet egysége gondolata.

Az új kutatóintézetek létesítésének terve, egységes irányításának és tervszerű működésük biztosításának igénye jelezte azt az új kommunista tudománypolitikai

koncepciót, amelynek megvalósításával radikális változást kíván végrehajtani a magyar tudományos életben.⁹

A hároméves tervek tudomáspolitikai koncepciójának legproblematisabb része, hogy a párt nem utalt a nemzetközi tudományos kapcsolatok fontosságára. A tervek hiányossága volt továbbá, hogy a pártnak a vállalati kutatóintézetek, valamint az elméleti kutatások fejlesztésére nem volt programja.

(Viták a tudomány jövőjéről) 1947-ben a tudománpolitika központi kérdése a finanszírozás, a kutatási célkitűzések iránya, valamint a tudományos életben keletkezett nehézségek felszámolása volt. A téma 1947. február 6-án az 1946–1947-es költségvetés vitáján került az érdeklődés előterébe. A tudomány helyzetét Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós, a háború utáni MTA-reform egyik vezetője vitte a parlament elé. Szent-Györgyi elsősorban azért szólt hozzá a költségvetéshez, mert úgy ítélte meg, hogy az állam nem támogatja társadalmi fontosságának megfelelően a felsőoktatást és a tudományos életet. A világhírű tudós nem tudta elfogadni azt a költségvetést, amely 80 millió forintot ad a Honvédelmi Minisztériumnak akkor, amikor az egyetemek munkaképtelenek, az egész tudományos élet anyagiak miatt a pusztulás szélén áll. Konkrét példákkal bizonyította, hogy a tudományos életre és a felsőoktatásra fordított pénz elégtelen akkor, amikor például a budapesti orvoskaron 1600 másodéves hallgató van, ugyanakkor erre a hallgatói tömegre egy laboratórium és 25 fős személyzet jut. A természettudományok helyzetét is teljesen kilátástalannak ítélte meg, mert ezen a területen meglátása szerint a tudományos kutatás teljesen megállt.

A tudományos kutatások közvetlen gazdasági hasznosságát ecsetelte akkor, amikor figyelmeztetett: ezek a kutatóintézetek, laboratóriumok képezik azokat a szakembereket, akik az országot újjáépítik, akik az ipart fejlesztik. Szent-Györgyi Albert a tudományos kutatók nyomasztó anyagi helyzetére is figyelmeztetett. Tudtára adta a parlamentnek, hogy a kulturális munkás értékét eddig még egy ország sem becsülte le annyira, mint a magyar demokrácia. Szent-Györgyi a továbbiakban kifejtette, hogy tudomása van a hároméves tervek tudományfejlesztő elképzeléséről, de azoktól a katasztrófa azonnali megoldását nem remélte, ezért azt kérte, hogy a HM-re előirányzott 80 millió forint feléből a tudományt segítsék.¹⁰

A költségvetést előadó parasztpárti képviselő, B. Farkas Ferenc beszédéből megállapítható, hogy ő is tisztában volt a magyar tudomány helyzetével. A politikus a felsőoktatást és a tudományos kutatást egymástól elválaszthatatlannak tartotta, ezért a tudomány reformját a felsőoktatás reformjával egy időben kívánta megvalósítani. Úgy ítélte meg, hogy olyan tervszerű fejlesztés kell, amely az anyagi erőt és a szakképzettséget az ország érdekének megfelelő tudományos kutatás szolgálatába állítja, ezért elsősorban a gazdasági problémák vizsgálatát és az országos néprajzi gyűjtés megszervezését szorgalmazta.¹¹

A költségvetés tudományos tételeihez Ternay András a Szabadság Párt képviselője is hozzáfűzte megjegyzését. Felszólalásában támogatta Szent-Györgyi Albert koncepcióját és kifejtette az MTA-val kapcsolatos álláspontját is. Ternay az Akadémia hivatását abban látta, hogy irányítsa az ország művelődését és a tudomány élén állva alkalmassá kell tenni arra, hogy beleszólása legyen minden kulturális kérdésbe. Az Akadémia aktivitásának hiányát a pénzhiányban látta. Az MTA-nak szánt 90.000 forintos költségvetési támogatást még akkor is kevésnek tartotta, ha az kiegészül a VKM-től kapott 600.000 forint póthittel. A szabadságpárti képviselő az MTA anyagi problémáinak megoldására példaként említette Romániát, ahol szintén elvették az Akadémia földbirtokait, de erdőseggel kárpótolták.¹²

A pártok részéről felszólaló további politikusok között Révész László kisgazdapárti képviselő is kevésnek tartotta a felsőoktatásra és a tudományos kutatásra szánt összeget. Kimutatása szerint az 1929–1939 közötti tíz év költségvetési átlagához viszonyítva az egyetemek és a főiskolák támogatása 40,5%-ról 24%-ra, a tudományos célok támogatása 6,4%-ról 4%-ra zsugorodott össze. A kisgazdapárti felszólaló után Bálint Sándor, a Demokrata Néppárt képviselője az egyetempolitikai reformjavaslattal összefüggésben fejtette ki tudománypolitikai felfogását. A szegedi etnográfia professzor felfogása szerint törekedni kell arra, hogy az egyetemeket visszaadják eredeti rendeltetésüknek, annak, hogy a tudományt önzetlenül, minden mellékes gyakorlati szempont nélkül az igazság nevében műveljék.¹³

Révész Ferenc baloldali szociáldemokrata politikus az ország tudományos elmaradottságát hangsúlyozta. Kissé eltúlozva, úgy ítélte meg, hogy a magyar természettudomány 30–40 évre le van maradva, de hasonlóan gyalázatosnak tartotta a tudományos könyvkiadás helyzetét is.¹⁴

A kommunista álláspontot Rudas László fejtette ki. Úgy ítélte meg, hogy a tudományos kutatásoknak minden fillért biztosítani kell, de csak abban a formában, hogy nem szabad a tudományos kutatást magánvállalkozásnak átengedni. A tudományos kutatás fejlődését nem kizárólag a tanszékek fejlesztésétől várta, hanem a kutatóintézetek számának növekedésétől. Különösen a természettudományi kutatóintézetek fejlesztését tartotta fontosnak. Úgy látta, hogy a kutatóintézetek nélkül nemcsak a tudomány, de a felsőoktatásunk sem fejlődhet, mert nélkülük nem lesznek olyan szakemberek, akikre a demokráciának szüksége van. A kommunista ideológus tudományos minősítésünk megváltoztatását is kezdeményezte, követendőnek az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban megvalósult rendszert tartotta, mert ott speciális feltételekhez van kötve a doktori cím megszerzése. Véleménye szerint tudósjelölt csak akkor lehet valaki, ha már tudományos munkáról tett tanúbizonyságot.¹⁵

A kormány nevében március 13-án felszólaló Keresztury Dezső VKM-miniszter a természettudományi kutatások egyetemi elmaradását nem szemléleti, hanem pénzügyi okokkal magyarázta. Álláspontja szerint a VKM a természettudományi kutatásokat teljes elvi támogatásban részesíti. Konceptióját alátámasztandó megemlítette, hogy a meglévő laboratóriumokat is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudják helyreállítani, nemhogy nagy kutatóintézeteket tudnának építeni. Keresztury egyetértett az egyetemi kutatómunka fokozásával, de az egyetemeket a szakemberképzés intézményeinek is tartotta. Fokozott fontosságot tulajdonított annak is, hogy a magyar szellemi életnek legyen egy olyan fóruma, amely a legnagyobb, a leghaladóbb szellemű szakemberek együttese. Erre a miniszter szerint az MTA van hivatva.

Keresztury is egyetértett azzal, hogy az Akadémia költségvetési szempontból rosszul van dotálva. Ennek okát ő is abban látta, hogy az Akadémia elvesztette célvagyonát, ezért sokkal jobban szorul állami támogatásra, mint azelőtt. A miniszter az MTA nem megfelelő működésének okát a tartalmi munka helyetti áldatlan és terméketlen perpatvarkodásban látta. Keresztury úgy ítélte meg, hogy ha ezek megszűnnek, akkor megteremtődnek az Akadémia munkájának feltételei.¹⁶

1947. március 17-i újabb felszólalásában Rudas László a demokrácia – nem mondta ki, hogy népi demokrácia – egyetem- és tudománypolitikai elveiről és értékeiről beszélt. A kommunista vezető kifejtette, hogy a demokráciában az egyetemeknek szakembereket kell adniuk, olyan szakembereket, akik a demokráciáért akarnak szolgálni. Úgy látta, ha az egyetemek kapuit tágra nyitják a nép előtt, ak-

kor a szunnyadó tehetségek majd szaktudásukban is felül fogják múlni azokat, akik csak azért jártak egyetemre, hogy diplomát szerezzenek.¹⁷

A parlamenti vitákból látható, hogy nemcsak a kutatók, hanem a politikusok is tisztában voltak a tudományos élet problémáival. A Magyar Tudományos Akadémia pénzügyi helyzetét valóban meg kellett volna oldani, mert a háború után az Akadémia működésének eddigi anyagi alapja lényegében megszűnt. Az MTA tudományos célokra felhasználható tiszta jövedelme túlnyomórészt földbirtokaiból – évi 429.000 pengő – kisebb mértékben bérházaik bevételeiből – évi 160.000 pengő, a különböző bankoknál értékpapírokból elhelyezett alapítványösszegek kamatából állt. Ezekhez évi 70.000 pengő államsegély járult, amely a személyi és dologi kiadásokat fedezte. Mivel a háború után az Akadémia földbirtokait igénybe vették a földreform céljaira, értékpapírjai, bankbetétjei zár alá kerültek, bérházaik jövedelmei után az MTA-nak is vagyondézmát és újjáépítési járulékot kellett fizetnie.

Az Akadémia a nehézségek miatt a kormányhoz intézett ismételt beadványaiban a földbirtokainak kisajátításáért kárpótlásul azt kérte, hogy néhány mintagazdaságát megarthassa saját kezelésében, vagy azokat erdőbirtokokra cserélve – használhassa föl jövedelmüket tudományos célokra. A kormány azonban ezt az utat nem találta járhatónak, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állami költségvetés keretében kell gondoskodni az Akadémia működésének anyagi feltételeiről. Az infláció körülményei között ezért a kiutalt összegek nem voltak elégségesek az MTA működtetéséhez, inkább csak gyorssegélyeknek bizonyultak. A stabilizáció sikeres végrehajtása nyomán 1946 őszétől a kormány évi 90 ezer forintban szabta meg az Akadémia állami támogatását, ezzel szemben az Akadémia évi 500-600 ezer forintban jelölte meg a szükséges állami támogatás összegét.¹⁸

(Befolyásszerzési próbálkozások a tudósok között) A magyar tudományos élet talpra állítása – mint láttuk – 1947-ben is komoly anyagi akadályokba ütközött, ezért május 4-én Frigyesi Józsefnek a Pázmány Péter Tudományegyetem rektorának elnökletével a magyar egyetemek és a tudományos kutatóintézetek tanácskozást tartottak. Az értekezlet tárgya a Magyar Egyetemek és a Tudományos Kutató Intézetek Segélyközösségének a megalakítása volt. Ez a tudományos csúcsszerv arra lett volna hivatott, hogy a belföld és a külföld felé társadalmi és tudományos vonatkozásban képviselje a magyar tudományos életet és megszervezze mindazokat az akciókat, amelyek a magyar tudományos kutatómunka újjáélesztéséhez és korszerű színvonalra emeléséhez anyagi és szellemi lehetőségeket biztosít.¹⁹

Ebben a helyzetben az MKP a különböző politikai és tudományos kezdeményezései mellett úgy ítélte meg, hogy a tudományos élet talpra állításához nem elegendő az intézmények pénzügyi feltételeinek a javítása, hanem a tudomány művelőinek életkörülményeit is meg kell teremteni. A tudósok közötti bázis növelése érdekében a Szabad Nép május 22-i számában Víg Károly történész-politikus megfogalmazza, hogy a magyar tudomány csak a tudósokkal együtt menthető meg. Ezért elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy a magyar demokrácia tudományos pótlék címén jelentősebb összeggel segítse a tudósokat.²⁰ Erre a támogatásra valóban nagy szükség lett volna, mert a kutatói fizetések ekkor 270-700 forint között mozogtak. Egy fiatal tudós fizetése nem volt több egy segédmunkásénál.

1947 elejétől a Magyar Kommunista Párt számára a tudósok megnyerése és a tudományos pozíciók erősítése nagyon fontossá vált. 1947 tavaszától a párt ezért kiemelt feladatának tartotta – amit az Értelmiségi Osztálynak Rákosi Mátyás és

Farkas Mihály részére készített referendumban meg is fogalmazott – a tudományos kutatás tervszerű vezetését és szervezését, valamint a hároméves terv célkitűzéseivel való összhangba hozását. A siker érdekében bizonyos területeken diktatórikus eszközöket is megengedhetőnek tartottak. Elhatározták például, hogy az egyetemokről és a tudományos intézményekből eltávolítják az „ellenforradalmi reakció” képviselőit, ugyanakkor tudománypolitikai célként „még csak” azt fogalmazták meg, hogy a marxizmus a tudományban és a felsőoktatásban foglalja el azt a helyet, amely tudományos és társadalmi jelentőségének megfelelő.²¹

A marxizmusnak a magyar tudományos életben való térhódítását az MKP mellett az SZDP is fontosnak tartotta. Ezt alátámasztandó a Népszava 1947. július 6-i számában egész oldalas cikkben számolt be arról, hogy miként hódít a marxizmus a világ tudományos életében.²²

Az MKP-nak a tudomány tervszerű fejlesztése és a hároméves terv kidolgozása érdekében tett különböző erőfeszítéseit a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak többsége nem akceptálta. A helyzetet jól érzékelteti, hogy az Akadémia 1947 májusi gyűlésén Beke Ödön nyelvész indítványt tett arra, hogy az MTA dolgozzon ki egy hároméves tervet. Beke professzor kezdeményezésének az lett az „eredménye”, hogy Németh Gyula turkológuson kívül senki sem támogatta az indítványt. Nemesak a kommunista kezdeményezés elutasítása jellemezte 1947 nyarán a tudós társadalom többségét, hanem egy bizonyos tartózkodás is érezhetővé vált közöttük. A tudósok passzivitása az MTA tagválasztó nagygyűlése idején 1947. június 6-án is tapasztalható volt az akadémikusok körében. Kodály Zoltán elnök beszámolójában meg is fogalmazta, hogy közöny nyilvánult meg az MTA iránt.²³

Az 1947-es júniusi tagválasztásnál a humán és a természettudósok egyenlő arányban jutottak be a testületbe. A kiegyensúlyozottságot jelzi, hogy a 7 új levelező tagból mindössze 1 fő képviselte a humán tudományokat. A rendes tagok viszont valamennyien a humán tudományok művelőiből voltak.²⁴ Az Akadémia nyári ülését nem kísérte érdeklődés egyetlen politikai párt részéről sem.

A Magyar Kommunista Párt ugyanakkor az akadémikusok passzivitását nem elutasításként értelmezte. Révai József, a párt főideológusa például nem látta őszintének a tudósok megnyilatkozását, ezért a pártvezetés a helyzet megváltoztatása érdekében találkozót kezdeményezett a tudósokkal.²⁵ A találkozóra június 11-én került sor. A fórumon a tudósok részéről részt vett Németh Gyula, a Pázmány Péter Tudományegyetem megválasztott jövő évi rektora, Hajnal István dékán, továbbá Zsirai Miklós, Pais Dezső, Wolsky Sándor, Moravcsik Gyula, Schulek Elemér, Bolgár Elek, Szemerényi Oszvald, Buzagh Aladár, Barát Dezső, Mérei Ferenc, Fogarasi László, Rudas László, Andics Erzsébet, Szimonidesz Lajos, Waldapfel József és Imre, Komjáth Aladár, Győri Mátyás, Lakó György, Makkai László, Vigh Károly, Jánosi Dénes, Tolnai Gábor és Mátrai László.

A Szabad Nép által közölt névsorban „meglepő” módon nem szerepelt a háború utáni tudománypolitika több meghatározó egyénisége. Nem találkozunk sem Szent-Györgyi Albert, sem Moór Gyula nevével. Az is látható, hogy az egykori Magyar Természettudományi Akadémia tagjai sem voltak felülreprezentáltak az összejövetelen. Mindösszesen három természettudós vett részt a tanácskozáson. Wolsky Sándor biológus, valamint Schulek Elemér és Buzagh Aladár vegyészek. Mi lehet a magyarázata ennek a helyzetnek? A természettudományi-műszaki elit távolmaradásának egyik magyarázata lehet, hogy ezek az elit-csoportok az 1945–1946-os tudománypolitikai viták miatt közelebb álltak a Magyar Kommunista Párthoz és

ezért nem volt feloldandó feszültség köztük és a kommunisták között. De az okok között lehetséges egy olyan feltételezés is, hogy a Nagy Ferenc miniszterelnök-féle „összeesküvő csoport” „felszámolása” idején több természettudóst, köztük Nárai Szabó István vegyész is letartóztatták. 1947 nyarán ezért egyes természettudósok számára a Magyar Kommunista Párt politikája kezdett elfogadhatatlanná válni.

Az MKP vezetését Rákosi Mátyás, Rajk László, Molnár Erik, Révai József, Horváth Márton és Orbán László képviselte.

Mivel az MKP mindenképpen meg akarta szüntetni a tudósok és a párt között meglévő feszültséget, ezért a közeledést akadályozó problémáról tudni akart, azokat fel kívánta számolni. A pártvezetés jelszava az összejövetelen: „Elő a bajokkal, panaszokkal, sérelmekkel”. A hozzászóló professzorok közül Németh Gyula és Hajnal István a tudósok legfőbb gondjának a túrhetetlen anyagi helyzetet és a mostoha kutatási körülményeket tartották. A nehézségeket felvető egyetemi tanárok problémáira először a párt főtitkára reagált. Rákosi Mátyás akceptálta a tudósok követeléseit és elvárásait a demokráciával szemben. Úgy látta, hogy a tudomány emberei mást várnak az új rendszertől, mint a régítől. Rákosi a továbbiakban kifejtette, hogy az MKP vállalta és a jövőben is vállalni fogja a tudomány erőteljes támogatását. A tudósok képviselőinek elmondta, hogy a párt elfogadja a tudósoknak azt a kérését, hogy tudományos pótlékot kapjanak. Az MKP cserében azt várja, hogy a demokrácia embere érezze, hogy a nép és a tudomány közelebb jutott egymáshoz.

Az MKP főtitkárának álláspont-ismertetése után a kultúrpolitika elsősorú vezetője, Révai József felszólalásában arról beszélt, hogy a hároméves tervben nagy szerepe van a természettudománynak, de az emberek nevelése legalább olyan fontos, mint a gazdasági színvonal emelése. A polgári tudósok megnyerése érdekében szükségesnek tartotta annak kinyilvánítását, hogy az MKP nem törekszik arra, hogy a marxisták kizárólagosságát biztosítsa az egyetemeken, de ott a helye a marxizmusnak is.²⁶

Nem sokkal a kommunista pártvezetésnek a tudósokkal való találkozása után az összejövetelnek meglelt a hatása. A kommunista irányítású Gazdasági Főtanács döntése révén a minisztertanács augusztus 1-jétől az egyetemi-főiskolai oktatóknak, kutatói személyzetnek tudományos pótlékot állapított meg. A pótlék egyetemi tanároknál és a tudományos intézetek vezetőinél a törzsfizetés 50%-a, főiskolai tanároknál, egyetemi intézeti tanároknál, tudományos intézmények osztály-, illetőleg szertárvezetőinek, egyetemi és főiskolai tanszemélyzetnél és a tudományos személyzetnél a fizetés 40%-a, egyetemi és tudományos intézeti segélyszemélyzetnél a fizetés 30%-a. Az egyetemi magántanárok pótlékát az általuk adott órák óradíjával arányban a közoktatási és pénzügyminisztérium állapította meg. A Magyar Kommunista Párt a pótlék bevezetésétől a tudósok megnyerését és pozíciói megerősödését remélte, ezért más pártok esetleges vagy valódi érdemét kisebbiteni, illetve cáfolni igyekezett. A Szabad Nép ezért visszautasította a Népszava azon állítását, hogy a tudományos pótlék megszavazását az SZDP kezdeményezte.²⁷

Ha nem is az anyagi támogatás területén, de az SZDP is mutatott tudománypolitikai aktivitást 1947 áprilisában. Szakasits Árpád főtitkár az SZDP írók és tudósok előtt mondott beszédében megfogalmazta, hogy a párt tömöríteni kívánja a magyar tudósok legjavát.

A június 22-i Népszavában pedig Kéthly Anna jobboldali szociáldemokrata politikus „A tudós kilép a laboratóriumból” című vezércikkében arról írt, hogy az SZDP történelmi felelőssége tudatában a laboratóriumokból a nyilvánosság elé lépett tudós mellé áll.²⁸ Az MKP kezdeményező szerepe valóban vitathatatlan volt,

mert a magántanári státuszrendezést Losonczy Géza már 1946. december 15-én felvetette a Szabad Népben.²⁹

A tudósok eddigi tartózkodása, illetve elutasítása után 1947 nyarától változás történt. Az MKP-nak az a tudománypolitikai törekvése, hogy a tudományos tervezést a tudósokkal elfogadtassa, 1947 augusztusában már sikerrel járt. A Szabad Nép 1947. augusztus 10-én beszélgetést folytatott Zsirai Miklóssal, a budapesti bölcsészettudományi kar új vezetőjével, melyben a nyelvész elmondotta, hogy a professzorok az MKP vezetőivel történt júniusi találkozó után haladéktalanul nekiálltak a hároméves terv készítésének. A dékán elmondotta, hogy a pesti bölcsészkar hároméves terve augusztusra elkészült, melyet 67 intézet állított össze és 70 tudós dolgozott rajta.³⁰ A kommunista párthoz kötődő professzor szerint bizonyos területeken, így például a Magyar Tájszótár készítésénél egyenesen lehetetlen terv nélkül dolgozni, mert egy ilyen hatalmas munka csak tervszerű elosztással és nagy számú friss erő bevonásával végezhető el. Zsirai kifejtette azt is, hogy a kitartó munkához szokott tudósok tudják, hogy tervszerűség nélkül a tudomány szeszélyes játék, ezért álltak ki egységesen, pártkülönbségek nélkül a hároméves terv mellett.

A baloldal, különösen a kommunisták politikai és tudománypolitikai sikerének számít, illetve a magyar tudomány vezető személyiségeinek helyezkedését érzékelteti, hogy 1946 augusztusában többen elismerően nyilatkoztak a Magyar Kommunista Pártról. Csűrös Zoltán műegyetemi professzor szerint az MKP nélkül nem jutott volna idáig az újjáépítés. Németh Gyula orientalista azt a véleményt képviselte, hogy a kommunisták segítségével a tudomány örökké hálás lesz. Szent-Györgyi Albert pedig úgy látta, hogy a tudósoknak a munkásság segítsége adott erőt.³¹

1947-ben a két munkaspárt tudománypolitikai aktivitása a politikai centrumától megfosztott koalíciós „partnerek”, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt érdeklődése 1945–1946-hoz képest radikálisan visszaesett.

A választásra készülő politikai erők pártprogramjai közül egyedül az FKGP-nek volt tudománypolitikai elképzelése. A Független Kisgazdapárt 1947-es programtervezetében, mely 1947 júliusában jelent meg, fontos feladatként fogalmazódott meg, hogy az állam gondoskodjon és oldja meg az egyetemeken és más tudományos intézetekben a kutató- és nevelőmunka feltételeit, és hogy fel kell építeni a lerombolt épületeket, fel kell szerelni az elpusztult laboratóriumokat és tantermeket. A népi demokratikus átalakulást elfogadó, ekkor már csak baloldali orientációjú FKGP programjában ugyanakkor még megfogalmazódik a tudomány szabadságának és az egyetemi autonómia feltésének gondolata. A párt ezért kiállt a tudomány fejlődését garantáló értékek mellett.

Az Akadémiával kapcsolatban az FKGP-nek az volt az álláspontja, hogy késedelem nélkül kezdjen el működni és a napi politikától teljesen függetlenül végezze a munkáját. A szellemi élet megítélésénél is hasonló álláspontot képviselt: a tudósokat, írókat és művészeket ne pártállásuk, hanem tehetségük szerint rangsorolják.³²

A már szintén csak baloldallal rendelkező Nemzeti Parasztpárt programjavaslatát 1947. május 11-én hirdették meg, de az NPP tudománypolitikai kérdéseket nem érintett. A baloldali vezetésű Szociáldemokrata Párt választási programja, melyet a Világosság nyomda jelentetett meg, sem tekintette feladatának a tudománnyal kapcsolatos kérdések felvetését. A tudománypolitikában 1947-ben igen aktív Magyar Kommunista Párt választási felhívása a Szabad Nép 1947. augusztus 3-i számában kapott nyilvánosságot, de tudománypolitikai kérdések abban sem szerepeltek. Azt is megállapíthatjuk, hogy a polgári pártok tudománypolitikai megnyilvánulása 1947

első felében igen visszafogott volt. Nem változott a pártok aktivitása az 1947 nyarán váratlanul bejelentett parlamenti választások után sem. A választásoknak a kommunisták akaratóból és taktikai érdekéből történő kiírása miatt kevés idő állt ezen politikai szervezetek választási programja kidolgozására, ezért a hangsúlyt a politikai kérdésekre igyekeztek helyezni.³³ Mindezek ellenére indokolt lett volna a tudomány-politika kérdéseivel való foglalkozásnak is teret biztosítani. Különösen olyan pártoknál lett volna erre szükség, amelyekben az értelmiség felülreprezentált volt, illetve a tudományos elit egy része 1947 nyaratól azokat politikai szervezetének tekintette.

JEGYZETEK

1	A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944–1948. Kossuth Kiadó, 1967. 272. p.	17	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 662. p.
2	Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica Kiadó, 2000. 295. p.	18	A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál) Akadémia Kiadó, Budapest, 1975. 356. p.
3	Párttörténeti Intézet Archívuma (PTI Arch.) 274-21/56.	19	Népszava, 1947. május 6.
4	Köznevelés, 1947. 1–2. no. 16–17. p.	20	Szabad Nép, 1947. május 22.
5	A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai ... 387. p.	21	PTI Arch. 274-24/2
6	Uo. 385. p.	22	Népszava, 1947. július 6.
7	Uo. 386. p.	23	Szabad Nép, 1947. június 10.
8	Uo. 386. p.	24	A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. (főszerkesztő: Fekete Gézáne) MTA Könyvtára, Budapest, 550. p.
9	Uo. 319. p.	25	PTI Arch. 274-24/14.
10	Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. Hatodik kötet. Athenaeum. Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1952. 146–150. p.	26	Szabad Nép, 1947. június 15., július 11.
11	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 608. p.	27	Szabad Nép, 1947. július 15.
12	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 613. p.	28	Népszava, 1947. június 22.
13	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 619., 648. p.	29	Szabad Nép, 1946. december 15.
14	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 637. p.	30	Szabad Nép, 1947. augusztus 10.
15	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 664. p.	31	Szabad Nép, 1947. augusztus 31.
16	Nemzetgyűlés Naplója, 1952. VI. ... 743-744. p.	32	Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon. 1944–1948. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 306–307. p.
		33	Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m.

Az emigráns „nemzetfeltő”

Csapó Endre író, nyugdíjas tervező rajzoló, 40 éve az ausztráliai Magyar Élet főszerkesztője. 1921-ben született a Vas megyei Répcelakon. Akkor volt fiatal, amikor „A hazafias érzés általános volt az ősi városban, Trianon és a »komonista« (akkor még így írtuk helyesen) rémuralom botrányként élt az emberek emlékezetében.” – vallotta.¹ A háború idején szolgált Kolozsvárott, Gyergyószentmiklóson, és részt vett Budapest védelmében, majd orosz fogolytáborba került. A kivándorlásra váratlanul határozta el magát. 1947 májusában megnősült, üzleti vállalkozást alapított. A politikai helyzet rohamosan rosszabbodott, aminek során személyes biztonsága is veszélybe került. 1948 februárjában kiszökött Ausztriába, majd Németországba került egy menekülttáborba. Az év októberében visszaszökött Magyarországra, hogy feleségével és akkor már hét hónapos fiukkal, ismét a zöldhatáron át elhagyja szülőföldjét. A passai menekülttáborból 1949 végén érkezett meg a család Sydney-be, Ausztráliába.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulója alkalmából jelentette meg az Antológia Kiadó az író „*Ötvenhat emigrációs szemmel. Elemző írások 1956 forradalmáról (1964–2014)*” című kötetét. A könyv tehát a szerző a forradalom témájában, az ausztráliai Magyar Élet című hetilapban megjelent írásait tartalmazza. Találó a kötet címe: „*Ötvenhat emigráns szemmel*”. Csapó Endre emigráns. Az emigráció latin eredetű szó. Az emigrál általánosan vándorlást, kivándorlást, kiköltözést, külföldre települést jelent. Emigrál, tehát elhagyja szülőföldjét és máshol telepszik le. Így a bármely okból történő elvándorlásra vonatkozik. Ám a fogalmat szűken értelmezve az emigránsok politikai vagy vallási üldöztetés okán hagyják el hazájukat, mennek önként száműzetésbe. Ám ez mindig kényszer hatására történik. Az angol nyelvterület irodalma az emigráció fogalom helyett a „refugee”, vagyis menekült kifejezést használja azokra, akik politikai meggyőződésből, üldöztetés vagy megtorlás elől hagyják el hazájukat. Csapó Endre kényszerből, politikai okokból, személyes veszélyeztetettség miatt hagyta el szülőföldjét.² „Tudtam, hogy el kell tűnnöm, ami nem volt könnyű döntés...” – írta egyik levélváltásunk alkalmával.

Az „emigráns szemmel” kifejezéssel a szerző arra is utal, hogy „...*az ötvenes években folyamatban volt nagyhatalmi politikai fejleményeket távol a hazától és a nyugati hírhálózat figyelésével nagyobb eséllyel szemlélhettük, mint vasfüggöny mögött élő honfitársaink. Nagyon is érzékeltük az Egyesült Államok politikájának kettősségét: harsány kommunista-ellenes propaganda és a valóságos közös hatalmi politika legalizálását célzó folyamatos diplomáciai tárgyalások Amerika és a Szovjetunió között... Nehéz volt viselnünk a győztes forradalom örömeire nehezedő aggodalom súlyát.*” (10–11. o.) Csapó Endre Ausztráliában, az 1960-as évektől folyamatosan, eredeti nyelven, tehát angolul, nemcsak a nyugati, elsősorban amerikai sajtóhíreket, az ausztrál parlamenti képviselők felszólalásait kísérte figyelemmel, hanem olvasta az ’56-os forradalommal, a hidegháborúval, a Szovjetunióval és az USA külpolitikájával kapcsolatos jelentéseket, elemzéseket, tanulmányokat, visszaemlékezéseket is. Többek között olvasta, elemezte John C. Campbell, Frank J. Johnson, Michael A. Feighan, Robert Welch, Francis E. Walter, Willy Brandt, Andrej Amalrik, Vlagyimir Maximov, Indro Montanelli, S. E. Ambrose, Douglas Reed, Sir Keith Shann, Albert Camus, Milovan Djilas, Bill Lomax, Victor Sebestyen, Charles Gati, Philip Skardon írásait. Természetesen követte a magyarországi sajtót, valamint az ’56-tal kapcsolatos hazai publikációkat, könyveket is.

Tehát Csapó Endre eredeti nyelven fért hozzá a hírekhez, a könyvekhez. Ő maga nem vett részt, nem vehetett részt az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeiben, hiszen egy korábbi, a II. világháború utáni menekült hullám tagjaként ekkor már hét éve Ausztráliában élt, vagyis: objektíven tudta értékelni a történéseket. Követte a nagyhatalmi politika folyamatát, következményeit és rámutatott a háttérben lapuló mozgatórugókra is. Az „emigráns szemmel” összességében tehát arra utal, hogy a valós tartalmakat, elfogulatlanul, tárgyilagosan tudta elemezni. Tudott és mert kritikát megfogalmazni. Továbbá azt is jelenti, hogy szülőföldjéért, honfitársaiért mindvégig felelősséget érzett, érez. Mindez feladatot rótt, ró rá. Azt vallja, hogy magyarnak lenni Ausztráliában számára feladatot jelent.

A fenti, széles körű tájékozottságára alapozva írt évről évre számos vezércikket, ünnepi megemlékezést az ausztráliai *Magyar Élet* hetilap hasábjain. Írásaiban többek között megvizsgálta a forradalom és a szabadságharc fogalmát, a nyugati politikai vezetőség viselkedését, a nemzetközi lelkiismeretfurdalást. „1956-ban Magyarországon két élesen különválasztható történelmi esemény zajlott le. Az egyik **forradalom** volt, a másik **szabadságharc**. A forradalom a nemzetközi kommunista szervezetek belső fejleményeinek volt a következménye, a szabadságharc a magyar nép csodálatos lelki egységének, politikai tisztánlátásnak, latolgtatás nélküli történelmi helytállásának volt gyönyörű példája.” (17. o.) Elmélkedett az emigráció szerepéről, az emigrációs külmiszióról, az emigráció új feladatáról, a magyar forradalmat hatástalaná tette külső erőkről, a forradalom meghamisítási kísérletekről. Tudósított a rendszerváltozás éveiben az ünnepnapok kijelöléséről, a magyarországi megemlékezésekről, a hazai társadalmi, politikai helyzetről. Sürgette a történelmi tényfeltárást. Kritikát fogalmazott meg a magyarországi október 23-ához, mint ünnephez való hozzáállásáról. „Sokan vagyunk, akiknek egy talpalatnyi sem jutott tulajdonul az ország földjéből, de küzdelem, katonai szolgálat, hadifogság, üldöztetés, száműzetés annál inkább. És mégis! Mégis ott volt minden gondolatunk, akkor is, amikor még remény se volt rá, hogy akárcsak látogatóba is visszatérhetünk ifjúkorunk tájaira. Ezért állunk mi érthetetlenül ama jelenség előtt, hogy ma [1997-ben – B. Sz.] Magyarországon az ország lakosai nagy részének szinte semmit nem jelent ez az ünnep, azon kívül, hogy munkaszünet...” (152. o.) Továbbá hangot adott a rendszerváltozással, a privatizációval, az ’56-os magyarországi szervezetek képviselőinek és a parlamenti pártok tisztségviselőinek viselkedésével kapcsolatos kritikái véleményének is.

Ugyanakkor közös valamennyi írásában az ’56-ot kiváltó okokról való vélekedése: „Magyarország 1945-ben szláv megszállás alá került. 1956-ban a magyar nép legfőbb szándéka ennek a megszállásnak a megszüntetése volt.” (35. o.) Csapó Endre szülőföldje elhagyásakor, 1948-ban, nem hitt közeli változásban, de már 1977-ben biztos volt abban, hogy a rendszer összeomlik: „...az a folyamat, amit a magyar népből a szláv balsejzmus rövid úton kiprovokált, egy napon más népek tudatában is cselekvőképessé érik. Mert egyszerű a tétel: szabadságot, demokráciát, szocializmust nem lehet örökké csak hazudni. Ötvenhat szabadságharca nem tévút volt, hanem egy jövőző hősi küzdelem korán érkező hírnöke.” (37. o.)

Közös cikkeiben a nemzetközi világpolitikai helyzetről, a nagyhatalmak – elsősorban az USA – hozzáállásáról és felelősségéről való véleménye: „A jaltai elosztást véglegesnek tartják Moszkvában is és New Yorkban is, mert Európa ellenőrzésének alapköve Közép-Európa megosztása. Magyarország semlegesítése 1956-ban azt jelentette volna, hogy egy ország kivonja magát a vörös ötágú csillag és a fehér ötágú csillag kormányzati felosztása alól, és elindul egy olyan harmadik úton, mely Európa minden

népe számára példamutatás lett volna. [...] A szabadság bajnokának mezében parádézó Egyesült Államoknak tudnia kellett, hogy mi vár a magyar népre orosz támadás esetén, ami ellen nemhogy nem tett semmit, ellenkezőleg, amikor a magyar nép többet követelt, mint odaát szeretnék volna, megadták a jelet Moszkvának: »Az Egyesült Államok kormánya nem szívesen lát a Szovjetunióval barátságatlan kormányokat a Szovjetunió határai mentén.«” (37., 142. o.)

Ugyancsak közös az '56-hoz vezető és a forradalom eseményeiről való felfogása: *„Magyarországon az Írószövetség rendezvényein, majd az egyetemeken, értelmiségi körökben érlelődött a változás igénye. Erre nyugaton is felfigyeltek, erkölcsileg támogatták, már csak azért is, mert a liberalizálásban lassabban haladó moszkvaiakat is sarkallni akarták a példamutatással... a kommunizmus sztálinista gyakorlatával szembeszegülő kommunisták akarták és kezdeményezték a változást, ami a szocialista gyakorlat megjavítását célozta. De a felvonulás diákjai között is, a pontok megszerkesztői és megszavazói közt is már ott voltak a nemzeti érzésű fiatalok és amikor a menet megérkezett a Bem térre, a reformkommunisták... szerepe elmúlt. A forradalom a nemzeti függetlenség és az emberi szabadság jegyében nemzeti volt, diktatúra-ellenes, megszállás-ellenes. Ehhez csatlakozott a munkásság, amely megfogalmazta a gazdaságpolitikai tartalmat is: földet, gyárat nem adunk vissza! [...] a főszereplők még baloldaliak, és a cél a hatalom megszerzése, a sztálinisták leváltása. Semmi több. Természetesen a nép nevében, esetleg ha kell, nemzeti jelszavakkal. De amire a Bem térre ér a diáksereg, ... ez már magyar hazafiak felvonulása, magyarok menetelnek a szabadság útján... A forradalom október 23-án az utcán született meg, úton a Bem tér felé. A forradalom egyetlen és igaz hőse a magyar nép.” (281., 254., 112. o.)*

Az író, főszerkesztő 1954 óta vesz részt az ausztráliai magyar egyesületi életben. Saját nyomdagépén készítette az Ausztráliai Magyarság havilapot, annak irodalmi mellékleteit, könyveket, folyóiratokat, meghívókat. 1977-ben olvadt össze a melbourne-i hetilap és a sydney-i havilap, így vált a Magyar Élet országos hetilappá, amely ma is az egyetlen magyar hetilap az ötödik kontinensen. A New South Wales-i Magyar Szövetség tisztségviselőjeként Csapó Endre 1957 óta szervezője az október 23-i megemlékezéseknek. Többek között a forradalom 30. évfordulójára dr. Bodolai Zoltánnal közösen összeállított egy angol nyelvű könyvet „A Place in the Sun” címmel, amely nemcsak '56 eseményeit mutatja be, hanem röviden ismerteti a magyar történelmet is. Számos memorandumot fogalmazott és juttatott el az ausztrál kormányhoz. (Nemcsak '56-ról, de Trianonnal, Erdéllyel és általában a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban.) A szerző így vall: *„...megemlékeztünk újságjainkban a nemzetnek erről az ünnepéről, cikkeket, tanulmányokat jelentettünk meg, tüntetéseket rendeztünk, könyveket, tájékoztató füzeteket írtunk és terjesztettünk, egyszóval életben tartottuk a forradalomnak és a szabadságharcnak az emlékét... Ötven éve ápoljuk itt a nemzeti szabadság gondolatát, a feltámadás reményét, a történelmi igazságokat és a nemzet hagyományait, követeljük a magyar alkotmányosságra való visszatérést... Az emigráció számos olyan hagyományt őrzött, amit a mai [1999 – B. Sz.] Magyarország most újra felfedez és értékel. És számos olyan hagyományt őriz még, amikre még nem volt gondjuk az otthoniaknak.” (111., 178. o.)* Csapó Endre fáradhatatlanul védelmezte ötvenhatot, őrizte ötvenhat szellemét.

„A gödöllői, majd ceglédi orosz fogolytáborban arról elmélkedtünk: vajon tudja-e a művelt Nyugat, hogy mit művelnek velünk és ezerszázéves országunkkal az oroszok és a szolgálatukba szegődött megtévedt emberek. Ha kikerülök innen – fogadtam –, mindent megteszek, hogy a Nyugat tudomására hozzam az igazságot. Mások is úgy vélték: a Nyugatot fel kell világosítani.”²³ Csapó Endre Magyarország elhagyásakor úgy

vélte: „Valahol el kellene kezdeni a normális életet, amire Európában akkor nem volt lehetőség. Ha fordul a helyzet, vissza lehet jönni a világ másik oldaláról is. Ahhoz túl tájékozott voltam, hogy valami közeli változásban hittem volna. Amitől eljöttem, amitől tartottam, az bekövetkezett. A kommunisták 1947-ben szétverték már a szociáldemokrata pártot is. A Nyugat erre meg sem rezzent. Addigi nézetemet, hogy a nyugatiakat fel kell világosítani a kommunizmus mibenlétéről, átfogalmaztam, minket, magyarokat kell felvilágosítani a Nyugat mibenlétéről. Tapasztaltam, hogy ez nem könnyű feladat.” – írta nekem nemrég egyik levelében.

Az emigráns Csapó Endre erre tette fel életét: felvilágosítani minket, magyarokat, itthon és a nagyvilágban. Ebbe a vállalt küldetésbe enged bepillantást a jelenlegi gyűjteményes kötet. Négy évtized kordokumentációja. Csapó Endre emigrációs szellemi műhely. Olvassuk értő figyelemmel a ma is aktív „nemzETFÉLTŐ”, tengeren innen és túl.

(Csapó Endre: Ötvenhat emigrációs szemmel. Elemző írások 1956 forradalmáról [1964–2014]. Lakitelek, 2016, Antológia Kiadó, 319 p.)

JEGYZETEK

1	Tanka László (szerk.) [2009]: Magyarok a nagyvilágban. Akik által előbbre haladt a világ. Médiamix Kiadó, Budapest, 56. oldal.	Magyar identitás a diaszpórában. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 26. o.
2	Bába Szilvia [2015]: Az óperenciás tengeren túl.	3 Tanka László: i. m. 56. o.

Zanny Minton Beddoes

Megbecsülésre és fizetésre váró
béranyaság

A korlátozó intézkedések sem a béranyák,
sem a csecsemő érdekeit nem szolgálják

A béranyaság legkorábról ismert leírását egy nem túlzottan idilli bibliai történetből ismerjük: a Teremtés könyvében a gyermektelen Sára férjét szolgálójának, Hágárnak ágyába küldi, majd sajátjának ismeri el a születendő gyermeket. Ez a kizsákmányolásra épülő változat még ma is erkölcsi és jogi viták keresztútjében áll. Sok országban teljes tilalom övezi, mivel felfogásuk szerint a béranya – beleegyezésétől függetlenül – hátrányos helyzetbe kerül. Másutt megengedik, de tiltják az érte járó fizetséget. Néhány ország, többek között Görögország és Ukrajna, valamint néhány amerikai állam kivételével a megbízó szülőknek nincsenek jogaik a szülést megelőzően; még ha genetikailag övék is a gyermek, a béranya meggondolhatja magát, és megtarthatja az újszülöttet. Számos fejlődő ország, mely népszerű volt a gyermekre vágyó külföldiek körében, most visszautasítja ezeket a megkereséseket.

Ezek a korlátozások sokat ártnak. A jogi túlszabályozással csak veszélyesebbé és költségesebbé teszik a béranyaságot, és jogi bizonytalanságot teremtenek valamennyi fél számára – különösen az újszülött szenved meg, aki még akár árvának is lesz tekinthető, és ily módon gyermekvédelmi gondozásba is kerülhet. Ehelyett inkább annak kellene örülni, hogy azok is részesülhetnek a szülőség ajándékából, akiknek ez természetes módon nem adatik meg – mindez azonban észszerű szabályozást kíván.

Mára égető szükségszerűséggé vált a béranyaság kérdésének újragondolása, mivel egyre növekszik a kereslet az effajta megoldások iránt. Ez részben azzal magyarázható, hogy kevesebb

az örökbe fogadható gyermek, másrészt kitágult a család fogalmának értelmezése. Régebben kizárólag heteroszexuális párok éltek a lehetőséggel, és csakis akkor, ha a nőnek olyan orvosi problémái voltak, melyek nem tették lehetővé egy gyermek kihordását. A homoszexuális házasságok elterjedésével azonban egyre több fér-fipár választja ezt a megoldást, hogy gyarapíthassák újonnan elismert családjukat. Továbbá, ahogy azoknak az egyedülálló nőknek a száma is növekszik, akik a spermadonációt veszik igénybe a szülővé váláshoz, úgy egyre több férfi fordul ugyanilyen okokból béranyákhoz.

A béranyaság modern változata egyáltalán nem hasonlít Sára és Hágár történetéhez. Manapság a béranyaságra vállalkozók ritkán hordanak ki olyan gyermeket, akihez genetikailag bármi köztük lenne – ehelyett a megbízó szülők, illetve a donorok petesejtjeiből és spermájából laboratóriumi körülmények között kifejlődő embriókat használják. Szinte soha nem gondolják meg magukat a gyermek átadásával kapcsolatban. Ha nagy ritkán nem a megállapodás szerint alakulnak a dolgok, az annak tudható be, hogy a megbízó szülők elállnak eredeti szándékuktól.

A béranyaságról szóló modern jogszabályoknak a családalapításra vágyókat kellene elismernie törvényes szülőkként. A béranya védelmét biztosítandó, törvényi előírásnak kellene megkövetelnie, hogy rendelkezzen az egészségét igazoló orvosi papírokkal, és megfelelő orvosi ellátásban részesüljön. A viták elkerülése érdekében, mindkét félnek ajánlatos lenne aláírnia egy – bíróság előtt is érvényesíthető – részletes szerződést, amely előre meghatározza, mi a teendő, ha a magzat fogyatékkal jön világra, ha a béranya megbetegszik, vagy ha a megbízó szülők különválnak.

Érzelmi munka

A jogszabályoknak azt is biztosítani kellene, hogy a béranya megkapja fizetését. A gyerme-

kek kihordására vállalkozó nőknek rendszerint nagy boldogság forrását jelenti, hogy segíthetnek mások szülővé válásában. Sok olyan munka létezik azonban, amely a pénzen túl is megelégedettséget okoz, és senki sem állítja azt, hogy ezért ingyen kellene végezni őket. A tény, hogy egy indiai vagy nepáli béranya tízévi fizetésének megfelelő összeghez juthat, ha kihordja egy gazdag külföldi idegen gyermekét, a világon tapasztalható gazdasági egyenlőtlenség következménye, nem pedig oka. Ezen az sem fog változtatni, ha betiltjuk a pénzért vállalt béranyaságot.

Sokkal inkább megfelelő szabályozásra van szükség, illetve ragaszkodni kellene ahhoz, hogy a külföldi béranyától született babával hazatérő szülők bizonyítani tudják, hogy jogszerű és tisztességes úton jutottak gyermekükhöz. A szülővé válást az öröm forrásaként, nem pedig büntetendő cselekményként kellene megélni.

(The Economist)

Az internetes nagyhatalmak megrendszabályozása?

Ma már nem az olajat, hanem az adatokat mérik aranyáron

Az adatgazdaság a trösztellenes szabályok újragondolására készlet

Jövedelmező, gyorsan növekvő iparágat teremtett egy újfajta árucikk, arra készítve a versenyjog szabályzó hatóságait, hogy közbelépjenek és a működését irányítókat megfékezzék. Egy évszázaddal ezelőtt még az olajért folyt a küzdelem. Most hasonló aggályokat vetnek fel az adatokkal – a digitális kor olajával – foglalkozó óriásvállalatok. Ezek a mamutcégek – az Alphabet (a Google anyavállalata), az Amazon, az Apple, a Facebook és a Microsoft – megálíthatatlannak tűnnek. Ez az öt legértékesebbnek ítélt cég a világon. Hatalmas nyereségeket könyvelhettek el: 2017 első negyedévében együttesen több mint 25 milliárd dollár (6800 milliárd forint) tiszta hasznot tudhatnak magukénak. Minden egyes dollár fele, amelyet

online költenek el Amerikában, az Amazon zsebébe vándorol, és tavaly a digitális hirdetésekéből származó bevételnövekedés szinte minden esetben a Google és a Facebook nevéhez volt köthető.

Ez a fölény ezeknek a csúcstechnológiai óriásoknak a szétदारabolására ösztönöz, mint ahogy a Rockefeller-féle Standard Oil társasággal történt a huszadik század elején. Jelen folyóirat [The Economist] a múltban nem helyeselte az effajta kíméletlen intézkedéseket. Az óriási méret önmagában még nem bűn. E vállalatóriások sikereiből a fogyasztóknak is előnyei származnak. Kevesen szeretnék a Google keresőmotorja, az Amazon egynapos kiszállításai vagy a Facebook hírfolyama nélkül élni. Ezek a cégek sem tűnnek el, amikor piaci erőfölénnyel visszaélés gyanúja esetén vizsgálódnak náluk. Szó sincs arról, hogy megtevesztenék a fogyasztókat – sok szolgáltatásuk ingyenes (a felhasználók pénzbeli fizetés helyett valójában még több adatot szolgáltatnak). Ha figyelembe vesszük az offline vetélytársakat, kevésbé tűnik aggasztónak piaci részeseedésük. A Snapchathez hasonló startup-jellegű vállalkozások megjelenése pedig azt sejteti, hogy az újonnan belépők még mindig képesek versenybe szállni velük.

Ezzel együtt van ok az aggodalomra. Óriási hatalomra tesznek szert az internetes cégek azáltal, hogy adatok felett rendelkeznek. A versenyről alkotott hagyományos – még az olajkorszakból származó – elképzelések mára már idejét múltnak tűnnek ebben az „adatgazdaságnak” keresztelt világban. Új megközelítés szükséges.

A mennyiségnek is megvan a maga sajátos minősége

Mi az, ami megváltozott? Az okostelefonoknak és az internetnek köszönhetően adattengerben élünk; az adatok mindenütt jelen vannak, és messze értékesebbé váltak. Akár futni megyünk, tévét nézünk, vagy éppen egy forgalmi dugóban ülünk, szinte minden tevékenységünkkel digitális nyomot hagyunk magunk után – ami még több nyersanyagot jelent az adatfinomítóknak. Mivel az eszközök az óráinktól kezdve az au-

tónkig mind az internethez kapcsolódnak, egyre inkább eláraszt bennünket az adatok tömege: egyes becslések szerint egy vezető nélküli autó 100 gigabájtot fog termelni másodpercenként. Eközben a mesterséges intelligencia (MI) olyan technikái, mint például a gépi tanulás több értékét vonnak ki az adatokból. Az algoritmusok megjósolhatják, hogy mikor áll készen egy ügyfél a vásárlásra, mikor kell karbantartani egy repülőgépmotort, vagy mekkora eséllyel fenyeget valakit egy betegség. A General Electrichez és a Siemenshez hasonló ipari óriások már adatcégekként hirdetik magukat.

Ez a hatalmas adattenger a verseny jellegét is megváltoztatja. A műszaki nagyvállalatok mindig is élvezték a hálózati hatások előnyeit: minél több felhasználót tud felmutatni a Facebook, annál vonzóbbá válik mások számára is a bejelentkezés. Az adatok esetében rendkívüli hálózati hatásokról beszélhetünk. Ha egy cég több adatot gyűjt, nagyobb rálátással fejleszti termékeit, ami viszont további felhasználókat csábít oda, akik még több adatot szolgáltatnak, és így tovább. Minél több adatot gyűjt be a Tesla a vezető nélküli gépkocsijairól, annál jobb tudja tenni őket műszakilag – ez az egyik oka annak, hogy a cég, amely csak 25 000 autót adott el az első negyedévben, most többet ér, mint a General Motors, amely 2,3 milliót adott el. A hatalmas adatmennyiség ily módon védőbástyaként működik a cégek számára.

Az adatokhoz való hozzáférés másféle módon is védi a cégeket vetélytársaiktól. A műszaki ipar világában azért veszik annyira komolyan a versenyt, mert bármikor meglepetést okozhat egy garázsban elindult startup vagy egy váratlan technológiai váltás. Az adatok korszakában azonban egyik sem túl valószínű. Az óriáscégek megfigyelő-rendszerei az egész gazdaságot behálózzák: a Google látja, mit keresnek az emberek, a Facebook, hogy mit osztanak meg, az Amazon pedig, hogy mit vásárolnak. Alkalmazásaik és operációs rendszereik vannak, és az ő számítástechnikai teljesítményeiket bérlik a startup vállalkozások is. Mindent látnak a saját piacaikon – és az azon túl – zajló tevékenységekből. Észreveszik, mikor nő meg az érdeklődés egy termék vagy

szolgáltatás iránt, ami lehetővé teszi számukra, hogy leutánozzák azt, vagy egyszerűen megvegyék a startupot, még mielőtt az túl nagy fenyegetést jelentene. Sokak szerint ugyanebbe a lehetséges vetélytársakat leépítő „lerohanásszerű felvásárlás” („shoot-out acquisition”) kategóriába tartozik a Facebook 22 milliárd dollár (közel 6000 milliárd forint) értékű felvásárlási ügylete, amelynek során 2014-ben felvásárolta a WhatsApp-ot, egy mindössze hatvan munkatársat foglalkoztató ingyenes üzenetküldő alkalmazást. A piacra lépés akadályozásával és a korai jelzőrendszerekkel az adatok képesek a kialakuló versenyt csírájában elfojtani.

Kit hívnak majd ezután, a trösztirtókat?

Az adatok jellegéből adódóan a múlt trösztellenes intézkedései kevésbé bizonyulnak hasznosnak. Ha egy Google nagyságú céget öt kicsi Google-lá választunk szét, ettől még ugyanúgy érvényesülnek a hálózati hatások: idővel egyikük a többi fölébe kerekedne. Teljes újragondolásra van szükség – ahogy kezd körvonalazódni egy másféle megközelítés, különösen két ötlet tűnik ki.

Először is, a versenyhatóságoknak rá kell ébredniük, hogy már nem az iparosodás korában, hanem a 21. században vannak. Ez idáig a vállalatok egyesülésekor rendszerint a méret döntötte el, hogy mikor időszerű a beavatkozás. Most a cégek adatvagyonának nagyságát kell számításba venni az üzleti alkuk hatáselemzésének során. A vásárlási ár annak a jele is lehet, hogy a piaci szereplő egy induló vetélytársat akar ártalmatlanná tenni annak felvásárlásával. Ennek alapján figyelmeztető jelként kellett volna értékelni a Facebook túlzott bőkezűségét a WhatsApp-pal szemben, amelynek nem igazán volt számottevő bevétele. Továbbá a versenykorlátozásokkal foglalkozó szakembereknek leleményesebbeknek kellene lenniük a piaci dinamika elemzésekor – például ajánlatos lenne szimulációt használniuk az árakat befolyásoló algoritmusok felfedezésére, vagy hogy megtalálják a verseny ösztönzésének legjobb módjait.

A második alapelv szerint csökkenteni kell az internetes szolgáltatók adatok feletti teljhatalmát, és az ellenőrzés egy részét azok kezébe

adni, akiktől az adatok származnak. A nagyobb átláthatóság segítene a helyzeten: a cégek arra kényszerülnének, hogy a fogyasztók elé tárják, milyen információkat tárolnak, és hogy mekkora bevételük származik ebből. A kormányok új szolgáltatások megjelenését segíthetnék elő azáltal, ha többet nyilvánossá tennének saját adatbankjaik közül, vagy ha az adatgazdaság alapvető részeit az állami infrastruktúra keretein belül kezelnék, ahogy erre Indiában látunk példát az Aadhaar nevű digitális személyazonosítási rendszer kapcsán. A felhasználók beleegyezésével bizonyos adatok megosztását is elrendelhetnék – ezt a megközelítést alkalmazzák Európában a pénzügyi szolgáltatásokban: arra kötelezik a bankokat, hogy ügyfeleik adatait tegyék elérhetővé a harmadik felek számára.

Nem lesz könnyű a trösztellenes eljárás újra-szervezése az információ érájában. Új kockázatforrások rejlenek benne: például, a még több adat megosztása fenyegetést jelenthet a magánszférára. Mindazonáltal, ha nem akarják a kormányok, hogy néhány óriáscég tartsa a markában az adatgazdaságot, hamarosan cselekedniük kell.

(*The Economist*)

Andreas Kilb

A nepotizmus jó oldala: Arnold Esch Róma-története

Arnold Esch: *Róma. A középkortól a reneszánszig 1378–1484* (C. H. Beck Kiadó, München 2016, 410 oldal, képekkel, kötve) című könyvének recenziója

Az 1468-as esztendő karácsonyára III. Frigyes német császár II. Pál pápa vendégeként Rómába utazott. Kísérete 320 személyből állott: 396 lóval érkeztek, és 27 különböző színvonalú fogadóknak szállásolták el őket. Az Angyalhídnál levő „Galea” szállóban 29 embert helyeztek el 26 lóval együtt. Mire ezek a vendégek január második felében felkerekedtek, hogy hazainduljanak, az utolsó cseppig megitták a bort a

„Galea” pincéjében. A vendégfogadó tulajdonosa a készletek feltöltéséhez nyolc és fél botte [nagy olasz hordó], azaz 4460 liter bort hozatott külföldről. Négyezer-négyszázhatvanat!

Az a kérdés, hogy milyen módon csúszott le négyezer liter bor három hét alatt harminc német lovag torkán, csak egyike a sok apró érdekességnek, amelyet Arnold Esch a tizenötödik századi Rómáról szóló könyve tartogat számunkra. A szerző, aki már sok éve áll a római Német Történelmi Intézet élén (Deutsches Historisches Institut), és kiváló ismerője Közép-Olaszország történelmének, kultúrájának és tájegységeinek, már jó párszor végigkalauzolta olvasóit a középkor és a kora újkor világában; a pápák városát bemutató új könyvében is ékesszóló és mindentudó idegenvezetőnek bizonyul.

Róma újjászületése a reneszánsz jegyében

Ha a könyv feletti örömben egy kis üröm is vegyül, ez nem annyira a szerző hibájának, mint inkább a kiadó mulasztásának tudható be. Esch *Rómája* szemmel láthatólag különálló tanulmányok füzére, melyek mindegyike egy-egy könyv alapját képezhette volna – a művészetéről, az építészetéről, a humanizmusról, a pápai udvarról vagy a kora-reneszánsz Rómájának mindennapjairól. A felsorolt nézőpontokat összekötő kapocs – a pápák története VI. Orbántól IV. Sixtusig – azonban nem tűnik annyira erősnek, mint amennyire az anyag megkívánná. Majdnem úgy fest, mintha Esch szeretné elkerülni az összehasonlítást példaképével, Ferdinand Gregorovius német történésszel (1821–1891), akinek méltatlanul elfeledett *A középkori Róma története* című műve palimpszesztként sejlik át jelen könyv lapjain.

Gregoroviusnál V. Márton érkezése jelzi a reneszánsz beköszöntét Rómában, miután öt 1420-ban a – nagy nyugati egyházszakadást megszüntető – konstanzi zsinaton pápává választották; alapjában véve Esch is ezzel a dátummal indítja történelmi elbeszélését – még ha két hosszú bevezető fejezetben tekint is vissza az előzményekre: a Cola di Rienzo-féle felkelésre, az egyházszakadásra, a római városi polgárok szabadságharcára. V. Márton, aki Róma egyik legősibb és legbefolyásosabb családjának, a Colonnáknak a leszármazottja, rövid úton le-

számol a lázadókkal, megszilárdítja a pápai államot, és gátlástalanul folytatja elődeinek nepotizmusát. Éppen ezáltal sikerül megteremtenie a feltételeket ahhoz, hogy Róma újjászülethessen a reneszánsz jegyében – érvel a szerző.

Ez idő tájt az Örök Város nem mutat szép látványt. A családok közti véres leszámolások színhelyévé vált utcák elnéptelenednek, csodálatra méltó templomai lóistállóként szolgálnak, a régi Szent Péter-bazilika pedig „teljesen elhagyottan, pusztulásra ítélve várja a sorsát” – ahogy azt egy krónikás leírja. Az új pápa elvégezteti a leg-sürgősebb javításokat: a Pantheonban, a lateráni és a Szent Péter-bazilikában, a Santa Maria Maggiore őskeresztény bazilikában és a falakon kívüli Szent Pál-bazilikában. Utódja, IV. Jenő, aki az utolsó nagy pápaellenes polgárlázadás áldozataként kilenc évre Firenzébe kényszerül, hozza magával Rómába a humanistákat, és a pápai trónon őt követő V. Miklós alapítja meg a Vatikáni Apostoli Könyvtárat. Néhány év leforgása alatt a széthullásnak indult város a tudás fellegvárává lesz, és II. Pius idején (1458–1464) végül a művészek is tömegesen érkeznek Rómába. Áldásos tevékenységük – mutat rá Arnold Esch – ugyanannak a nepotizmusnak gyümölcse, amely a pápaságról alkotott képünket a reformáció előtt beárnnyékolta: egy választáson alapuló monarchiában, mely a Vatikánban mind a mai napig fennáll, az uralkodó csak úgy tudta megerősíteni hatalmát, ha javadalmakkal látta el családtagjait. Ezek pedig – minthogy háborúban nemigen szerezhettek dicsőséget – műalkotások, fényűző ünnepek és pazar sír-emlékek formájában öregbítették hírnevüket. Ezért Esch azon a véleményen van, hogy nem szabadna „a hatalmas mecénásokat saját életviszonyaik közé süllyesztve értékelnünk, hanem örülnünk kellene bőkezűségüknek”. Honi soít qui mal y pense – Rossz az, aki rosszra gondol.

A változó városkép, mint a történelmi folyamatok kifejeződése

A könyvborító belső oldalán elöl, egy 1500-ból származó térkép található, amelyen Róma városközpontja látható a késő középkori pápai székhely palotáival, tornyaival, templomaival, és az ókori császárváros romjaival. Ez meg-

felel Esch topográfiai gondolkodásának, aki a történelmi folyamatokat a városkép változása alapján írja le. A könyv egyik legszebb része a Piazza Navona (Navona tér) átépítéséről szól, amelyet – Esch szavával élve – szabályosan „kifordítottak a sarkából” házai homlokzatának kívülről a tér belseje felé áttételével. II. Pálnak köszönhetően – akinek családi palotája a mai Palazzo Venezia (Velence-palota) helyén állt – a Capitolium északnyugati sarkának szomszédsága a pezsgő városi élet központja lett. Utódja, II. Sixtus ült a pápai trónon, amikor a Sixtus-kápolna és a Tiberisen átívelő Ponte Sisto híd épült, valamint ő fektette le az alapjait a Via Sistina útnak is, amely a Vatikánt kötötte össze az északi óvárossal. A Borgia és a della Rovere dinasztiákból származó reneszánsz pápák, akik akkoriban már rég bíborosok voltak – csak a lehetőségre vártak, hogy folytathassák a megkezdett művet.

A kultúrával együttesen virágzott fel a város gazdasága, amely a szikizma évtizedeiben a vegetálás szintjére süllyedt. Német pékek és nyomdászok érkeztek Rómába, francia szövetkereskedők, spanyol kardkészítők, mindegyikük pedig firenzei kereskedők, akik szer-teágazó külföldi kirendeltségeik és bankhálózatuk révén az egész Európából befolyó egyházi bevételeket kezelték a Tiberis partján. A pápák nemcsak a művészetet, hanem pénzügyintézeik rendszerét is Firenzéből vették át; ezek után természetesnek tűnik, hogy az érett reneszánsz kezdete is egy firenzei nevéhez köthető: Michelangelo Buonarrotiéhoz, aki 1496 júniusában lépte át a város kapuit.

Az ő Rómába érkezésével zárul ennek a korbemutatásnak a gondolati íve. Arnold Esch egy évszázad körképét festette meg, amely, ha terjedelmében nem is, de a látókör szélességét és a szabad forrásértelmezést tekintve mindenképpen Fernand Braudelnek a mediterrán világról írt örök érvényű munkájához mérhető. Csak, a kultúrtörténet és az események szálainak elvarrását jelentő utolsó simításokkal maradt adós Esch *Rómája*. Azonban még ebben a formájában is nagyszerű és korszakalkotó könyv.

(Frankfurter Allgemeine Zeitung)

Tévedni emberi dolog;
ahogy a tévedést elhallgatni is...

Egy internetes folyóirat arra bátorítja a közgazdászokat, hogy ismerjék be múltbeli baklövéseiket

Egy újság számára a lehetetlennel határos, hogy 174 éven keresztül hibák nélkül jelenjen meg. Ez alól folyóiratunk, az Economist sem kivétel. Annak idején azt gondoltuk, hogy Nagy-Britannia biztonságban van a – pénzügyi stabilitást elősegítő – európai árfolyam-mechanizmus (ERM) rendszerében még pár héttel annak összeomlása előtt is; úgy véltük, hogy Indonézia elég jó helyzetben van, hogy elkerülje az 1997-es pénzügyi válságot; 1999-ben megjegyeztük, hogy a hordóként tíz dolláros olaj ára akár öt dollárra is lemehet, kiváló időzítéssel célozva meg az alsó árhatárt; 2003-ban támogattuk Irak lerohanását. Mind az egyes újságírók, mind a kiadványok számára igen kellemetlenek a hibák – különösen manapság, amikor kudarcainkról kitorölköztetően és mindenki számára elérhető módon ad hírt a világháló. Ugyanakkor lehetetlenség elkerülni a hibákat. Ezek után nem marad más hátra, mint hogy jól tévedjünk: fel kell ismerni tévedéseinket, és tanulni kell belőlük. Aggasztó módon azonban az emberiség mintha kezdené elveszíteni azt a képességét, hogy felvállalja elkövetett baklövéseit.

Kevesen szeretik azt az érzést, ha egy-egy hiba elkövetése közben rajtakapják őket. Az igazi baj akkor kezdődik, amikor a számonkérés elől való elbújás vágya odáig vezet, hogy nem akarjuk elfogadni az ellenkező bizonyítékokat. A közgazdászok többnyire észszerűséget tételeznek fel az emberekkel kapcsolatban. A józan ész szabályai szerint nem árt korszerűsíteni világnézetünkön, ha új tényekkel kerülünk szembe, hogy jobb döntéseket hozzassunk a jövőben. Mindazonáltal közgazdasági kutatások sokéves tapasztalata világít rá azokra a különféle módokra, melyekben az emberi felismerés szembemegy a valósággal. A tanulmányok megerősítik, ami tapasztalati úton már eddig is nyilvánvaló volt: az emberek gyakran figyelmen kívül hagyják azt az információt, ami nem egyezik a világnézetükkel.

Miért van ez így? 2016-ban Roland Bénabou, a Princeton Egyetem és a – Nobel-díjas – Jean Tirole a neves Toulouse School of Economics (a Toulouse-i Üzleti Tudományok Egyeteme) közgazdász professzorai kialakítottak egy gondolati rendszert a problémával kapcsolatban. A hitek és meggyőződések sok szempontból más gazdasági javakhoz hasonlítanak: az emberek pénz és időt szánnak – e számukra értéket képviselő dolgok – létrehozására. Más hitek és meggyőződések a fogyasztási javakra emlékeztetnek: a környezetvédőt jó érzéssel tölti el szenvedélye, amely a nyilvánosság előtt egyéniségének éppúgy részét alkotja, akárcsak a divat. Egyes meggyőződések viselkedésünk formálása révén válnak értékessé. Abbéli hitünk, hogy jó kereskedők vagyunk, a bizalom légkörét áraszthatja körülöttünk egy-egy alku nyélbeütésekor; a vallási aszkézis segítségünkre lehet egészségtelen szokásaink leküzdésében.

Mivel hittünk és meggyőződéseink azonban nem egyszerűen a helyes döntéshozatal egyszerű eszközeiként szolgálnak, hanem önmagukban is kincset érnek, nem fogadjuk szívesen az ezeknek ellentmondó új információkat. Az emberek ilyenkor gyakran bonyolódnak „részhajló okfejtésekbe”. Bénabou három kategóriát állapít meg ezzel kapcsolatban. A „stratégiai tudatlanság” esetén az egyén nem vesz tudomást azokról a tényekről, amelyek ellentmondanak meggyőződésének. A „valóság tagadása” kategóriában a zavaró bizonyítékokat észszerűen próbálják megmagyarázni: az áremelkedésre spekuláló lakásüzérek elképesztő elméleteket találhatnak ki az árak szokatlan alakulásával kapcsolatban, egy bukott politikus támogatói pedig összeesküvés-elméleteket vagy álhíreket gyárthatnak. Végül az „önjelzés” kategóriájában az egyén saját eszközöket teremt ahhoz, hogy önmagának tetszően értelmezze a tényeket: például egy beteg ember úgy dönthet, hogy jó egészségi állapotának a jele az, ha naponta elmegy futni.

A részhajló okfejtés olyan kognitív torzítás, amelyre az iskolázottabb emberek különösképpen hajlamosak. Az ebből eredő tévedések gyakorta jelentéktelenek: nem sokat ártunk azzal, ha az Arsenal focicsapat kiválóságát hirdetjük az ellenkező bizonyítékok dacára. A széles körben terjesztett előítéletek nyomán azonban – például gondokkal küzdő cégek, pénzpiacok vagy politikai pártok esetében – ott

leselkedik a veszély. A részrehajló okfejtés segít annak a megmagyarázásában, hogy a nézőpontok miért válnak szélsőségesse még akkor is, amikor egyre több információ érhető el, és könnyebben, mint valaha. Például azzal együtt, hogy könnyű meggyőző ellenérveket találni a klímaváltozás mítoszára, nemigen sikerült megakadályozni a félretájékoztatást a témában. Egyetlenül oszlik el a jó (illetve a téves) információ iránti igény. A közvélemény-kutatás arról árulkodik, hogy a természettudományokban jártasabb demokratákat jobban foglalkoztatja a klímaváltozás, mint az e téren kevésbé képzett párttársaikat; a republikánusok között az ilyen természettudományos alapú tudatosság szintje nem befolyásolja az éghajlat-változásról alkotott elképzeléseiket. Sőt – vagy különösképpen – a hírek kifinomultabb ízlésű olvasói is azt keresik a sorok közt, amit találni szeretnének.

Bénabou munkája arra enged következtetni, hogy a csoportgondolkodás akkor érvényesül a legjobban, amikor közös sorson osztoznak a csoport tagjai: ha valaki ki akar válni a csoportból, nem valószínű, hogy megmenekül a közösen elkövetett hibák következményeitől. Ha egy politikus tündöklése és bukása pártjához köthető, nem sokat használ számára a csoportgondolkodástól való eltávolodása (sőt egyénileg még többre is kerülhet neki). Ez igencsak ösztönzőleg hat a „részrehajló érvelésbe” való bekapcsolódásra. Még ha a tények egy bizonyos kérdést illetően egy irányba mutatnak is, a pártok ettől még homlokegyenest ellenkező álláspontot alakíthatnak ki, gyökeresen eltérő elveik alapján. Ez viszont még inkább megnehezíti az egyes párttagok számára azt, hogy bármi előnyük származzék pártjuk elhagyásából. A csoportnak voltaképpen érdekében áll a – statisztikai ügynökségekhez és költségvetési figyelőkhöz hasonló – független vélemények elnyomása. Ily módon nagyon nehéz elkerülni a nézetek egyöntetűségét, amíg ez válsághelyzetet nem idéz elő.

Ezeknek a válsághelyzeteknek a feloldását nagyban elősegítené, ha mérsékelnénk tévedéseink bevallásának árát. Az *Econ Journal Watch* online magazin egyik új számában olvashatunk egy tudományos tanácskozásról, amelyben neves közgazdasági szakembereket kérnek fel „legin-

kább megbánt kijelentéseik” megosztására. Ez utóbbi rendszeres gyakorlásával kevésbé érezhetjük magunkat kipellengérezve, ha változtatunk véleményünkön. A szimpózium ugyanakkor azt is megmutatja, hogy milyen nehéz megbirkózni a tudósoknak saját szellemi teljesítményük felülbírlásával. A megnyilatkozások egy részét az őszinteség jellemzi; sok mindenre rávilágít Tyler Cowen azzal kapcsolatos elemzése, hogy miért és hogyan értékelt alul a 2007-es pénzügyi válság veszélyeit. Más írások azonban kiábrándítóak, mivel megbánás helyett inkább kedvező fényben tüntetik fel a szerzőt, vagy éppen másokra mutogatásra használják fel a lehetőséget.

Nem akarom, hogy igazam legyen

Elrontott dolgaink nyilvános beismerése kockázatos vállalkozásnak tűnik merev, ellentétekkel teli világunkban. Baklövésünk bevallása egyfelől jó szolgálatot tehet ideológiai elleneinknek, másrészt bosszantó lehet a velünk egy oldalon állók számára. Néhány közgazdász méltatlankodásának adott hangot, amikor a szakma egyes képviselői elismerték, hogy a szabadkereskedelem nemcsak előnyökkel, hanem költségekkel is járhat – bár a gazdasági modellek soha nem zárták ki ennek lehetőségét. Hosszú távon az ilyen típusú öncenzúrázás valószínűleg jobban aláasta a közgazdászok érveibe vetett bizalmat, mint amekkora támogatást szerzett a kereskedelemnek. Ritkán szolgálja az igazság birtokában levők érdekeit, ha tévedhetetlennek tüntetik fel magukat.

(The Economist)

A Velencei Biennálé

Felébredt a kortárs művészet lelkiismerete
Miért nevezik a nemzetközi képzőművészeti élet legfontosabb eseményét „hippi” biennálénak?

Velencében egy ma már nem működő középkori kötélgyárban vászonlepedő lóg le a mennyezetről, színes cernák társaságában. Körülötte sokféle látogató – nagy részük nő – kuporog a kicsi székeken, miközben a zsebükből vagy

táskájukból elővett tárgyakat varrnak rá. Mások várnak a sorukra, hogy becsatlakozhassanak. Ez David Medalla, hetvenöt éves Fülöp-szigeteki művész alkotása. Hasonlóan a sok, körülötte lévő kiállítási darabhoz, ez is „részvételle” hív. Képzőművészeti körökben ez inkább a közösség kreativitását, mint az egyén géniuszt jelzi, a házilag elkészíthető anyagok és hagyományos technikák használata méltóságot kölcsönöz a többnyire nők által végzett és különösebb technológiát nem igénylő munkának.

A Velencei Képzőművészeti Biennálé, amely ez év május 13-án nyitotta meg a kapuit, a nemzetközi programtár legfontosabb eseménye. 1895-ben alapították, kezdetben a kortárs olasz művészek pártfogolására, és az első, illetve a második világháború alatti megszakításoktól eltekintve, mindig megrendezik. Az első – belga – nemzeti pavilon 1907-es felavatása óta a biennálé egy világkiállítás művészeti megfelelőjévé nőtte ki magát; jelenleg nyolcvanhat kiállító ország vesz benne részt hivatalosan.

A Velencei Biennálé azért tud ennyi energiát felszabadítani, mert sem a művészet, sem pedig a szponzorálás irányítása nem összpontosul egy kézben. A város adja a helyszínt, a művészek a műsort. A nemzeti intézmények, mint például a British Council is kiveszik a részüket. Ennél azonban többre van szükség. Bár 1968-ban bezárták a Biennálé saját műtárgy-értékesítési irodáját, a nemzetközi galériák, a magángyűjtők, és a gazdag adományozók sem maradnak távol – hol szorosán együttműködve, hol távolról segítenek.

A Biennálé elindíthatja a művészeket és a kurátorokat a hírnév útján. Robert Rauschenberg kiválóságáról (és arról, hogy a 2. világháború utáni művészvilág hatalmi egyensúlya jelképesen Párizsból New Yorkba tolódott) 1964-ben győződhettünk meg, amikor amerikaiaként ő nyerte el először a fődíjat, az Arany Oroszlánt. A Biennálé központi kiállítását 1999-ben és 2001-ben rendező Harald Szeemann svájci művészettörténész nevéhez köthető a kiállításrendezés valóságos művészi szintre emelése. Akikről pedig úgy ítélik meg, hogy újjukat a kor ütőerén tartják, azokkal a kurátorok és a műkincskereskedők is előszere-ttel foglalkoznak.

Az ez évi Biennálé minden eddiginél nagyszabásúbb eseménynek ígérkezik. Christine Macel, a párizsi Pompidou Központ vezető kurátora százhusz művész alkotásait helyezte el két hatalmas helyszínen a központi kiállítás számára. A nemzeti pavilonok mellett, negyvenöt további kiállítás tekinthető meg a város különböző pontjain – közülük nem egy igen figyelemre méltó. A Gallerie dell’Accademia képtár egy 1980-ban elhunyt amerikai művész, Philip Guston hetvenöt munkáját állítja ki. A csaknem kortársának tekinthető Mark Tobey-tól hetven alkotás látható a Peggy Guggenheim Gyűjteményben; a brit Damien Hirstnek pedig több mint kétszáz művével ismerkedhetnek meg a látogatók a François Pinault Alapítvány két galériájában.

A kapitalizmust hevesen támadó 2015-ös Biennáléval szemben, idén Velencében mindenképp a társadalmi lelkiismeret hangját véljük kihallani. Spanyolország, Hollandia, Izrael, Irak, Tunézia, Ausztrália, Tajvan, Lengyelország, a „hontalanok” ún. NSK pavilonja és a Diaszpóra pavilon csak néhány a sok kiállítás közül, amelyek különféle társadalmi kérdésekkel foglalkoznak, a lakhatástól a migrációig.

Ez az irányvonal Macel asszony „Viva Arte Viva” („Éljen sokáig az élő művészet”) jelmondatában is világosan megmutatkozik. Némely alkotás az öslakos népeket ünnepli, más művek az ökológiát vagy éppen a női szexualitást, feminista nézőpontból; sok csomózással és kötéssel készült munka, nemez és egyéb anyag látható. Itt-ott a makramé is felfedezhető. Az együttes munka, a közösségek, a menekültek és az erősödő nacionalizmus miatti félelmek ihlették ezeket az alkotásoknak a jó részét. Christine Macel a nagy nevek helyett olyan művészeket kutatott fel, akik a társadalom szélén élnek, sokan közülük már feledésbe merültek, megöregedtek vagy meghaltak. Legtöbbjüket alig ismerik. A százhusz általa kiválasztott művész közül száz még soha nem állított ki a Biennálé fő kiállításán.

Macel asszony elmondása szerint kiállításra válasz az „énközpontúságra és közönyre”. Jobban érdeklik azok a művészek, akik meg akarják változtatni a világot, mint a művészpiac agyondédelgetett sztárjai. A kiállítást fél óra alatt be lehet járni, céljai azonban fényekkel repítik mesz-

szébbre látogatóit, kezdve Damien Hirst fényűzően megrendezett, mitikus „Kincsek a Hihetetlen hajóroncsáról” című tárlatától, ahol valamennyi műtárgy – legyen az ezüst, arany, drágakő, márvány, malachit vagy bronz – megvásárolható: az árak 500 000 és 5 millió dollár közt mozognak.

Némely látogató számára a „Viva Arte Viva” nagyszerű és utópisztikus kiállítást jelent; közejük tartozik például a lelkes gyűjtő, Patrizia Sandretto Re Rebaudengo, akinek Torinóban saját művészeti alapítványa van. Mások kevésbé vannak elragadtatva az általuk „hippi Biennálénak” titulált eseménytől. Teljesen egyértelmű, hogy a Hirsthöz és társaihoz hasonló ügyeskedők okos és nem egyszerű cinikus munkáin szeretne túladni, amelyeket a nagy kereskedelmi galériák árulnak. A gond csak az, hogy az alkotások jó része szenteskedőnek és laposnak tűnik. Nehéz komolyan venni egy olyan filmet, melyben Anna Halprin, egy 96 éves amerikai művész vezeti követői társulatát egy „lélekgyógyító” táncban: ezáltal szeretnék „megtisztítani” a San Francisco melletti Tamalpais hegyet, ahol több nő lett gyilkosság áldozata az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején.

Az ismert izlandi művész, Olafur Eliasson, buszson szállított ide menekülteket Olaszország más részeiről, hogy azok önzetlen – ingyenes – segítségével kis lámpásokat készítsenek környezetvédelmi „Zöld Fény” projektjéhez. A közönséget is meghívja erre a közös munkára a migránsokkal, mivel minden egyes lámpa elkészítéséhez két ember szükségeltetik. Egy másik kiállítási darab – a brazil Ernesto Neto nevéhez köthető hatalmas horgolt sátor – az Amazonas melletti huni kuin bennszülöttekkel együtt létrehozott mű: a csoport tagjai alkalmanként szertartásokat hajtanak végre a sátorban törökülésben ülő látogatók előtt. Ezek az összefogást és együttműködést hangsúlyozó munkák a jó szándék jegyében készültek, a kiállítás azonban olyan zsúfolt, hogy a tényleges részvétel helyett a legtöbben csak sodródniak tovább a tömeggel, akárcsak egy emberi állatkertben.

A fenygetés művészete

A legsikeresebb alkotások hatása mellbevágó. A német pavilonban, amely elnyerte a legjobb nemzeti rendezés fődíját, Anne Imhof egy

ragyogó fehér fényvel megvilágított csúszós üvegpaplót helyezett el közel egy méter magasan a föld felett. Míg a látogatók óvatosan végiglépdelnek rajta, lefelé nézve piszkos vattapamacsokat, telefonkábeleket, hangerősítőket, kórházi mosogatókat, törött tojásokat és zavaró barna foltokat látnak. Aztán (fiatal, fekete ruhás, androgün) előadóművészek kezdenek el mozogni a padló alatt. Nyugtalanító érzésünk támad, ahogy embertársaink feje fölött sétálunk, miközben mellettünk hatalmas fémketrecekben dobermann kutyák vannak. A mű jelentését nehéz pontosan megragadni, de a fenyegetettség érzése szinte tapintható, és sokáig velünk marad.

Az amerikai pavilonban Mark Bradford afro-amerikai művész búskomor feketés-lila munkái burkoltan a rabszolgaságra és a migrációs válságra utalnak. Bradford az úgy lelkes szószólójaként társadalmi projektek tevékeny résztvevője szülővárosában, Los Angelesben és Velencében a női börtönben; azt is elárulja azonban, hogy ez „hosszú távú munkát jelent az emberekkel, amely a meghallgatásukról és részükre kiállított pénzutalványokról szól”, nem pedig arról, hogy saját művészi tevékenységébe „bevonja őket”.

A svájci pavilonban egy ún. slow filmen egy nyolcvanegy éves ember mesél anyjáról, Flora Mayo-ról, aki az 1920-as években fiatal művészként a még szintén fiatal svájci szobrászművész Alberto Giacometti munkatársa és szeretője volt. Azóta azonban alig esett említés róla, kivéve pár rövid, becsmélő sort James Lord csodálatra méltó – és Giacomettit csodáló – életrajzában, amely 1985-ben látott napvilágot. A film mögöttes üzenete, hogy miként feledkeznek el gyakran a nőkről a történetírók; meggyőző erejét valójában az adja, ahogy képes elégikusan megragadni az idő múlását, az elpocskolt tehetség miatti bánatot, és a családok fájdalmát.

Eközben Candice Breitz a dél-afrikai pavilonban Julianne Moore-t és Alec Baldwint, a két hollywoodi filmszillagot vette filmre, akik menekültek vallomásait adták elő: egy embercsempész kamionjába bezárt nőét, egy az eretnekesség vádjá elől menekülő férfiét, meg egy másikét, aki félt, hogy homoszexuális volta kitudódik. Kellemetlen volt hallani az általában

jókedvűen élcelődő Baldwin őszinte kijelentését: „Tényleg minden tisztelem a színészeké az itt folyó munkáért”, illetve „Köszönjük, Alec, hogy részt vettél a projektben”. Ezzel együtt a látogatók egy része őszintén bevallotta, hogy jobban megfogta őket a hollywoodi sztárok érzelmileg túlfűtött, szerkesztett előadása, mint az igazi menekültekről készült meglehetősen unalmas filmfelvételek, amelyek a második galériában láthatók.

Mire a Biennálé november végén bezárja a kapuit, addigra több mint félmillió látogató sétál végig területén. Közülük sokan valószínűleg épp olyan liberális vagy egyetemes szemlélettel nézik a világot, mint az előzetes szemlére meghívott és VIP-személyekként kezelt vendégek. A problémát az jelenti, hogy ennyi fellegekben járó művész még ezen a kurátorok szervezte eseményen is egyszerű gondolkodásra valló és a látvány szempontjából érdektelen alkotással állt elő.

Részben talán ezzel magyarázható némely látogató vonzódása a tetszetős és drága műalkotásokhoz, miközben képtelenek megérteni,

hogy miért találják egyre többen ízléstelennek a pénzről szóló művészetet. A David Medalla *A Stitch in Time* („Egy öltés az időben”) című alkotására leggyakrabban felvarrt tárgyagnak a névjegykártyák bizonyultak, nem pedig azok a jelentést hordozó díszítések, amelyekre a művész számított. Mindeközben a François Pinault műgyűjtő (a luxuscikkekbe fektető milliárdos karolta fel Damien Hirstöt, és ő a Christie’s aukciós ház tulajdonosa is) tiszteletére pazar fogadást előkészítő személyzet azon aggódott, hogy nem lesz elég gyümölcs azon az ötven citromfán, amelyet dekorációnak hoztattak a rendezvényhez. Már jött is az utasítás, hogy fel kell még kötni pár száz szép érett citromot a fák ágaira. A művészet és az eszmék tiszteletére emelt poharak ellenére semmi sem jelképezte jobban a gazdagok és a szegények, a VIP-személyiségek és a művészek ellentétét, mint ennek a rengeteg kidobott citromnak a látványa, ahogy másnap reggel ott úszkáltak a víz tetején a San Giorgio Maggiore-sziget melletti lagúnában.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dr. Bába Szilvia PhD, a Duna Palota művészeti és operatív igazgatója, Budapest

Bazsa György professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen

E. Bártfai László MTVA, Sajtóadatbank, Budapest

Koloh Gábor történész, doktor- és tanárjelölt (Budapest)

Koudela Pál PhD, szociológus, főiskolai tanár, Törökbálint

N. Szabó József professor emeritus, Nyíregyházi Egyetem

Prof. dr. Prugberger Tamás DSc, jogász, Miskolci Egyetem

Dr. habil. Szmodis Jenő jogfilozófus, Budapest

Dr. Vargha Bálint Tamás elemző, jogász, az Állami Számvevőszék munkatársa

V. Molnár László történész (Budapest)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Szmodis Jenő</i> : A globális kormányzás irányába mutató néhány gazdasági, politikai és ideológiai történet	1
<i>Dr. Vargha Bálint Tamás</i> : A revíziótól a good governance-ig A legfőbb ellenőrző szervezetek újfajta szerepjátszásáról „A jó kormányzás építőkövei, fókuszban a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv, az állami számvevőszék” tanulmányorozat nyomán	20

MŰHELY

<i>Prugberger Tamás</i> : Fogyatékosággal élő emberek polgári jogi és munkajogi jogalanyiségének reformkérdései egy szerzőtől két monográfia tükrében	32
<i>Koudela Pál</i> : Bevándorlás és politika Szingapúrban és Malajziában	39
<i>Bazsa György</i> : Beszéljünk a felsőoktatásról!	51
<i>E. Bártfai László</i> : A titok és a számegyenes	72

SZÁZADOK

<i>V. Molnár László</i> : Thália orosz papjai. Színházi élet II. Katalin korában	85
<i>Koloh Gábor</i> : Az utolsó bihari betyár. Vitális Imre történetének értelmezése	96
<i>N. Szabó József</i> : Tudománypolitikai javaslatok és viták a posztpluralista Magyarországon (1946 ősze – 1947 ősze)	106

NAPLÓ

<i>Bába Szilvia</i> : Az emigráns „nemzetföltő”	115
---	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Zanny Minton Beddoes: Megbecsülésre és fizetségre váró bérnyaság. A korlátozó intézkedések sem a bérnyák, sem a csecsemő érdekeit nem szolgálják (119) Az internetes nagyhatalmak megrendszabályozása? Ma már nem az olajat, hanem az adatokat mérik aranyáron. Az adatgazdaság a trösztellenes szabályok újragondolására készlet (120) *Andreas Kilb*: A nepotizmus jó oldala: Arnold Esch Róma-története (122) Tévedni emberi dolog; ahogy a tévedést elhallgatni is... (124) A Velencei Biennálé (125)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

